

VU Research Portal

Hoogeloon-Kaboutersberg. Onderzoek naar een grafveld uit de Romeinse tijd

Hiddink, H.A.

2011

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Hiddink, H. A. (2011). *Hoogeloon-Kaboutersberg. Onderzoek naar een grafveld uit de Romeinse tijd*. (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten; No. 47). ACVU-HBS. <http://www.acvu-hbs.nl/zarlijst.htm>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Hoogeloon-Kaboutersberg.
Onderzoek naar een grafveld uit de Romeinse tijd

HENK HIDDINK

MET BIJDRAGEN VAN:

JORIS AARTS

HENK KARS

NICO ROYMANS

JAN SLOFSTRA

Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 47 / VU-opgravingen in de Kempen 1

Amsterdam 2011
Archeologisch Centrum Vrije Universiteit – Hendrik Brunsting Stichting

De serie Zuidnederlandse Archeologische Rapporten is een uitgave van het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit en de Hendrik Brunsting Stichting te Amsterdam

Serie-redactie: prof.dr. N.G.A.M. Roymans / dr. H.A. Hiddink

Colofon

Opdrachtgevers/subsidiënten:	Vrije Universiteit, Amsterdam; provincie Noord-Brabant; gemeente Hoogeloon <i>c.a.</i> ; Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
Project:	Hoogeloon-Kaboutersberg/Koebosch
Coördinaten:	147.150/379.800
Plaats vondsten en documentatie:	PDB, 's-Hertogenbosch
Objectcode (registratienummer):	KB-88
Auteur:	dr. H.A. Hiddink
Bijdragen van:	dr. J.G. Aarts, prof.dr. H. Kars, prof. dr. N.G.A.M. Roymans, drs. J. Slofstra
Omslagontwerp:	Mikko Kriek
Opmaak:	Mikko Kriek
Druk binnenwerk:	PrintPartners Ipskamp, Enschede

ISBN 978-90-8614-206-4

© ACVU-HBS Amsterdam, november 2011

Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit-
Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

ACVU-HBS
Archeologische Projecten

Provincie Noord-Brabant

INHOUD

I	INLEIDING	I
2	EEN MYTHISCH VERLEDEN. DE KABOUTERSBERG IN OUDE VOLKSVERHALEN	5
	2.1 Inleiding	5
	2.2 Sagen over de Kaboutersberg en Klokkenkuil	6
	2.2.1 Witvrouwen	6
	2.2.2 Kabouters	6
	2.2.3 Koning Kyrië	7
	2.2.4 Het geheim van Kyrië en kabouters als bewoners van de periferie	8
	2.2.5 De Klokkenkuil	9
	2.2.6 Nieuwe sagen	10
	2.3 Het geheim van koning Kyrië	12
	<i>Jan Slofstra</i>	
	2.3.1 Kempische kabouters en hun koning	12
	2.3.2 Was Kyrië een historische figuur?	15
	2.3.3 Een volkskundige benadering	16
	2.3.4 Archetypisch motief of specifiek verhaal?	17
	2.3.5 De kerstening van het Pan-verhaal	19
	2.3.6 De situering van het Kyrië-verhaal in het landschap	21
	2.3.7 Datering	23
	2.3.8 Tot slot	23
3	OUDERE GEGEVENS OVER DE LOCATIE, HET UITERLIJK EN VONDSTEN VAN DE KABOUTERSBERG	25
	3.1 Het veranderende landschap op historische kaarten	25
	3.1.1 Inleiding	25
	3.1.2 De kadastrale minuutplan van 1832	26
	3.1.3 De topografische kaart van ca. 1840	29
	3.1.4 De kadastrale situatie eind 19de eeuw	31
	3.1.5 De topografische kaarten van 1898 en 1929	32
	3.2 Vroegere vondsten en de Kaboutersberg	34
	3.2.1 Bronnen en zegslieden	34
	3.2.2 Vondsten	36
	3.2.3 Aard en locatie van de Kaboutersberg	40
4	DE OPGRAVING VAN 1988	47
	4.1 Aanleiding en doel van het onderzoek	47
	4.2 Verloop en strategie van de opgraving	47
	4.3 Organisatie en bemensing	49
	4.4 Methode van opgraven en documenteren	49
	4.4.1 Aanleg van het vlak	50
	4.4.2 Meetsystemen en hoogtemetingen	51
	4.4.3 Documentatie met betrekking tot de grondsporen	52
	4.4.4 Overige documentatie	53
	4.5 Uitwerking van het onderzoek	57
	4.5.1 Activiteiten 1988-2009	57

	4.5.2 Toestand van de documentatie en de vondsten in 2009.....	58
	4.5.3 Het lokaliseren van de opgraving.....	59
	4.5.4 De uitwerkingsprocedure.....	60
5	HET LANDSCHAP VAN HET ONDERZOEKSTERREIN EN DIRECTE OMGEVING	63
	5.1 De ondergrond.....	63
	5.2 Profielopbouw en depressies binnen het onderzochte areaal.....	65
	5.3 Micro-reliëf en dikte van de bovengrond.....	69
6	STRUCTUREN EN VONDSTEN UIT DE IJZERTIJD	71
	6.1 Inleiding.....	71
	6.2 Een huisplattegrond.....	71
	6.3 Bijgebouwen.....	74
	6.4 Kuilen.....	74
	6.5 De betekenis van de structuren uit de IJzertijd.....	76
7	POST-ROMEINSE SPOREN EN STRUCTUREN	77
	7.1 Inleiding.....	77
	7.2 Greppels.....	77
	7.3 Waterputten en waterkuilen.....	79
	7.4 Ontzandingssleuven.....	82
8	GRAVEN EN RANDSTRUCTUREN UIT DE ROMEINSE TIJD	85
	8.1 De randstructuren.....	85
	8.1.1 Vorm en afmetingen, oriëntatie en datering.....	85
	8.1.2 Een vergelijking met randstructuren van elders. De betekenis van vorm en afmetingen.....	88
	8.2 De graven.....	90
	8.2.1 De grafkuilen, inventaris en datering.....	90
	8.2.2 Een vergelijking met graven van elders.....	93
	8.3 Overige sporen.....	100
9	TUMULUS EN GRAFMONUMENT	103
	9.1 De <i>tumulus</i> en kuil 600.....	103
	9.2 Een Romeinse graftoren bij de Kaboutersberg en zijn relatie tot de villa van de Kerkakkers.....	106
	<i>Nico Roymans</i>	
	9.2.1 Ontdekking van het monument en beschrijving van de resten.....	106
	9.2.2 Een poging tot reconstructie.....	108
	9.2.3 Datering.....	112
	9.2.4 Sociale interpretatie.....	112
	9.2.5 Conclusie.....	114
10	HET VONDSTMATERIAAL UIT HET GRAFVELD	115
	10.1 Aardewerk.....	115
	10.2 Keramisch bouw materiaal.....	123
	10.3 Glas	123
	10.4 Munten.....	124
	<i>Joris Aarts</i>	
	10.4.1 Chronologie en datering.....	124

10.4.2	Betekenis van de munten.....	I 2 7
10.5	Metaal	I 2 9
10.5.1	Brons.....	I 2 9
10.5.2	Ijzer.....	I 3 1
10.5.3	Lood.....	I 3 3
10.6	Natuursteen.....	I 3 4
	<i>Henk Kars</i>	
10.6.1	Inleiding.....	I 3 4
10.6.2	Het Romeinse natuurstenen bouw materiaal.....	I 3 6
I I	DE BIOGRAFIE VAN DE VINDPLAATS KABOUTERSBERG	I 3 9
I 2	CATALOGUS VAN DE PREHISTORISCHE STRUCTUREN	I 4 3
12.1	Huis	I 4 3
12.2	Spiekers.....	I 4 3
12.3	Kuilen en paalkuil.....	I 4 5
I 3	STRUCTUREN VAN HET ROMEINSE GRAFVELD	I 5 1
13.1	Graven en randstructuren.....	I 5 1
13.2	Kuilen van een <i>tumulus</i> en een grafmonument?.....	I 6 5
13.3	Mogelijke romeinse kuilen.....	I 6 9
I 4	SPOREN EN STRUCTUREN UIT DE NIEUWE TIJD	I 7 3
14.1	Greppels.....	I 7 3
14.2	Waterputten en waterkuilen.....	I 7 4
I 5	OVERIGE SPOREN	I 7 5
	REFERENTIES	I 8 3
	BIJLAGEN	
1	Overzicht van archeologische perioden.....	I 9 1
2	Vroegere vondsten van de kaboutersberg.....	I 9 2
3	Funeraire contexten met steelpannen, kannen en lampjes.....	I 9 4
4	Lijst van natuursteen uit de opgraving van 1988.....	I 9 7

AFKORTINGEN

AAS	Amsterdam Archaeological Studies
AB	Archaeologia Belgica
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit
APL	Analecta Praehistorica Leidensia
aw	aardewerk
<i>BH</i>	<i>Brabants Heem</i>
<i>BJ</i>	<i>Bonner Jahrbücher</i>
br	brons
<i>BROB</i>	<i>Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek</i> , Amersfoort
BSBH	Bijdragen tot de studie van het Brabants(e) Heem
bs(s)	bodemscherf/scherven
BVMKN	Beschrijving van de verzamelingen in het (Provinciaal) Museum G.M. Kam te Nijmegen
fe	ijzer
FiA	Forschungen in Augst
IPP	Instituut voor Prae- en Protohistorische Archeologie
N.R.	nieuwe reeks
<i>OLL</i>	<i>Het Oude Land van Loon</i>
<i>OMROL</i>	<i>Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum voor Oudheden Leiden</i>
PPGRMT	Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren
RAM	Rapportage Archeologische Monumentenzorg
rs(s)	randscherf/scherven
<i>TZ</i>	<i>Trierer Zeitschrift</i>
UvA	Universiteit van Amsterdam
VU	Vrije Universiteit, Amsterdam
ws(s)	wandscherf/scherven
ZAR	Zuidnederlandse Archeologische Rapporten

I INLEIDING

Deze publicatie is gewijd aan een grafveld uit de Romeinse tijd iets ten oosten van het dorp Hoogeloon in de Brabantse Kempen, op zo'n 15 km ten zuidoosten van Eindhoven (fig. 1.1-3).¹ Al sinds de vroege 19de eeuw zijn op de betreffende plek, die destijds als heide in gebruik was en bekend stond onder de naam *Koebosch*, vondsten uit de Romeinse tijd aan het licht gekomen. Hier lag ook een grafheuvel die in de volksmond de naam Kaboutersberg had gekregen. Na de ontginning van de heide tot akker- en weidegrond is de heuvel begin 20ste eeuw uiteindelijk afgegraven en naar verluidt ten dele gebruikt om de nabijgelegen Klokkenkuil te dempen. Met name de in Hoogeloon geboren en getogen archeoloog Gerrit Beex heeft in verschillende artikelen het verhaal en de locatie van de Kaboutersberg in herinnering gehouden.

In 1988 kon ter plaatse een opgraving worden uitgevoerd door het toenmalige Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (AIVU), onder leiding van drs. Jan Slofstra. Deze opgraving vond plaats in het licht van de toenemende aantasting van het terrein door agrarische activiteiten, maar had niet in de laatste plaats een wetenschappelijk-inhoudelijke motivatie. Vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw voerde het AIVU veldverkenningen en opgravingen uit in het kader van het zogenaamde 'Kempenproject'.² De grootste onderneming hierbinnen was de opgraving van de Romeinse *villa* met bijbehorende nederzetting van Hoogeloon-Kerkakkers. De noordgrens hiervan – voor zover vastgesteld – bevindt zich op zo'n 300 m van het Koebosch. Het lag dus voor de hand dat het hier gelegen grafveld en de nederzetting bij elkaar hoorden.

Hoewel de opgraving van 1988 in het Koebosch twee graven, randstructuren van een zevental verdere graven en bouw materiaal en bewerkt natuursteen van een grafmonument opleverde, bestond toch enige ambivalentie over het resultaat van het onderzoek. Het enige spoor binnen de opgraving dat mogelijk samenhang met de voormalige Kaboutersberg was namelijk geen heuvelrestant maar een grote kuil. De kuil die men juist had gehoopt te vinden, de Klokkenkuil, kon niet worden gelocaliseerd. Hoewel de uitwerking van de gegevens snel ter hand werd genomen, verzandde deze uiteindelijk, hetgeen overigens bij de meeste opgravingen van die tijd gebeurde.

Fig. 1.1. De ligging van Hoogeloon in Nederland. Het omkaderde gebied is in figuur 1.2 afgebeeld.

¹ Een overzicht van de in deze publicatie genoemde archeologische perioden is te vinden in bijlage 1.

² Zie voor de geschiedenis en opzet van het Kempenpro-

ject Slofstra *et al.* 1982 en de publicatie in voorbereiding over Hoogeloon-Kerkakkers.

Fig. 1.2. De ligging van Hoogeloon in de Noord-Brabantse Kempen ten zuidwesten van Eindhoven. Het omkaderde gebied is dat van figuur 1030. Schaal 1:300.000.

Meer dan twintig jaar na de opgraving, waaraan ik zelf nog als student heb deelgenomen, kunnen eindelijk de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd. Dit is mogelijk geworden dankzij financiering van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), de provincie Noord-Brabant, het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch en de Vrije Universiteit. Deze organisaties subsidiëren een project dat onder meer de uitwerking en publicatie van drie oude opgravingen behelst. Naast Hoogeloon-Kaboutersberg gaat het om het eerder genoemde Hoogeloon-Kerkakkers en een Romeinse nederzetting op de Heesmortel bij Riethoven. Niet onvermeld mag blijven dat de provincie Noord-Brabant en de Vrije Universiteit in 1988 ook het veldwerk hebben gefinancierd, samen met de toenmalige gemeente Hoogeloon *c.a.*³ De familie Van de Huygevoort gaf welwillend toestemming voor het onderzoek op hun land.

Mijn collega's van het 'Hoogeloon-project', Nico Roymans, Ton Derks en Julie Van Kerckhove, wil ik bedanken voor commentaar op delen van het manuscript. De eerstgenoemde heeft daarnaast een bij-

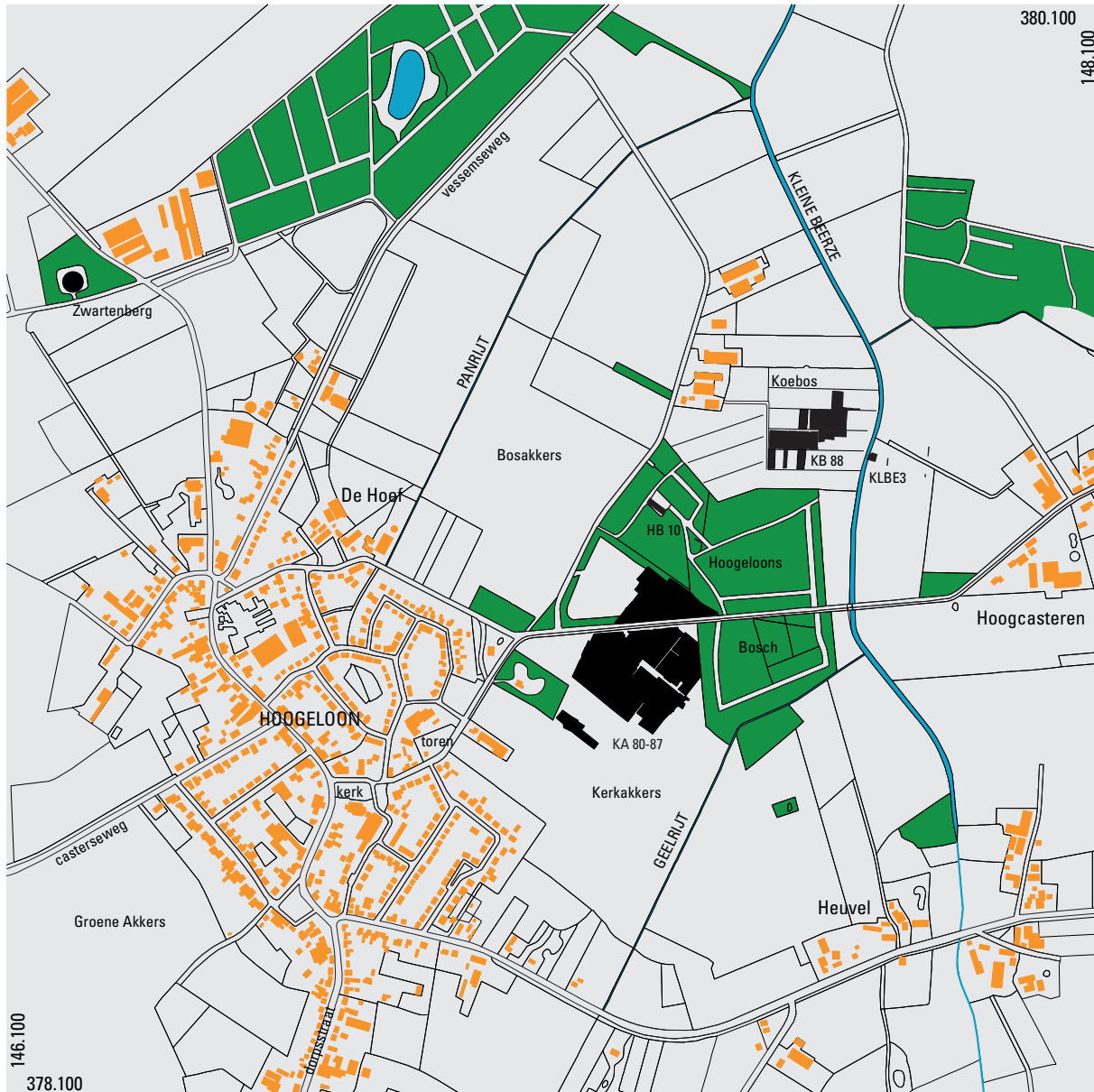

Fig. 1.3. Hoogeloon. Topografie van de omgeving van Hoogeloon met de archeologische opgravingen. Schaal 1:12.500.
KA Kerkakkers; KB Kaboutersberg; HB Hoogeloo's Bos; KLBE Kleine Beerze.

drage aan deze publicatie geleverd, met als onderwerp de reconstructie en interpretatie van een groot stenen grafmonument. Joris Aarts heeft de muntvondsten van de vindplaats geanalyseerd en Henk Kars het natuursteenmateriaal. Ik wil hen hartelijk danken voor hun bijdragen. Jan Roymans en Bart Beex wil ik bedanken voor de vele inspirerende gesprekken over het localiseren en reconstrueren van de Kaboutersberg en de aangedragen documentatie. Jan Slofstra was zo vriendelijk de oude tekst van zijn mooie lezing over de kabouter verhalen rond koning Kyrië te bewerken, zodat deze hier kon worden opgenomen.

De opzet van deze publicatie is als volgt: In het volgende, tweede hoofdstuk komen de volksverhalen rondom de Kaboutersberg aan bod en in het derde wordt nagegaan wat oude kaarten en zegslieden ons

³ Het ging destijds om een totaalbedrag van f 49.000,--.
Tegenwoordig zou voor het opgraven van het areaal uit
1988 zo'n € 80.000,-- nodig zijn ofwel f 176.000,--!

vertellen over de geschiedenis van het landschap, de locatie van de grafheuvel en de vondsten daaruit. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de opgraving van 1988: de aanleiding van het onderzoek, de gevolgde strategie en de wijze van opgraven en documenteren. Verder wordt ingegaan op de wijze waarop het onderzoek is uitgewerkt. In het vijfde hoofdstuk komen de landschappelijke gegevens met betrekking tot het onderzoeksgebied aan de orde. In de hoofdstukken 6-9 worden de resultaten van de opgraving van 1988 besproken: bewoningssporen uit de IJzertijd, post-Romeinse greppels en waterkuilen, het grafveld uit de Romeinse tijd en tenslotte de grafheuvel en -monument die in het grafveld een prominente plaats innamen. De vondsten uit het Romeinse grafveld worden nader besproken in hoofdstuk 10. Hoofdstuk 11 geeft een samenvatting van de belangrijkste zaken uit de voorgaande hoofdstukken, in de vorm van een 'biografie' van het Koebosch. De catalogus van alle structuren tenslotte, wordt gevormd door de hoofdstukken 12 tot en met 15.

2 EEN MYTHISCH VERLEDEN. DE KABOUTERSBERG IN OUDE VOLKSVERHALEN

2.1 INLEIDING

Eeuwen lang hebben de boeren uit de Kempen verhalen doorverteld over wezens als heksen en kabouters. Een reeks verhalen is gesitueerd rond de Kaboutersberg bij Hoogeloon, een afgegraven Romeinse *tumulus*. In deze berg zouden kaboutermannetjes hebben gewoond, tot het overlijden van hun koning Kyrië. Het is een intrigerende vraag wat de relatie is tussen de kabouterverhalen en een Romeinse grafheuvel. In dit hoofdstuk worden de verschillende verhalen eerst geïntroduceerd. Tevens wordt nagegaan hoe verschillende auteurs deze verhalen hebben geïnterpreteerd en welke rol ze vandaag de dag nog spelen. Het tweede deel van dit hoofdstuk omvat een bijdrage van Jan Slofstra, namelijk de tekst van een lezing over koning Kyrië die hij heeft gegeven naar aanleiding van de opgravingen van 1988.

Hoewel de schildering van het landschap rond de Kaboutersberg en haar geschiedenis eigenlijk een onderwerp is dat pas in een later hoofdstuk aan bod komt, is een korte schets hier van belang om de oude volksverhalen te begrijpen. De historische kern van Hoogeloon bevindt zich in aan de oostzijde van het huidige dorp, langs het dal van de Panrijt, een beekje dat afwaterde op de Kleine Beerze. Hier bevond zich onder meer een hoeve van de abdij van Tongerlo, die in of vóór de eerste helft van de 12de eeuw moet zijn gesticht (fig. 1.3, De Hoef).⁴ De kerk lag net ten oosten van de historische bebouwing (fig. 1.3, Toren; zie ook fig. 2.6). Analooq met de situatie elders in Zuid-Nederland zullen de boerderijen in de Volle Middeleeuwen deels rondom het kerkterrein hebben gelegen. Het schip en koor van de aan St. Pancratius gewijde kerk zijn in 1926 gesloopt en tot op de dag van vandaag staat alleen de oude toren nog overeind.

Van het gebied ten oosten van het oude kerkterrein en het dorp gaat onze interesse vooral uit naar het dekzandplateau tussen de Panrijt, Geelrijt en Kleine Beerze. Hier liggen twee grotere akkercomplexen: de Bosakkers en de Kerkakkers.⁵ Het laatste complex was de locatie van de bekende Romeinse *villa* met bijbehorende nederzetting. Op het plateau bevindt zich voorts het Hoogeloons bos. Het behoorde tot de hoeve van Tongerlo en was voorzien van een dubbele greppel met wal ter bescherming van loslopend vee.⁶ Ten noorden van het Hoogeloons bos bevindt zich het Koebosch, het gebied waar de Kaboutersberg moet hebben gelegen. In de goederenbeschrijving van de hoeve van Tongerlo uit de eerste helft van de 16de eeuw wordt geschreven over een ‘*eeusel geheijte dat Coebossen*’ en in 1539 over ‘*een velt geheten dat Coijenbosch*’.⁷ Een *eeusel* is vaak een ontgonnen stuk heide gebruikt als weide van mindere kwaliteit voor schapen en jongvee.⁸

Vanaf het dorp liep een veedrift in de richting van het Koebos. Deze werd begrensd door twee lage, dicht begroeide wallen die vandaag grotendeels nog steeds bestaan. Door de heide van het Koebos zelf liep een pad verder naar het oosten, langs de Kaboutersberg in de richting van de Kleine Beerze. Het pad splitste zich hier: een route in noordoostelijke richting voerde naar Vessem, een in zuidoostelijke richting naar Hoogcasteren. De eerste boerderijen van dit laatste gehucht lagen op zo’n 300 m van de beek.

⁴ Van der Zee 1989.

(Van der Zee 1989, fig. 2) gebruikt.

⁵ Eerstgenoemd complex wordt op de oudste kadastraal- en de oudste topografische kaarten ook Kerkakkers genoemd. Omwille van het onderscheid tussen beide akkercomplexen wordt hier de benaming Bosakkers

⁶ Van der Zee 1989, 39. Bij een bescheiden onderzoek van ons in 2010 is een profiel door de wal gedocumenteerd.

⁷ Van der Zee 1989, 42–43.

⁸ Van der Zee 1989, 37.

2.2 SAGEN OVER DE KABOUTERSBERG EN KLOKKENKUIL

2.2.1 WITVROUWEN

Lang voordat de eerste vondsten uit de Romeinse tijd in het Koebosch tevoorschijn kwamen, circuleerden al allerlei volksverhalen over de Kaboutersberg en de Klokkenkuil. De Kaboutersberg schijnt ook Witvrouwenberg of Kaboutermennekesberg genoemd te zijn.⁹ Witvrouwen of witten zijn vandaag de dag doorgaans bekend in de vorm van de ‘witte wieven’ uit met name Oost-Nederland.¹⁰ Op de heide en in beekdalen zouden ze zich manifesteren in de mistflarden die zich daar ’s avonds en ’s nachts vorm(d) en. Witte vrouwen kwamen in het verleden echter niet alleen in Oost-Nederlandse volksverhalen voor, ook in die uit bijvoorbeeld Drenthe en Noord-Brabant.¹¹ Naast de Witvrouwberg van Hoogeloon, zijn er de Witte Bergen onder Baarle en de Witvrouwenberg te Someren. Het voert te ver om hier diep in te gaan op het witte-vrouwen-thema, maar belangrijk is vast te stellen dat ze volgens de volksverhalen in (graf)heuvels woonden en de mens soms gunstig gezind waren, soms juist kwaadaardig benaderden. Wat deze aspecten betreft, vertonen ze overeenkomsten met kabouters. Ook etymologisch zou er een verband tussen beide soorten wezens zijn.¹²

2.2.2 KABOUTERS

De naam Kaboutersberg is in Zuid-Nederland en België buiten Hoogeloon voor meer grafheuvels gebruikt: in Hapert-Dalem,¹³ Turnhout (B), Vught en Oss; daarnaast bestaan nog enkele Alve(re)nbergen.¹⁴ Volgens de volksverhalen werd onze Kaboutersberg bewoond door een groep kabouters, mannetjes van ongeveer anderhalve voet hoog. ’s Nachts gingen zij naar boerderijen toe, zoals een hoeve bij Hoogcateren, om daar rogge te dorsen, te bakken en de vloeren te schuren.¹⁵ Het bijzondere was dat van al het nijvere werk van de kabouters de volgende dag niets meer te merken was. Het was verder niet de bedoeling dat mensen de kabouters bezig zagen, want “Wilde iemand hen door sleutelgat of spleet begluren, dan hoorde hij een bedreiging, dat hem de oogen zouden worden uitgestoken.” Als beloning werd vaak wat eten voor de kleine mannetjes neergezet, en ook wat dit betreft viel niet met hen te spotten: “Alleen in Hoogeloon, waar men de kabouters van ’t Koebosch taaie fikkefak had gegeven, wreekten ze zich door in de wei de pooten van het paard te breken.”¹⁶

⁹ Sinnighe 1933, 17, nr. 13; 73, nr. 94.

¹⁰ Het zoeken op internet naar het begrip levert een hele reeks treffers op, met de naam van een uitspanning, een scoutinggroep, een kinderspeelpark, een wandelpad, een camping, enzovoort.

¹¹ Sinnighe 1944, 12-16; 1933, 73-74, m.n. nr. 94; Biemans 1973, 21-22.

¹² Voor het verband zie Sinnighe 1933, 28. ‘Wit’ schijnt terug te gaan op een proto-Indo-Europees woord waarvan zowel het Latijnse *albus* (wit) als het begrip *álf* of *alf* (een soort kabouter) afgeleid is.

¹³ Panken 1984, 50.

¹⁴ Sinnighe 1933, 29-30; Roymans 1995, 14, fig. 9. In Oss is sprake van de Hans Joppenberg, waarbij Jobke staat voor klein mannetje (Sinnighe 1933, 30; Fokkens/Jansen 2004, 21-24). Het woord kabouter schijnt terug te gaan op het Germaanse *kubla-walda*, ofwel huisbewaarder.

¹⁵ Sinnighe 1933, 17, nr. 13. Auteur baseert zich wat betreft veel verhalen op geschriften van de Bergeijkse schoolmeester P.N. Panken (zie onder), die ook de bron is voor het ‘romeinsch gebouw’ bij de Kaboutersberg waarover Sinnighe schrijft. Vergelijk Biemans 1973, 19, 27, 30-31.

¹⁶ Sinnighe 1933, 22, nr. 20.

Volgens de verhalen verdwijnen de kabouters uit Hoogeloon en de Kempen na de dood van hun koning Kyrië.¹⁷ Een sage vertelt hoe hij in de hei bij Riethoven werd neergeschoten door een wrede jager, zich nog naar de Duivelsberg aldaar kon slepen maar daar stierf bij andere kabouters.¹⁸ Het bericht van de dood van Kyrië verspreidt zich volgens verschillende verhalen via boeren, die van kabouters de opdracht krijgen het thuis te vertellen aan een daar verblijvende kabouter. Zo krijgt een ploegende boer bij Hoogcasteren een pannenkoek van een kabouter met de opdracht: “Zeg aan Arie, dat Kyrië dood is”. Na thuiskomst vertelde hij wat hem overkomen was en van onder de tafel klonk een weeklagend stemmetje “Och, is Kyrië dood?”.¹⁹ Verschillende volksverhalen vermelden vervolgens het vertrek van de kabouters. Er schijnen ook verhalen te zijn geweest die een bevel van de paus ten grondslag leggen aan het vertrek van de kabouters, als vertegenwoordigers van een ‘heidens’ verleden. Zelfs de Franse troepen die in 1795 Nederland binnenvielen worden wel als de verjagers van de kabouters gezien.

De verhalen over Kyrië spreken vandaag de dag nog velen aan. Zoals in Oost-Nederland de ‘witte wieven’ gebruikt worden als referentie aan de ‘autentieke’ historische plattelandscultuur, gebeurt dit in de Kempen op kleine schaal met Kyrië. Een beeldje van hem bekroont een ‘oude’ dorpspomp op het Valensplein in Hoogeloon, er is een Kyrië-kruidenbitter en hij figureert op verschillende websites met volksverhalen en toeristische informatie. Sommigen hebben getracht een historische kern te vinden in de verhalen over Kyrië en zijn kabouters. De meest uitgebreide en systematische poging wat dit betreft is die van de in Eersel wonende emeritus-hoogleraar fysische-scheikunde Gert Frens.²⁰ In een vlot geschreven publicatie poneert hij de stelling dat het beeld van de kabouter met de puntmuts teruggaat op een karakteristieke, of zo men wil: stereotype, dracht van de Gallo-Romeinse plattelandsbevolking (een soort poncho met capuchon). Kyrië zou de hoofdman zijn van de *villa*-nederzetting van de Kerkakkers en als een soort grootindustriële avant-la-lettre leiding hebben gegeven aan de grootschalige ijzerproductie aldaar, die tot ver na de Romeinse tijd zou zijn doorgegaan. Uiteindelijk zou deze autochtone hoofdman in conflict zijn gekomen met de noordwaarts expanderende Franken en hun missionarissen (denk aan het motief van het bevel tot vertrek van de paus) en in het begin van de 8ste eeuw zijn gedood bij een jachtpartij (cf. de jager die Kyrië op de heide bij Riethoven neerschoot).

We willen hier niet een goed verhaal bederven met ‘feiten’ of de ‘waarheid’, al moeten enkele zwakke plekken in Frens’ betoog worden genoemd. Tegen het einde van de midden-Romeinse tijd, rond 250 na Chr., brak de bewoning in Hoogeloon en Zuid-Nederland af. Het is moeilijk voor te stellen hoe een ‘ijzerindustrie’ zonder afzetmarkt zou moeten doorgaan. Verder moet Kyrië, om in het chronologisch kader te passen, wel heel oud zijn geworden, namelijk zo’n 600 jaar. Wellicht was dit echter mogelijk voor kabouters en bereikten zij leeftijden als Methusalem en andere nakomelingen van Adam. Een ander probleem met Frens’ zienswijze is de veronderstelling dat Kyrië in Hoogeloon heeft gewoond en is begraven; hierop komen we later terug.

¹⁷ De naam Kyrië gaat terug op de Griekse aanspreekvorm Kyrios, voor Heer.

¹⁸ Sinnighe 1933, 23, nr. 23; Biemans 1973, 16.

¹⁹ Sinnighe 1933, 24, nr. 26; Biemans 1973, 27.

²⁰ Frens 2007. Het is hier niet van belang of Frens werkelijk in kabouters of zijn historische reconstructie gelooft;

interessant is vooral dat zijn betoog door anderen serieus wordt genomen. Zie bijvoorbeeld het stuk van Maas op de website van ‘Semafoor’ (<http://www.semafoor.net/kabouters%20en%20historisch%20onderzoek.htm>, geraadpleegd op 27-06-2010).

Fig. 2.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Jan Slofstra vertelt in 1988 een aan het jonge publiek aangepaste versie van het verhaal over Kyrië en de Kaboutersberg.

2.2.4 HET GEHEIM VAN KYRIË EN KABOUTERS ALS BEWONERS VAN DE PERIFERIE

Slofstra heeft er in een lezing voor de studiedagen van Brabants Heem ook al op gewezen dat het zoeken naar een ‘historische kern’ van de Kyrië-verhalen zinloos is (fig. 2.1).²¹ Uit een volkskundige analyse blijkt namelijk dat het ‘Kyrië is dood-motief’ over heel Europa voorkomt. Al dit soort verhalen hebben de volgende structuur: een geheimzinnige stem vraagt iemand de dood van een demon door te geven > de ontvanger van de boodschap geeft deze door aan een onbekende > de ontvanger blijkt een onder mensen wonende demon die begint te weeklagen; demonen verdwijnen voorgoed.

Nu is er ook een verhaal uit de klassieke oudheid met deze structuur, te vinden bij Plutarchus (ca. 46-120 na Chr.). In dit verhaal wordt de Egyptische zeeman Thamous opgedragen ter hoogte van Palodes te roepen dat ‘de grote Pan’ dood is. Hierop weerklonk vanaf de wal geweeklaag.²² Het is zeer waarschijnlijk dat dit verhaal verder in Europa is verbreid door het werk van de geleerde en bisschop Eusebius van Caesarea (ca. 260-340 na Chr.). In zijn kerkgeschiedenis verklaart hij dat de dood van Pan, die plaats had tijdens Tiberius’ regering en dus Christus’ leven, uit de werkzaamheid van de laatste. Christus was dus de reden van het vertrek van de demonen. Het werk van Eusebius was invloedrijk tot ver na de Middeleeuwen en daarom kan het Pan-verhaal ook de Europese orale traditie hebben beïnvloed.

Volgens Slofstra is de Kyrië-sage een specifieke versie van het verhaal van de aftocht van de demonen waarbij sprake is van een verbinding met een voor-christelijke, ‘archaïsche kosmologie’. Het kan pas na de kerstening van de Kempen zijn gevormd, mogelijk pas tegen het eind van de Volle Middeleeuwen toen de eerste kerken werden gebouwd. Het bouw materiaal hiervan zal deels gewonnen zijn uit Romeinse

²¹ Slofstra 2003(1989); zie paragraaf 2.3. hieronder.

verhalen en de betekenis van Eusebius: Bremmer 1988.

²² Zie over dit verhaal, het verband met de Europese volks-

ruïnes als die van de *villa* van de Kerkakkers en van het grafmonument bij de Kaboutersberg, opvallende plaatsen in het landschap waar de bevolking haar verhalen situeerde.²³ Zo werd Kyrië verbonden met de Romeinse vindplaatsen bij Hoogeloon.

In een artikel over de culturele biografie van de urnenvelden en het ‘mythische landschap’ gaat Roymans in op de kabouterverhalen meer in het algemeen. Hij laat de oorsprong van de kabouterverhalen teruggaan tot de Vroege Middeleeuwen.²⁴ Een hogere ouderdom is voor Zuid-Nederland onwaarschijnlijk in het licht van de eerder genoemde discontinuïteit van de bewoning tussen ca. 250 en de decennia rond 400 enerzijds en tussen het laatstgenoemde tijdvak en het begin van de Merovingische kolonisatie in de 6de eeuw na Chr. anderzijds. Kabouters, alven, witvrouwen en heksen/katten worden in de volksverhalen vaak gerelateerd aan prehistorische grafheuvels, zonder dat deze echter met begravingen in verband worden gebracht. Of de vroeg-middeleeuwse bewoners van de zuidelijke zandgronden de heuvels nu als grafmonumenten herkenden of niet, ze zochten blijkbaar een verklaring voor deze eigenaardige landschapselementen en dichtten ze toe aan ‘mythische wezens’.

De negatieve connotaties van vooral heksen/katten in de sagen worden door Roymans verklaard uit een proces van ‘diabolisering’. In het geconsolideerde christendom van de Volle Middeleeuwen en later was steeds minder plaats voor bepaalde mythische wezens. De kabouters en alven worden echter vooral positieve eigenschappen toegedicht, al is het eerder genoemde breken van de poten van een paard een voorbeeld van een potentieel kwaadaardig gedrag. Er is ook het volgende verhaal: “Er zijn ook booze alven, en die bereiden het gift van enkele planten. Ervaren herders, wachten er voor, hun vee nog nà zons- ondergang te laten weiden; “nachtkruid hoort de alven toe”, zeggen zij, “en wie het eet, moet sterven.””²⁵ Hier kan ook sprake zijn van ‘diabolisering’, al is het wellicht zo dat mythische wezens bijna per definitie ambivalente eigenschappen hebben. Hoe het ook zij, toen de volksverhalen werden opgetekend, lagen de grafheuvels c.q. woonplaatsen van de kabouters en andere wezens ver van de dorpen, in de heide en bij de beekdalen. In maanloze of bewolkte nachten kon men zich hier beter niet wagen, want het was dan echt aardedonker en letterlijk levensgevaarlijk.

2.2.5 DE KLOKKENKUIL

In het Koebosch lag ook de zogenaamde Klokkenkuil, waarin uiteindelijk het laatste zand van de Kaboutersberg is gestort. Bij mijn weten is hierover geen volksverhaal opgetekend en wordt de kuil alleen door Gerrit Beex vermeld: “Ongeveer vijftig meter Noordelijk van de Kaboutersberg ligt de “Klokkekuil”. Ook hieraan zijn oude legenden verbonden, want evenals op vele andere plaatsen in Brabant, kan men ook bij deze Klokkekuil ’s nachts om twaalf uur de klok horen luiden. Speciaal is dit het geval, wanneer men het waagt om in de Kerstnacht hier te komen luisteren.”²⁶ Het is niet verrassend dat een depressie of ven in het Koebosch deze naam heeft gehad, want er waren veel Klokkenkuilen in Brabant.²⁷ Verschillende verhalen vertellen hoe de duivel een kerkklok uit een toren heeft gehaald en deze in een ven heeft geworpen; klokkenkuilen heten daarom ook wel Duivelsput of Kattenkuil.

²³ Bij het Hoogeloons bos wordt in 1539 een *Borchakker* genoemd (Van der Zee 1989, 35, 44). De borg of burcht waarnaar dit toponiem verwijst, moet men destijds verondersteld hebben vanwege de puinheuvel ter plaatse.

²⁴ Roymans 1995.

²⁵ Sinnighe 1933, 28–29, nr. 34.

²⁶ Beex 1949, 14.

²⁷ Sinnighe 1933, 142–149, nr. 198–210; Biemans 1973, 68–70.

Naast de oude volksverhalen rond de Kaboutersberg, die wellicht vele eeuwen teruggaan, hebben de archeologische vondsten op deze plaats de kiem gelegd voor nieuwe sagen.

Direct na de eerste vondsten van 1827 ontstond een nieuw verhaal. Pastoor De Wilde van Hoogeloon had deze voorwerpen aangekocht, ‘...zich verbeeldende dat dezelve van de tijden van Julius Cezar aldaar bedolven konde zijn geworden: en dat die heuvel tot eene begraafplaats voor het Romeinse leger kon gediend hebben.’²⁸ Bijna honderd jaar later schijnen de boeren een dergelijk verhaal nog steeds te hebben verteld, in een versie waarin een steen in de Kaboutersberg het graf van een Romeinse officier afgedekt zou hebben.²⁹ De rol van een pastoor in het creëren van dit verhaal is een interessant gegeven. Op het platteland behoorden pastoors en – minder in aantal – dominees tot de weinigen die ‘voortgezet onderwijs’ hadden genoten en bekend waren met thema’s uit de oude geschiedenis. Deze lieden interpreteerden archeologische vondsten dus eerder vanuit dat kader dan vanuit de volksverhalen. Vervolgens werden deze interpretaties door de plattelandsbevolking in de verhalentraditie opgenomen.

Meester Panken vermeldt over de Kaboutersberg “Uit aldaar in den grond gevonden tufsteen vermoedt men het gewezen bestaan van een Romeinsch of ander gebouw”.³⁰ Bij Sinnighe is deze interpretatie al geworden tot deel van een sage: “Tussen Vessem en Hoogeloon ligt in het Koebosch, de Witvrouwberg, ook Kaboutersberg of Kaboutermannekensberg geheeten, waarbij eens een romeinsch gebouw heeft gestaan.”³¹ Panken noemt een tweede, alternatieve interpretatie uit de volksverhalen voor de vondsten bij Hoogeloon: “Men vermoedt ook het gewezen bestaan eener kapel op dezen berg, waarin volgens overlevering, de prelaat van Averbode, bij het bezoek der goederen zijner abdij eenigen tijd vertoefde.”³²

Een laatste sage die waarschijnlijk niet ‘eeuwenoud’ is, betreft de Kaboutersberg als de woonplaats en uiteindelijk het graf van Kyrië zelf. Noch in de weergave van Panken’s verhalen door Sinnighe, noch in die van Biemans zijn deze elementen te vinden. Alleen meester Rijken schijnt het laatste te melden.³³ Hij noemt de Kaboutersberg de ‘hoofdverblijfplaats’ van de kabouters en na de dood van Kyrië zouden de mannetjes hoeve de Heshok bij Meerveldhoven hebben verlaten in de richting van de Kaboutersberg “...wellicht om Kyrië aldaar te begraven.” Men vraagt zich af of dit idee niet is ingegeven doordat de berg inmiddels als vindplaats van oudheden bekend stond. Hoe het ook zij, ook Frens noemt de Kaboutersberg als graf van Kyrië en later Hoogeloon als zijn woonplaats.³⁴ Het eerste element lijkt afkomstig te zijn uit het verhaal van Rijken; het tweede is een ‘construct’ uit de jaren tachtig. Op de website van de VVV van Bladel zijn beide tot een vaststaand gegeven geworden (fig. 2.2).³⁵ Opmerkelijk genoeg is op de website het Meertens-instituut in de toelichtende tekst over Kyrië ook sprake van “het Koebos

²⁸ Brief van commissaris van het district Oirschot aan gouverneur van Noord-Brabant, 17 november 1827.

²⁹ Holwerda/Smit 1917, 27.

³⁰ Panken 1984, 46.

³¹ Sinnighe 1933, 17, nr. 13.

³² Panken, *loc.cit.* Averbode is net als Tongerlo een Norbertijner klooster. Het laatstgenoemde klooster had in Hoogeloon het meeste bezit (Melssen 1987, 103-105; Van der Zee 1989, 31-32) en Averbode had recht op een erfpacht van een hoeve in Hoogcasteren, niet ver van de Kaboutersberg (Van der Zee 1989, 29).

³³ Rijken 1976 (volgens onderschrift opgetekend in 1930).

De tekst van Rijken is een combinatie van elementen, waarvan de meeste elders zijn te vinden: de aftocht van Heshok (Sinnighe 1933, 25, nr. 29; Biemans 1973, 33-34); eten van kattenvlees, aanleggen vuur tegen de korentas en waarzeggerij over de latere thuiskomst van een echtgenoot (Sinnighe 1933, 16, nr. 12; Biemans 1973, 29-30). Deze versie ook bij Van den Borne (1987, 201).

³⁴ Frens 2007, 35; 60-62.

³⁵ <http://www.vvvbladel.nl/go/koning-kyrie>; geraadpleegd op 5 juli 2010.

Fig. 2.2. Een deel van de webpagina van de VVV Bladel met daarop een moderne versie van het Kyrië-verhaal, volgens welke de koning in de Kaboutersberg begraven zou zijn.

in Hoogeloon, waar vroeger de Kaboutersberg was (Kyrië's woning en begraafplaats)...".³⁶ De beide laatste elementen zijn nota bene niet in de Kyrië-verhalen in de *Verhalendatabank* van het Instituut zelf te vinden,³⁷ en volgen direct op een referentie aan een fietsroute door de Kempen, verkrijgbaar bij de VVV! Het doet in elk geval deugd dat de kabouter verhalen-traditie zich ook in het tijdperk van de snelle moderne media heeft weten te handhaven.

³⁶ http://www.verhalenbank.nl/lijt_lexicon.php?act=detail&volksverhaal_type=AT_0113A; geraad-

pleegd op 5 juli 2010.

³⁷ Voornamelijk de sages van Sinnighe weergevend.

In het Koebosch, ongeveer een kilometer ten noordoosten van het dorp Hoogeloon, heeft een grafheuvel gelegen die luisterde naar de naam Kaboutersberg.³⁸ Deze heuvel is in de jaren '20 van de vorige eeuw bij zandafgravingen geslecht. Opgravingen door het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam hebben duidelijk gemaakt dat het oorspronkelijk ging om een rijke *tumulus* uit de 2de eeuw na Chr., die behoord moet hebben bij de Romeinse *villa* die een aantal honderden meters dichter bij het dorp is ontdekt op de Kerkakkers.

Volgens de lokale overlevering was de Kaboutersberg verbonden met de kabouterkoning Kyrië. Hij is de hoofdpersoon in dit verhaal. Wie was deze kabouterkoning? Wat is de betekenis van het Kyriëverhaal rond de Romeinse *tumulus* in het Koebosch?

2.3.1 KEMPISCHE KABOUTERS EN HUN KONING

Om een antwoord op deze vragen te kunnen geven, volgt hier eerst een verhaal over koning Kyrië, zoals dat in de 19de eeuw is opgetekend door meester Panken en in 1973 is bewerkt door Johan Biemans (fig. 2.3): “In Hoog-Casteren, een gehucht van Hoogeloon, stond een boerderijtje waar de kaboutermannekes uit de Witvrouwsberg (gelegen in het Koebosch en ook wel Kabouterberg genoemd) vooral ‘s avonds en ‘s nachts allerlei werk kwamen verrichten. Meestal zetten ze het werk voort waarmee de bewoners van dat huis die dag bezig waren geweest. Als de kabouters ‘s avonds al aan het werk wilden voordat de bewoners in hun bedstee lagen, dan klopten ze op de deur of tegen de ruiten met de bedoeling dat de bewoners vlug onder de wol zouden kruipen. Dan pas kwamen de kabouters binnen om het werk te beginnen. De huisbewoners hoorden hen dan druk doende met bakken, boteren, de vloer schrobben, eten klaarmaken, en in de schuur dorsen en wannen... Maar nooit kregen ze de ijverige nachtwerkers te zien; ook werd er geen woord gesproken bij hun bezigheden. En het zou een ramp geweest zijn als iemand het had gewaagd door een sleutelgat of een spleet in schuur- of staldeur te spieden. Want dan hoorde de nieuwsgierige gluurder onmiddellijk de bedreiging dat hem de ogen uitgestoken zouden worden. Het wonderlijkste was wel dat de bewoners de volgende morgen alles precies nog zo aantreffen zoals ze het ‘s avonds hadden laten liggen. Ondanks alle bedrijvigheid die ze gehoord hadden, was alles nog als de avond tevoren.

Op een voormiddag was de boer van dat huis aan het ploegen op een van zijn akkers. Terwijl hij even zat uit te rusten, legde een kaboutermanneke een gebakken spekstruif op de staart van de ploeg. De boer die dacht dat die struif voor hem bedoeld was, at ze op en vond ze voortreffelijk smaken. Het onzichtbare kaboutermanneke nam daarop het bord en verdween, nadat hij de boer had gevraagd of deze aan Arie wou vertellen dat Kyrië dood was. Toen de boer thuis kwam, was dat het eerste wat hij deed, waarop een onzichtbaar manneke, dat onder de tafel zat, antwoordde: “Och arme! Is Kyrië dood?” Het manneke was kennelijk diep getroffen, want Kyrië was niemand minder dan de koning van de kabouters.”³⁹

³⁸ Niet eerder gepubliceerde tekst van een lezing tijdens de studiedagen van het Brabants Heem te Boxtel, 3 maart 1989. Hij is sindsdien regelmatig gebruikt tijdens lezingen en colleges over de *villa*-opgravingen bij Hoogeloon.

Ook al omdat het betreffende manuscript is gaan zwerfen, kan het geen verwondering wekken dat in de loop

van de tijd het verhaal reeds een ruime verspreiding heeft gekregen en dat sommigen zich de essentie ervan hebben toegeëigend. Het zij zo. De huidige tekst is een enigszins gereviseerde versie ten behoeve van deze bundel over de Kaboutersberg.

³⁹ Biemans 1973, 27.

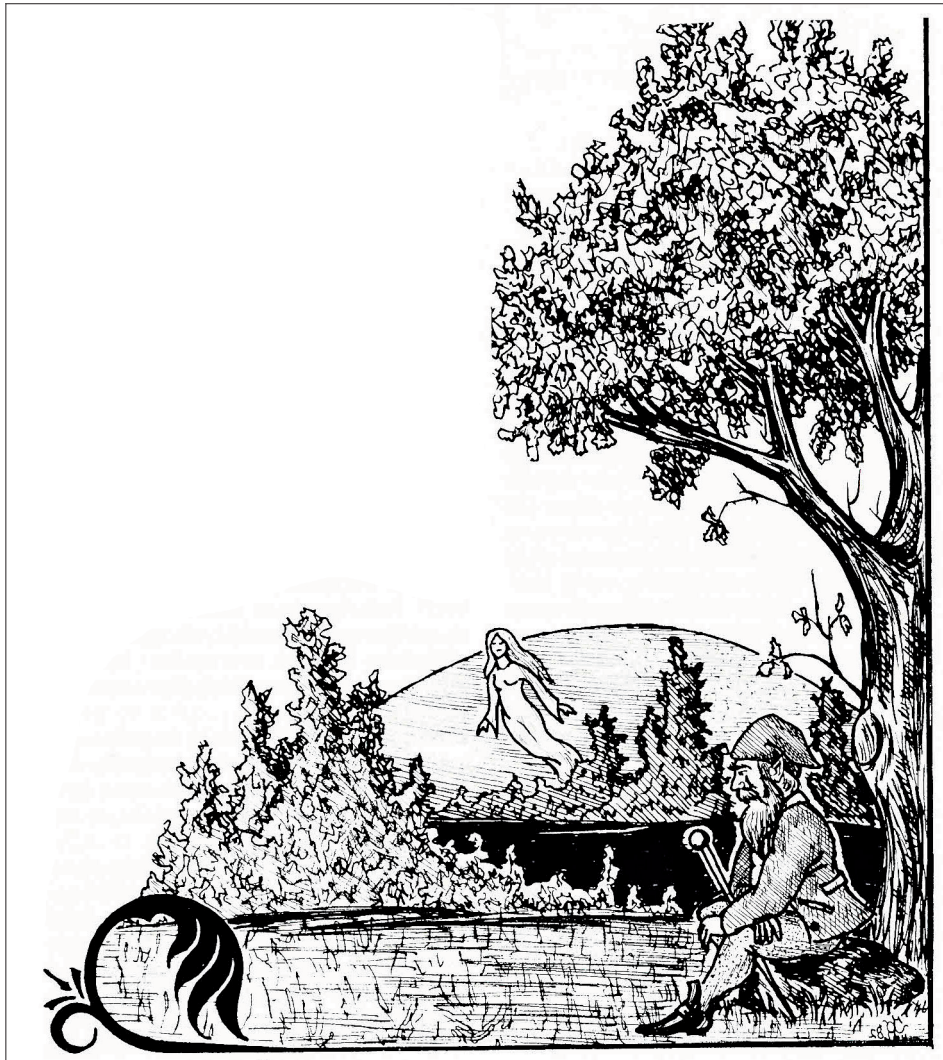

Fig. 2.3. De Kaboutersberg bij Hoogeloon was ooit een woonberg van de kabouters. Op de voorgrond hun koning Kyrië en op de achtergrond een van de witvrouwen (tekening John Roymans).

Er is een aanvullend verhaal dat vertelt dat “... voorbijgangers op een zekere keer een paar kabouters voor hun woonberg (de Kaboutersberg dus) heen en weer zagen wandelen. Nu en dan riepen ze dat Kyrië, die de voornaamste kabouter schijnt te zijn geweest, gestorven was. Kort daarna zijn alle kabouters hier spoorloos en voorgoed verdwenen. Sommigen zijn van mening dat er ongeveer twintig gewoond hebben. Er zijn personen in Hoogeloon die oudere mensen wel eens hebben horen vertellen dat de laatste kabouters in een wagen vertrokken zijn op bevel van de paus.”⁴⁰

Deze verhalen zijn duidelijk over de locatie van de gebeurtenissen in de kabouterwereld: ze spelen rond de Kaboutersberg tussen Hoogeloon en Hoogcasteren. Dat geografisch houvast is echter minder stevig dan het lijkt. Er werden vroeger in de Kempen op veel meer plaatsen kabouterverhalen verteld. Sommige daarvan gaan ook over koning Kyrië, maar ze spelen telkens wel op een andere locatie. Het verhaal over de dood van de Kyrië is met andere woorden niet uniek voor Hoogeloon.

Bij Halve Mijl speelt het volgende verhaal: “Er was eens een boer met paard en kar naar Eindhoven geweest en hij ging toen over de hei tussen Zandoers en Hoogcasteren weer op huis aan. Hij kwam bij

⁴⁰ Biemans 1973, 31.

de Halfmijl en hoorde ineens iets achter zich. Hij keek om en zag daar op de staart van zijn hoogkar een kabouter zitten. Deze zei hem, dat hij tegen zijn vrouw moest zeggen dat koning Kyrië dood was. Toen de boer was thuisgekomen en het paard had uitgepannen, ging hij naar binnen en vertelde het aan zijn vrouw. Plotseling hoorde hij in de kelder een gerommel. Hij ging vlug kijken, deed de kelderdeur open en zag nog net een klein kaboutermanneke door het keldergat naar buiten glippen. Het schreide hevig, omdat het had gehoord dat Koning Kyrië dood was”.⁴¹

Een bijzondere variant komt van de Duivelsberg tussen Riethoven en de Keersop: “Er reed eens een voerman met zijn kar over de weg van Riethoven naar Keersop. Niet ver van de Kaboutersberg, die door het volk Duivelsberg genoemd wordt, zag hij een kabouter zwerven. Treurig liep het manneke voor zich uit te mompelen: “Kyrië is dood! Kyrië is dood!” Met zijn kar op het gehucht Keersop aangekomen, ging de man een herberg binnen – toen bewoond door Adr. Konings – en vertelde daar min of meer van de kaart wat hij onderweg had gezien en gehoord. Hij had de woorden nog niet uit over zijn lippen of een aardig kaboutermanneke sprong tot zijn nog grotere verbazing onder tafel uit en riep: “Och, och! Is Kyrië dood?” Bij dit verhaal wordt altijd verteld dat Kyrië ook een kabouter was en nog wel een uit de familie die in de Duivelsberg gewoond heeft”.⁴²

Bij de Zandhoef, tussen Eersel en Luijkgestel, hoorde een boer die daar ‘s nachts langsreed een kabouter roepen: “Adriaan, zeg tegen Christiaan dat Kyrië dood is.” En dan met het bekende vervolg.⁴³

In Aalst zeggen de kabouters tegen een boerenknecht: “Zeg, als je thuiskomt tegen Adriaan dat Kyrië dood is.” Als de knecht dat thuis vertelt roept een kabouter onder de grond: “Och arm, is Kyrië dood? Dan vertrek ik ook!”

Het mooiste verhaal over het vertrek van de kabouters komt uit Meerveldhoven: “Een nieuwsgierige kerel uit Veldhoven stond op zekere avond bij de gewezen hoef ‘De Heshok’ onder Meerveldhoven naar een merkwaardig geroezemoes te luisteren, dat onder de grond door een heleboel stemmen werd voortgebracht. Hij verstond er niet veel van, maar hoorde toch duidelijk: “We vertrekken morgennacht van hier, want Kyrië is dood.” Al lang wist hij dat daar kabouters woonden en hij ging gauw rondvertellen wat hij afgeluisterd had. Binnen enkele uren was zodoende Jan en alleman op de hoogte van het vertrek van de kabouters. Een boer uit Veldhoven had er zo’n voor gevoel van dat ze de weg naar Duizel zouden volgen. Hij was verschrikkelijk nieuwsgierig om dat te zien en hij wilde wel eens weten met hoeveel man de kabouters waren. Daarom ging hij in de Goorstraat in Veldhoven in een droge sloot op de uitkijk zitten. Rond middernacht zag hij plotseling een geweldige stofwolk – van het donker had hij weinig of geen last. Om zich goed verborgen te houden, kroop hij onder een vonder, ook al stond hij daar tot beide knieën in het water. Tot ‘s morgens vroeg trippelden er honderden en nog eens honderden kabouters over het bruggetje. Goed en wel van de schrik bekomen, verliet de boer zijn schuilplaats. Maar hoe hij ook keek, hij zag tot in de verre verte geen kabouters meer. Met bonzend hart nam hij de kortste weg naar huis en was blij dat hij er heelhuids en met slechts een paar natte broekspijpen van af was gekomen.”⁴⁴

Wanneer we deze verhalen en fragmenten van verhalen overzien, moeten we vaststellen dat de Kyrië-sage inderdaad een aantal locale varianten kent, maar uiteindelijk overal toch ook een zelfde structuur vertoont.

Laten we de belangrijkste overeenkomsten nog eens op een rijtje zetten:

1. Een boer die ergens onderweg is, krijgt van een kabouter het verzoek om aan anderen te vertellen dat Kyrië dood is.
2. Wanneer de boer dat verhaal thuis (of in de herberg) vertelt, reageert een eerst onzichtbaar mannetje (kennelijk de kabouter Arie of Adriaan) met geweeklaag.
3. De kabouters die de dood van hun koning betreuren, vertrekken voorgoed uit de streek. Op bevel van de paus, zo heet het.

⁴¹ Van den Borne 1987, 201.

⁴³ Biemans 1973, 32.

⁴² Biemans 1973, 29.

⁴⁴ Biemans 1973, 33–34.

Waar Kyrië precies is begraven, laten de verhalen in het midden. Tegenwoordig zijn wij geneigd te denken aan denken aan de Kaboutersberg bij Hoogeloon, omdat wij inmiddels weten dat het een rijk graf van een belangrijk heer moet zijn geweest.⁴⁵ Maar dat is gissen; er zijn ook geruchten dat hij begraven ligt in een van de Driebergen op de Bergerheide bij Bergeijk. Waar de kabouters gebleven zijn, is al evenmin bekend.

2.3.2 WAS KYRIË EEN HISTORISCHE FIGUUR?

Hoe moeten we deze Kyrië-verhalen nu interpreteren? Eén opvatting is dat ze een historische kern van waarheid bevatten en doen herinneren aan een ver verleden van de Kempen waar de historische bronnen over zwijgen. Willem Glasbergen, een van de pioniers van de Kempische archeologie, sprak ooit van ‘erfgeruchten’ die via de volksverhalen tot ons zijn gekomen.

In 1978 promoveerde een Eindhovense chemicus op een proefschrift dat onder andere de volgende stelling bevatte: Kabouters hebben bestaan; ze zijn in de loop van de 8ste eeuw van het toneel verdwenen als gevolg van het Frankisch imperialisme. Hij had vooral Kempische kabouters en hun koning Kyrië op het oog.

In deze stelling wordt duidelijk op een historische kern gezinspeeld. Het is natuurlijk maar een stelling, maar er komt in naar voren dat de auteur gelooft dat de kabouterverhalen betrekking hebben op de bewoners van de Kempen uit de vroege middeleeuwen van vóór de komst van het Christendom. Naar aanleiding van deze stelling heeft een groepje van natuurkundigen en chemici, allen werkzaam bij Philips, een tijdlang zich vrij intensief met de studie van de Kempische kabouters beziggehouden. Ze deden dat met de nodige zin voor humor en relativering, maar ze zijn steeds aan deze historische kern van de kabouterverhalen vast blijven houden. Koning Kyrië was voor hen een historische figuur die rond 700 in de Kempen geleefd heeft. Net als zijn tijdgenoten de Friese koning Redbad en de Saksische hertog Widukind, zou hij zich tegen het Frankisch imperialisme en het Christendom hebben verzet.

In de buurt van de Kaboutersberg aan de Kleine Beerze zou in deze tijd een Kempisch bestuurscentrum moeten hebben gelegen. Het spreekt dan ook bijna vanzelf dat toen in 1980 de *villa* van Hoogeloon opgegraven werd, leden van het kaboutergenootschap langskwamen met de vraag of wij ter plekke ook aanwijzingen voor een vroeg-middeleeuwse bewoning hadden gevonden. Nee, dus. En ondanks alle vrolijke en soms ook serieuze discussies die daarop volgden, lieten ze zich niet van hun standpunt afbrengen dat de Romeinse *villa* met de residentie van de vroegmiddeleeuwse kabouterkoning in verband moest worden gebracht.

Ik zal op hun historische argumentaties niet verder ingaan. Die zijn niet erg professioneel en het was allemaal ook maar een aardigheidje, maar zó zou je dus tegen de kabouterverhalen aan kunnen kijken: als verhalen met een historische kern. Het Kyriëverhaal is in dit geval dan een herinnering aan koning Kyrië als iemand die echt geleefd heeft.⁴⁶

⁴⁵ Het laatste wordt in deze bundel (paragraaf 2.2.6) door Hiddink terecht benadrukt.

⁴⁶ De ‘Philipsvisie’ dat kabouters echt hebben bestaan, is een taai leven gaan leiden. In 2007 is hij nader uitgewerkt door Gert Frens in een boekje, getiteld *De dood*

van koning Kyrië. De auteur pretendeert dat zijn Kyrië-interpretatie de uitkomst is van de toepassing van een wetenschappelijke methode. Helaas is de archeologische, historische en volkskundige argumentatie nog steeds ondeugdelijk. Zie ook Hiddink, paragraaf 2.2.3.

Er is ook een meer volkskundige benadering mogelijk. Uit vergelijkende studies van volksverhalen over kabouters, dwergen en dat soort volk, blijkt al heel gauw dat het voor het verhaal cruciale ‘Kyrië is dood’-motief een veel wijdere verspreiding heeft dan de Kempen. Dat betekent dat wel de these over een historische koningsfiguur Kyrië uit de 7de/8ste eeuw wel kunnen vergeten. Het motief is ook niet specifiek voor de kabouterwereld alleen. Het komt ook elders voor in relatie tot aanverwante wezens uit de Europese sagenwereld: bosgeesten, wildemannen en dergelijke.

Een prachtige bron in dit verband vormt het verzamelwerk *Wald- und Feldkulte* van de Duitse geleerde Wilhelm Mannhardt uit 1875/1877. Hij heeft het daarin onder meer over ‘*Wildleute*’ uit de Alpen, woeste gestalten, helemaal behaard, die de mensen schrik aanjagen. In Tirol heten ze ‘*Fanggen*’. Over hen zijn verhalen in omloop die onmiddellijk aan het Kyrië-verhaal doen denken. Een paar voorbeelden: Bij een boer in Flies (in Tirol) werkte een onbekend dienstmeisje, dat ontzettend sterk was en meer werk verzette dan tien anderen samen, maar niets van het Christendom wilde weten. Het was een Fanggenmeisje. Op een keer kwam de boer van de markt in Imst over de Pillerberg naar huis. Toen hij door het bos kwam, het juk van de verkochte os over zijn schouder, hoorde hij opeens uit het midden van het bos een onbekende luide stem: “Jochträger, Jochträger, sag’ der Stutzkatze (Stutzamutza) die Hochrinde (Hoachrinta) sei todt.” Daarop was alles stil.

Met het angstzweet op de rug kwam de boer thuis en vertelde aan zijn vrouw en de dienstmeid, die juist aan het middagmaal zaten, van zijn avontuur in het bos. Toen hij de woorden uitprak “sag der Stutzamutza die Hoachrinta sei todt”, sprong de dienstmaagd met een luide schreeuw overeind: “die Mutter! die Mutter!” Ze liet alles staan en rende naar het bos. Ze is nooit meer teruggezien.

Een variant uit het dal van de Prätigau (Graubünden, Zwitserland): Een uit de bergen terugkerende boer hoort onderweg de woorden: “Jochträger, sag der Rûchrinden, Giki-Gäki ist tot auf Hurgerhorn”. Wanneer hij dat thuis vertelt, gooit de dienstmaagd de lepel weg en jammert dat haar vader gestorven is. Ze is kennelijk een Fanggenmeisje.

Dat doet onmiddellijk denken aan een ‘Kyrië is dood’-verhaal uit de buurt van Oirschot aan de noordelijke rand van de Kempen. Wanneer een boer thuis zijn verhaal doet, komt er een stem van een kaboutervrouw uit de kelder: “Sjenne Marikus, als dat woar is, dan ligt hier mijn lippeltje”. Sindsdien is ze nooit meer teruggezien.⁴⁷

Nog een aantal varianten op het doodsanzeggingsmotief uit de inventarisatie van Mannhardt:

“Sag zur Stuzzi-Buzzi, Rauhrende sei todt!”; “Hipelpipel is tot!”; “Du Holzhacker, sag zum Stitzl zum Witzl, der Thorizl sei gestorben!”

Dit zijn allemaal verhalen over *Wildleute* uit het Alpengebied, maar het doodsanzeggings-motief kennen we ook uit Noord-Duitsland, Scandinavië en de Baltische landen, voorts uit Engeland, Bretagne en Noord-Frankrijk. In het noorden van Duitsland is het, net als in Nederland, geassocieerd met kabouters ofwel aardmannetjes. In Schleswig-Holstein luidt de klacht: “No is Pippe Kong dod!”⁴⁸ In het gebied van de rivier de Ems, net over de Drents-Groningse oostgrens, gaan veel verhalen over kabouters (‘*Aulken*’) die in grafheuvels wonen. Urnen heten daar ‘*Aulkenpötte*’. Op zekere dag is de koning van de aulken, Ike Ake of Ike Aulk gestorven. De kabouters zijn daarop over de Ems naar het westen getrokken en nooit meer in het Emsland teruggezien (fig. 2.4).⁴⁹

Uit Västergötland (Zuid-Zweden) komt een verhaal dat we intussen ook direct als een verwant verhaal herkennen: “Op een keer liep een boer liep langs de Klockberget. Hij droegt witte handschoenen. Hij zag opeens een grote, witte kat die boven op een richel zat. De kat riep tegen hem: “Jij Per, met je witte handschoenen, zeg tegen Katte-Kur dat Katte-Murr dood is”. Katte-Kur was de kat van de boer. Toen

⁴⁷ Van den Borne 1987, 200.

deel 1, 89-93.

⁴⁸ Voor de hier genoemde voorbeelden, zie Mannhardt

⁴⁹ Schlicht 1962.

Fig. 2.4. Na de dood van hun koning trekken de kabouters weg, voorgoed. De herkomst van de tekening is onbekend, maar de voorstelling toont waarschijnlijk de aftocht van de *Erdmantjes* uit Oost-Friesland. Op de achtergrond zou de 9 meter hoge koningsheuvel, de Plytenberg, bij de stad Leer te zien zijn.

die hoorde wat de boer te zeggen had, riep hij: “Dat had je mij ook eerder kunnen vertellen!”, sprong op de man af, gaf hem een dodelijke beet en verdween door het raam.” Ook in andere Scandinavische varianten spelen katten vaak de rol die de kabouters bij ons en de Fanggen in het Alpengebied hebben.

De Amerikaanse geleerde Archer Taylor heeft in 1922 niet minder dan 246 Europese varianten op dit verhaal bij elkaar gebracht.⁵⁰ Een flink aantal komt uit de Alpenlanden (50) en Duitsland (66), de meeste komen uit Scandinavië (77). Opmerkelijk is dat Taylor de Nederlandse ‘Kyrië is dood’-variant heeft gemist.

2.3.4 ARCHETYPISCH MOTIEF OF SPECIFIEK VERHAAL?

Onze vraagstelling komt door dit alles in een ander licht te staan, ze is niet langer alleen maar gericht op de Kempen. Hoe komt het dat het Kyriëverhaal uit de Kempen zo’n grote structurele gelijkenis vertoont met verhalen elders uit Europa? Is het een specifiek verhaal dat vanuit één bepaald punt zich over Europa heeft verspreid of is het wat Mircea Eliade noemt een archetypisch motief dat op verschillende plaatsen, zonder invloed van buiten af, spontaan is ontstaan?⁵¹ Mannhardt zelf en later in de twintiger jaren van de vorige eeuw ook Archie Taylor opteren voor het laatste. Taylor verklaart de geheimzinnige doods aankondigingen uit de wildernis als ‘auditieve hallucinaties’, bijvoorbeeld opgeroepen door de wind; die zouden algemeen van aard zijn en overal voorkomen. Dit is een psychologische verklaring, waarvoor echter een overtuigende argumentatie ontbreekt.

De alternatieve opvatting houdt in dat aan de Europese volksverhalen van deze aard één specifiek ouder verhaal ten grondslag ligt. Mannhardt viel het destijds al op dat er een grote overeenkomst bestaat

⁵⁰ Taylor 1922.

⁵¹ Onder andere in Eliade 1959.

tussen de Europese volksverhalen waarin het doodaanzeggings-motief een centrale rol speelt en het verhaal van de dood van de Grote Pan, zoals dat voorkomt bij de Grieks-Romeinse schrijver Plutarchus (ca. 46-120; fig. 2.5). Hij overwoog de mogelijkheid van een genetische relatie, maar hij verwierp deze gedachte weer omdat hij zich niet kon voorstellen dat een complex literair verhaal uit de klassieke sfeer ten grondslag zou kunnen liggen aan de sagen van de eenvoudige Midden- en Noordegroepse boerensamenlevingen. Om een andere reden, die zojuist al is genoemd, geloofde ook Taylor niet in een dergelijke relatie. Hij beschouwde de jongere, Europese volksverhalen als onafhankelijke ‘parallelle’ van het Panverhaal.

Het is hier van belang om nader in te gaan op de argumenten die zouden kunnen pleiten voor de opvatting dat de Europese volksverhalen van deze categorie wel degelijk teruggaan op één specifiek verhaal. Het Plutarchusverhaal van de dood van de Grote Pan, komt dan uiteraard als eerste in beeld. De titel van Plutarchus’ verhandeling luidt *De defectu oraculorum* (Over het verdwijnen van de orakels). Een orakel is een persoon die uitspreekt wat een godheid hem of haar ingeeft. De godheid spreekt met andere woorden door de mond van het orakel; denk aan het orakel van Delphi. Het verdwijnen van de orakels nu is in de tijd van Plutarchus een opvallend verschijnsel. Plutarchus vermeldt dat hij daarvoor van zijn Griekse leermeester Epitherses een bijzondere verklaring heeft gehoord.

Die luidt als volgt: “Op een keer reisde Epitherses per schip van Griekenland naar Italië. Toen ze langs het eilandje Paxi voeren hoorden de opvarenden plotseling een luide stem die Tamus aanriep. Tamus was de Egyptische stuurman van het schip, die pas bij een tweede aanroep antwoordde en toen te horen kreeg: “Als je tegenover Palodes bent, kondig dan aan dat de grote Pan dood is.” Alle opvarenden waren zeer verbaasd, maar Thamus deed wat van hem gevraagd werd. Ter hoogte van Palodes riep hij “De grote Pan is dood !” en nog voor hij was uitgesproken, klonk er een luid geweeeklaag van vele stemmen, vermengd met uitroepen van verbazing. Omdat er veel mensen op het schip waren, onder wie dus Epitherses, bereikten verhalen over het voorval weldra ook Rome en zelfs keizer Tiberius.”

Wat is de essentie van dit verhaal? Voor Plutarchus biedt het een overtuigende verklaring voor het verdwijnen van de orakels. Die worden geïnspireerd door demonen, zoals de grote Pan. De dood van Pan berooft hen van deze inspiratie en brengt hen begrijpelijkerwijs tot zwijgen. In de klassieke wereld is dit een eenmalig verhaal.

Wat opvalt is dat dit klassieke verhaal van de dood van de grote Pan een vertelstructuur vertoont die sterk verwant is aan het Kyriëverhaal en zijn Europese varianten.

- In de eerste plaats is de aanroep opmerkelijk: “Hé, Jochträger! Adriaan! Thamus!” Het gaat om een plotselinge stem, afkomstig uit de ‘wildernis’ (de zee, het bos, de heide), in ieder geval een plek ver van

Fig. 2.5. Een reliëf met de god Pan van de zijkant van de grote Pöblichus-graftoren uit Keulen (Gabelmann 1979, fig. 20).

de bewoonde wereld. Maar het is wel een locatie die met naam en toenaam wordt aangeduid (de hei bij Hoogcasteren, de herberg bij de Keersop, het bos op de Pillerberg, de vaarroute bij Palodes).

- Deze stem is altijd mysterieus. Het is die van een onzichtbare figuur, kennelijk een kabouter of een wildeman, in ieder geval een figuur die lijkt te behoren tot een andere wereld, kennelijk die van de demonen.

- De ontvanger van de boodschap daarentegen is in alle gevallen bekend: het is Thamus, een boer uit Flies of Hoogcasteren of een houthakker uit het Oberinntal.

- De boodschap heeft een vaste vorm: zeg tegen X dat Y dood is. X en Y zijn vreemde namen die soms op elkaar lijken en betrekking lijken te hebben op de niet-mensenwereld. Zo hebben we naast elkaar: Stitzl zum Witzl – Toritzl; Stutzi Butzi – Rauhrinde; Rûchrinde – Giki-Gäki; Katte-Kur – Katte-Mur; Arie – Kyrië

- De dode en degene aan wie de boodschap moet worden overgebracht, blijken op de ene of andere manier verwant: de gestorvene is de vader, de moeder, het kind, maar eventueel ook de koning. In het verhaal van Plutarchus is de gestorvene de grote Pan en het zijn kennelijk ook demonen die de boodschap ontvangen.

- Er is nog iets opvallends: in veel gevallen blijkt de uiteindelijke ontvanger van de boodschap (de kabouter, het Fanggenmeisje) onder de mensen te wonen, zonder dat die het wisten.

- Ook het weeklagen is een verbindend element, evenals het voorgoed verdwijnen van de demonen: de kabouters en de Wildleute trekken weg. Bij Plutarchus gaat het om het verdwijnen van de orakels.

We kunnen het verhaal als volgt in schema brengen:

geheimzinnige stem roept naam; vraagt dood demon door te geven	> menselijke ontvanger boodschap geeft boodschap door; weet niet aan wie	> geheimzinnige ontvanger boodschap (demon, woont onder de mensen; verwant aan de dode); begint te weeklagen; demonen verdwijnen voorgoed
--	--	---

De complexe vertelstructuur van de Europese volksverhalen vertoont zulke frappante overeenkomsten met de verhandeling van Plutarchus, dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat deze verhalen spontaan op verschillende plaatsen in Europa zijn ontstaan, d.w.z. onafhankelijk van het veel oudere ‘Pan is dood’-verhaal.⁵²

2.3.5 DE KERSTENING VAN HET PAN-VERHAAL

Maar wat zijn dan de verbindende schakels tussen de antieke tekst en de Europese volksverhalen? Ik denk dat een artikel van de Nederlandse godsdiensthistoricus Bremmer ons op het goede spoor kan zetten.⁵³ Hij toont aan dat het ‘Pan is dood’-motief binnen de katholieke kerk een lange traditie heeft gekend door de interpretatie die de kerkvader Eusebius van Caesarea (ca. 260–340) in zijn *Preparatio Evangelica* aan het Plutarchus-verhaal heeft gegeven. Eusebius gebruikt dit verhaal om nog eens te benadrukken dat de heidense demonen aan het uitsterven zijn. Hij benadrukt dat de dood van Pan volgens Plutarchus plaatsvond ten tijde van keizer Tiberius, dat wil zeggen tijdens het leven van Christus en dat nu is de werkelijke reden dat de demonen zijn verdwenen: Christus’ werkzaamheid op aarde. Eusebius christianiseert met andere

⁵² De Deense filologe en volkskundige Inger Boberg, die in 1934 een vergelijkende studie wijdde aan het antieke verhaal over de dood van de Grote Pan en aan Europese volksverhalen met een eendere structuur, trekt een heel

andere conclusie. Zij meent dat het thema oorspronkelijk afkomstig is uit de Germaanse wereld. Plutarchus zou ervan gehoord kunnen hebben.

⁵³ Bremmer 1988, 121–127.

woorden het Panverhaal. Hij geeft er een expliciete christelijke verklaring aan. In de theologische literatuur blijft deze opvatting, zo maakt Bremmer duidelijk, tot in de 16de eeuw een rol spelen.

Eusebius' interpretatie van het 'Pan is dood'-verhaal zou heel goed de eerste schakel kunnen zijn naar de Europese volksverhalen. De tweede en beslissende schakel is volgens mij dat via de lokale kerken en kloosters het 'Pan is dood'-verhaal, dat dus eigenlijk aangeeft dat Christus de demonen heeft verdreven, onder het volk is gekomen. Het wordt opgenomen in de verhalende tradities van het volk, getransformeerd en aangepast aan lokale situaties. Maar het blijft van de Alpen tot aan Zuid-Scandinavië en ook in de Kempen overal herkenbaar in zijn basisstructuur.

Er is aldus een drietal lagen te onderscheiden: we hebben in de eerste plaats het antieke verhaal van de dood van de grote Pan, vervolgens de christelijke interpretatie daarvan door Eusebius en tenslotte de lokale vertalingen van het gekerstende verhaal in talloze Europese volksverhalen.

Misschien mogen we ons die laatste stap aldus voorstellen: ondanks het langzaam doordringende Christendom zijn er tijdens de Volle Middeleeuwen nog altijd resten van een oude voorchristelijke voorstellingswereld, een archaische kosmologie, een wereldbeeld dat mede bepaald wordt door religieuze voorstellingen van Germaans-Keltische en Romeinse herkomst. Deze omvat onder andere voorstellingen omtrent demonen, kwade en goede geesten in de natuur, *Wildleute* en aardmannetjes.⁵⁴ Het is met deze voorstellingswereld betreffende demonen en verwante geesten dat het Panmotief wordt verbonden. In de Kempen leidt dat tot een bijzondere variant: het Kyrië-verhaal. Net als al die andere volksverhalen is het in feite een verhaal over de kerstening, en tegelijk over het verdwijnen van de oude demonen, die wegtrekken op bevel van de paus of het luiden van de klokken. In het Emsland heet het: "Evangel'n, lü'n un klangen. Verdriff us ut de Landen."

Er zit in dit kersteningsverhaal een prachtige paradox: het verklaart het verdwijnen van de demonen, maar het maakt, omdat het verhaal tot in de 20ste eeuw wordt doorverteld, tegelijk duidelijk dat al die eeuwen de demonen onder het volk aanwezig blijven. Het volk is allang gekerstend en vroom, maar het blijft tegelijkertijd in demonen, *Wildleute* en kabouters geloven.⁵⁵

⁵⁴ Het is in dit verband verleidelijk om een genetische relatie te veronderstellen tussen de Gallo-Romeinse *genii cucullati*, gehuld in een capemanteltje en de latere aardmannetjes of kabouters, klein van gestalte en met een puntmuts op het hoofd. Overtuigende bewijzen ontbreken.

⁵⁵ Nico Roymans heeft in een aantal artikelen (1995, 2006) over de kerstening van het landschap in het Maas-Demer-Scheldegebied de theorie ontwikkeld dat voorchristelijke sagenfiguren, die verbonden kunnen worden met oorspronkelijk sacrale plaatsen als sommige bossen en moerassen, grafheuvels en urnenvelden, in de kersteningfase worden gediaboliseerd tot duivels en heksen. Ook die plaatsen zelf, meestal gelegen in de perifere wildernis van de 'geciviliseerde' dorpslandschappen, krijgen een negatieve betekenis.

De vraag is evenwel of de door de Kerk beoogde transformatie van een archaische kosmologie in een christelijke uitsluitend is gerealiseerd door een strategie van diabolisering. Het lange voortbestaan van een religieuze sagencultuur maakt aannemelijk dat de Kerk eerder een dubbelstrategie heeft gehanteerd, die een combinatie is van diabolisering enerzijds en de integratie van sommige aspecten van de archaische kosmologie anderzijds. Al vanaf de Vroege Middeleeuwen is dit door heel Europa een beproefde strategie gebleken. De integratie-pogingen impliceerden het dulden van ongevaarlijke aspecten van de pre-christelijke kosmologie in combinatie met het aanbod van alternatieve christelijke interpretaties. Het populariteit van het Kyrië-verhaal lijkt een goed voorbeeld van het succes van deze dubbelstrategie.

Voordat we terugkeren naar Hoogeloon, moet ik nog kort iets zeggen over de lokalisering van volksverhalen in het landschap. Het is een opmerkelijk verschijnsel dat in traditionele boerensamenlevingen sagen, legenden, volksverhalen, maar ook religieuze voorstellingen zich vaak hebben gehecht aan opmerkelijke punten in het landschap. Het zijn met name de geheimzinnige, voor het volk onverklaarbare elementen in het landschap die bepaalde voorstellingen en verhalen a.h.w. naar zich toe trekken. Vaak gaat het om bronnen, rivieren, diepe vennen, grotten, grillige rotsformaties of bijzondere bomen, dikwijls ook om verschijnselen in het landschap die door mensenhand lijken te zijn ontstaan, maar waar men zich geen historische werkelijkheid bij kan voorstellen, bijvoorbeeld grafheuvels of villaresten uit de Romeinse tijd.

Waar het historisch begrip tekortschiet, ontstaan verhalen over vóór-christelijke bewoners van de streek: bijvoorbeeld over reuzen die grote steenhopen hebben gebouwd die dan reuzen- of hunebedden worden genoemd. Of over kabouters, die ook menselijke kenmerken hebben, maar die anders dan de reuzen niet veel groter, maar juist veel kleiner zijn dan wij. Voorbeelden van dit soort verhalen kennen we uit heel Europa. In het gebied van de Moezel en Rijn, in het Rijnland, blijken kabouterverhalen zich bijna altijd te hechten aan overblijfselen van Romeinse *villae*: zichtbare muurresten, hypocausten en kelders, die men op de akkers en in de bossen aantreft en die men niet kan verklaren. Ze worden in de voorstellingswereld van de middeleeuwse mens de woonplaatsen van een vóór-christelijk volkje: kabouters, dwergen, *Heinzelmännchen*.

Prof. Matthias Zender uit Bonn heeft met behulp van historisch-volkskundige analyses kunnen aantonen dat die verhalen al vóór de 15de eeuw ontstaan moeten zijn.⁵⁶ In noordelijker streken, de Lage landen en Noord-Duitsland hebben met name ook grafheuvels als onverklaarbare landschapselementen kabouterverhalen naar zich toe getrokken: er zouden kabouters in gewoond hebben, de urnen uit de heuvels zijn 'aardmannekespotten' of 'Aulkenpötte'.

Mijn stelling is nu dat het niet kan verbazen dat de sage van een kabouterkoning zich heeft gehecht aan een bijzondere heuvel. Kabouters worden in de Kempen in de regel geassocieerd met de grafheuveltjes van de urnenvelden,⁵⁷ maar de kabouterkoning Kyrië wordt met name in verband gebracht met de Kaboutersberg bij Hoogeloon. Waarom? Volgens mij om de simpele reden dat de Kaboutersberg in de Middeleeuwen, voordat hij van zijn stenen basis werd beroofd, met een hoogte van wellicht een meter of vier een buitengewoon indrukwekkende heuvel moet zijn geweest. Veel grafheuvels hadden iets met kabouters van doen, maar hier moest wel een koning begraven liggen!

Er is nog iets. Ongeveer 400 meter verderop lag de puinheuvel van de *villa* (fig. 2.6). Voordat hij in de 15de eeuw door de boeren van Hoogeloon werd opgeruimd zal die ongeveer een meter hoog geweest zijn. *Villa*-puinheuvels van dat formaat zijn nog altijd te vinden in de bossen van Zuid-Duitsland. Ook deze puinheuvel moet een onverklaarbaar element in het landschap zijn geweest. Het zou mij niet verbazen dat men, net als in het Rijnland, ook de Hoogeloonse villaresten als een woonplaats van de kabouters heeft geïnterpreteerd, wellicht zelfs als de woonplaats van de kabouterkoning Kyrië zelf. Een belangrijk argument voor die veronderstelling lijkt mij de toponym die in het jaar 1540 op de Kerkakkers voorkomt en hoogstwaarschijnlijk betrekking heeft op het perceel waar de *villa* lag, namelijk *Borchakker*!⁵⁸ Borch, burcht, dat is een naam die in Duitsland ook talloze malen voor villaruïnes tegenkomen. Hier zou het dus kunnen gaan om de burcht van koning Kyrië.

En zo liggen daar ten oosten van het dorp Hoogeloon dan waarschijnlijk de burcht van koning Kyrië en de Kaboutersberg vlak bij elkaar. We kunnen ze zien als knooppunten in een mythische geografie, die nog in belangrijke mate de ruimtelijke voorstellingswereld van de lokale bevolking moet hebben bepaald.

⁵⁶ Zender 1971.

⁵⁸ Van der Zee 1989, 35, 44.

⁵⁷ Roymans 1995.

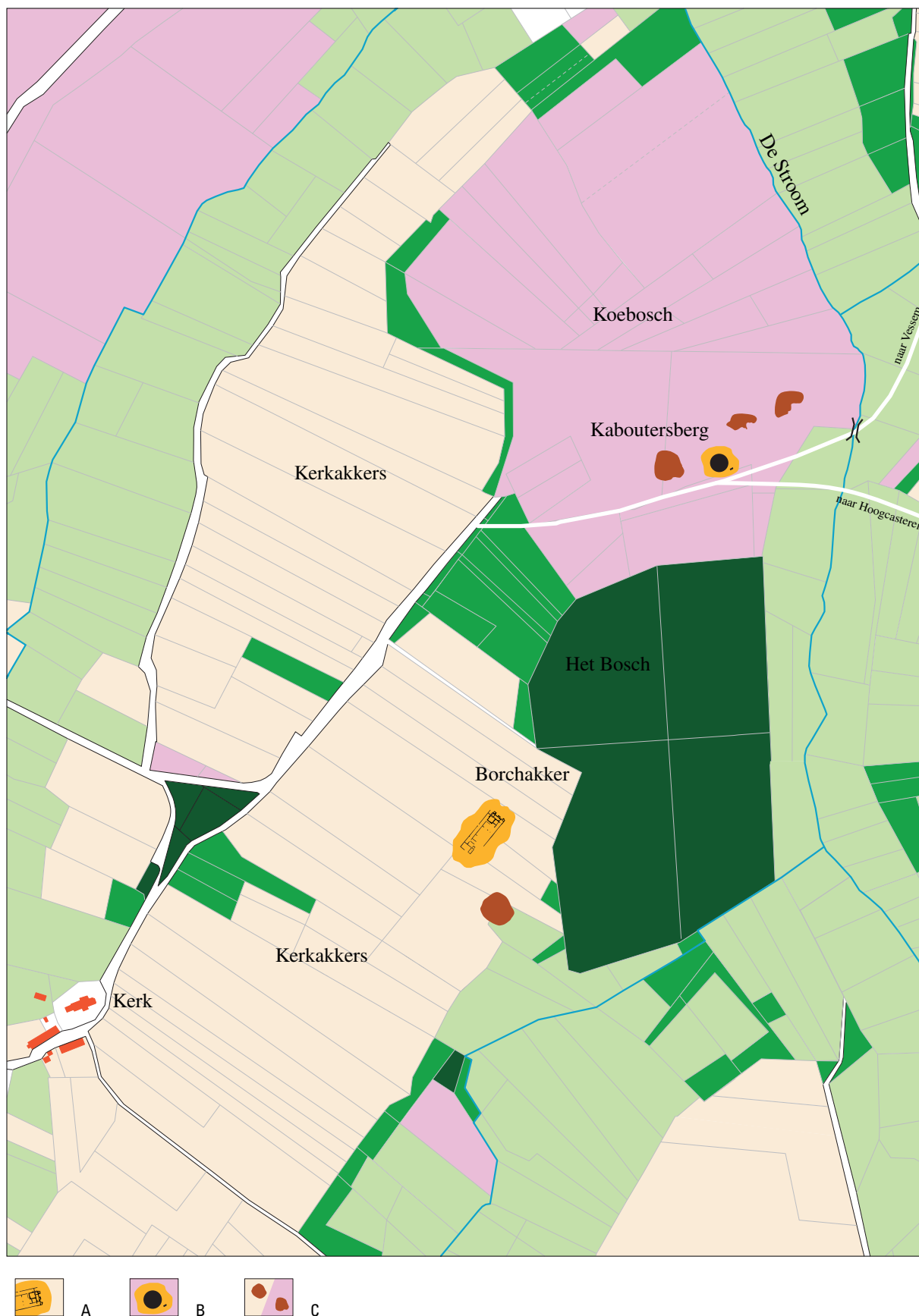

Fig. 2.6. Hoogeloon. Enkele elementen uit de 'mythische geografie' van het gebied ten oosten van Hoogeloon in de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd; voor de legenda zie ook figuur 3.2. Schaal 1:6000.

A puinveld van de villa op de Kerkakkers; B de Kaboutersberg; C depressies.

Wanneer zijn deze voorstellingen ontstaan? Ik houd het erop dat dat ergens in de Volle Middeleeuwen is gebeurd en wel op grond van de volgende argumenten:

1. De transformatie van het verhaal van Plutarchus en Eusebius over de dood van Pan in de Kyriësage kan pas hebben plaatsgevonden in een periode waarin de kerstening van de Kempen min of meer is voltooid en kerkelijke instituties ook op lokaal niveau het bestaan zijn gaan structureren. Alleen langs die weg kan het Pan-verhaal onder het volk zijn gekomen. Dat levert de 12de/13de eeuw als *terminus post quem* op.

2. Een datering in de 14de eeuw lijkt het meest aantrekkelijk. In deze tijd ontstaat het open Kempische landschap met akkercomplexen en grote heidevelden, waarin grafheuvels en urnenvelden zichtbaar worden en de aandacht trekken. Dit is, volgens Nico Roymans, de periode van de kerstening van het landschap en de diabolisering van de vóór-christelijke aardgeesten en demonen. In dit kader past ook heel goed de opname van het ‘Pan is dood’- motief in de voorstellingswereld van het volk, omdat het een zinvolle verklaring biedt voor de aftocht van de demonen uit het gekerstende landschap. In deze tijd worden ook de eerste stenen kerktorens gebouwd. Het is niet onmogelijk dat de steenresten van de Kaboutersberg en van de villaheuvel als bouw materiaal hebben gediend. Pikant zijn de verhalen dat de kabouters nog hebben meegebouwd aan de torens van Hapert en Duizel. Dat zijn de torens die samen met die van Hoogeloon het dichtst bij de Kerkakkers en de Kaboutersberg liggen.

3. De 15de eeuw is een aanvaardbare *terminus ante quem*. In deze eeuw worden de laatste puinresten van de burcht van de kabouterkoning door de boeren van Hoogeloon gesloopt en in de natte laagte gedumpt waar ooit de grote drinkbak van de Romeinse *villa* lag. Het Kyrië-verhaal heeft dan waarschijnlijk al zijn vorm gekregen. Deze inschatting spoort met de opvatting van Zender dat de productieve periode van het ontstaan van de kabouterverhalen vóór de 15de eeuw moet liggen.

4. Het Kyrië-verhaal mag dan ontstaan zijn in de Volle of de Late Middeleeuwen, de verschillende vormen van het verhaal zoals die in de 19de en vroeg 20ste eeuw zijn opgetekend, stammen niet per definitie rechtstreeks uit de Middeleeuwen. Volksverhalen zijn immers levend erfgoed. Ook de subrecente Kyrië-verhalen zijn waarschijnlijk het product van de voortdurende vermenging van een oorspronkelijk kernverhaal met jongere elementen, van onderlinge contaminaties, aanknoeksels en retoucheringen.

Hiermee is, denk ik, het geheim van koning Kyrië in principe opgelost. Laten we de essenties nog eens samenvatten:

1. Het Kyrië-verhaal is een complex volksverhaal, dat mijns inziens is gebaseerd op een antiek-literair motief, dat al in de 3de/4de eeuw is gekerstend, door de Kerk is ‘meegenomen’ en ergens in de loop van de 13de en de 14de eeuw in de Kempen is verbonden met noties uit een vóór-christelijke voorstellingswereld. Dit verhaal is verspreid door heel de Kempen, maar heeft zich met name gehecht aan de restanten van de Romeinse *villa* op de Kerkakkers en de Romeinse *tumulus* in het Koebosch. In de voorstellingswereld van de boeren van Hoogeloon wordt de villaruïne de burcht van de kabouterkoning Kyrië. De *tumulus* wordt gezien als een woonplaats van het kaboutervolk en misschien, maar dat is niet zeker, ook als de laatste rustplaats van de koning.

3. Ook wanneer de *villa* en de Kaboutersberg in de 20ste eeuw allang zijn verdwenen en de mythische geografie rondom Hoogeloon allang is uitgevlakt, wordt het Kyriëverhaal nog altijd doorverteld. Eerst door de opgravingen in de jaren ‘80 kan de archeologische context en de betekenis van het verhaal worden duidelijk gemaakt.

Fig. 2.7. Afscheid (tekening Rien Poortvliet, *Leven en werken van de kabouter*, 1976).

Daarmee kom ik aan het einde van mijn verhaal. Eigenlijk voel ik mij nu ook een beetje schuldig. Ik heb mij, samen met mijn vrienden-archeologen bezondigd aan een ‘ontmythologisering’, aan een verdere ‘onttovering’ van de wereld. Misschien hebben wij gezorgd voor wat het luiden van de klokken en het bevel van de paus al beoogden: de definitieve aftocht van de kabouters. Daarvoor is nauwelijks vergeving.

Tegen de avondhemel tekent zich de figuur van een kaboutermanneke af (fig. 2.7). Staande op een grafheuvel. Het lijkt alsof hij een afscheidsgroet brengt. “Vaarwel, nu gij toch niet meer in mij gelooft, kan ik maar beter voorgoed vertrekken.”

Inderdaad, het leven is hard, maar ik hoop dat U levend in een onttoverde, verzakelijkte wereld in Uw hart toch nog altijd een zwak plekje voor kabouters wilt blijven bewaren. In ieder geval voor onze oude Kempische kabouterkoning Kyrië.

3 OUDERE GEGEVENS OVER DE LOCATIE, HET UITERLIJK EN VONDSTEN VAN DE KABOUTERSBERG

Men kan moeilijk verwachten dat de oude volksverhalen precieze gegevens leveren over de locatie en het uiterlijk van de Kaboutersberg. Deze gegevens waren irrelevant voor de vertellers, want iedereen kende immers de berg als een markant element van het landschap waarin men dagelijks verkeerde. De laatste resten van de Kaboutersberg in het Koebosch zijn echter bijna een eeuw geleden afgegraven en gebruikt om de nabijgelegen Klokkenkuil te dempen. Er is nu niemand meer in leven die deze gebeurtenissen bewust heeft meegemaakt en de berg en de kuil in de heide heeft zien liggen. In dit hoofdstuk wordt nagegaan welke gegevens te verkrijgen zijn over de Kaboutersberg en de daar gedane vondsten aan de hand van een aantal bronnen. Eerst wordt echter het landschap wat nauwkeuriger geschilderd om de bedoelde bronnen beter te kunnen begrijpen. Dit doen we aan de hand van een reeks kadastrale en topografische kaarten vanaf de vroege 19de eeuw, die een goed beeld geven van de ontginningsgeschiedenis van het Koebosch, en daarmee indirect van de ‘onderzoeks’geschiedenis van de Kaboutersberg.

3.1 HET VERANDERENDE LANDSCHAP OP HISTORISCHE KAARTEN

3.1.1 INLEIDING

Hoewel rond Hoogeloon enerzijds nog tal van oude landschapselementen aanwezig zijn, waaronder niet in de laatste plaats het Hoogeloons Bos, is de situatie anderzijds op specifieke plaatsen, zoals in het Koebos, gedurende de afgelopen twee eeuwen ingrijpend veranderd. De stapsgewijze ontginning van de heide in weiland en bouwland en een ruilverkaveling zijn daaraan debet. Heden ten dage is de vroegere kleinschalige percelering verdwenen en is sprake van één grote akker (fig. 3.1). In 2008 heeft bovendien natuurontwikkeling plaatsgevonden in het dal van de Kleine Beerze, waarbij de beek opnieuw (?) meanderend is gemaakt en percelen grasland tot ‘natuur’ zijn omgevormd.

De oudste berichten over vondsten bij de Kaboutersberg dateren van het begin van de 19de eeuw. Dat is ook de tijd waarin de eerste grootschalige kaarten van het gebied beschikbaar komen. Aan de hand van deze en latere kaarten is een idee te krijgen van het toenmalige landschap en de wijze waarop dit – aanvankelijk geleidelijk – veranderde.⁵⁹ Een uiteenzetting over de transformatie van het landschap is van belang om de oude berichten over de archeologische vondsten goed te kunnen begrijpen.

Aangezien het niet zonder meer mogelijk is kaarten met een verschillende schaal aan elkaar en het moderne Nederlandse coördinatenstelsel te koppelen, wordt hieronder ook op de problemen daaromtrent ingegaan. Later, in paragraaf 4.3, wordt uiteengezet op welke omslachtige wijze de opgraving van 1988 aan het huidige RD-coördinatenstelsel moest worden gekoppeld. Bij vergelijkingen van de opgravingsplattegrond met oudere kaarten moet derhalve steeds in het achterhoofd worden gehouden dat deze qua ligging een afwijking van mogelijk 5-10 m vertoont. De oudere kaarten hebben daarnaast hun eigen vertekeningen.

⁵⁹ De landschappelijke gegevens verzameld bij de opgraving van 1988 komen aan bod in hoofdstuk 5.

Fig. 3.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Het terrein in de zomer van 2010, gezien in oostelijke richting vanaf de weg genaamd Koebosakkers. Op de plaats waar het trekkerpad in het gewas niet verder meer te volgen is, lag de westzijde van de opgraving van 1988. Aan de rechterzijde de rand van het Hoogeloons Bos, op de achtergrond de boerderijen van Hoogcasteren.

3.1.2 DE KADASTRALE MINUUTPLAN VAN 1832

De oudste grootschalige kaart van Hoogeloon is de kadastrale minuutplan van 1832.⁶⁰ Het laatste jaartal is niet het jaar waarin de kaart is gemaakt, maar waarin het kadaster wettelijk is vastgesteld. Waarschijnlijk is de kaart vervaardigd in of kort voor 1828.⁶¹ Kadastrale minuten kunnen ernstige fouten vertonen en hoewel deze bij die van Hoogeloon sectie A2 niet direct zijn vastgesteld, moet met afwijkingen rekening worden gehouden (zie onder).⁶² Lastiger voor ons is het feit dat de kadastrale minuten alleen bedoeld waren om eigendomsgrenzen weer te geven en dus weinig topografische details bevatten. De zandpaden door het Koebos zijn bijvoorbeeld niet aangegeven en ook ontbreken de hagen of houtwallen rond percelen, waarvan sommige wel op de topografische kaarten zijn aangegeven. Verder werden de minuutplans uitsluitend gemeten vanuit een gemeentelijk driehoeksnet; het zijn dus ‘eilandkaarten’ die niet aan een landelijk driehoeksnet of coördinatenstelsel waren gekoppeld. Voor het maken van figuur 3.2 moest de oudste kadastrale kaart dus eerst aan de huidige topografie worden gekoppeld.

Dit laatste was alleen mogelijk via een omweg, vanwege enerzijds het gebrek aan details op de minuutplan en anderzijds de ingrijpende wijzigingen in het terrein van de afgelopen decennia. Op de hoogtekaart van Nederland, waarvan de topografie verkend is in 1961, staan enkele perceelsgrenzen en

⁶⁰ Minuutplan Hoogeloon A2. Voor figuur 3.2 is verder (marginaal) gebruik gemaakt van de minuutplans Hoogeloon A3, D3 en Vessem E3.

⁶¹ Afgaande op het jaartal 1828 op het verzamelplan van de

gemeente Hoogeloon (Verzamelplan Hoogeloon).

⁶² Kruizinga/Van Doormalen *s.a.* Met name in de jaren 1826-1831 werd met haast gewerkt en zijn soms onnauwkeurige kaarten ontstaan.

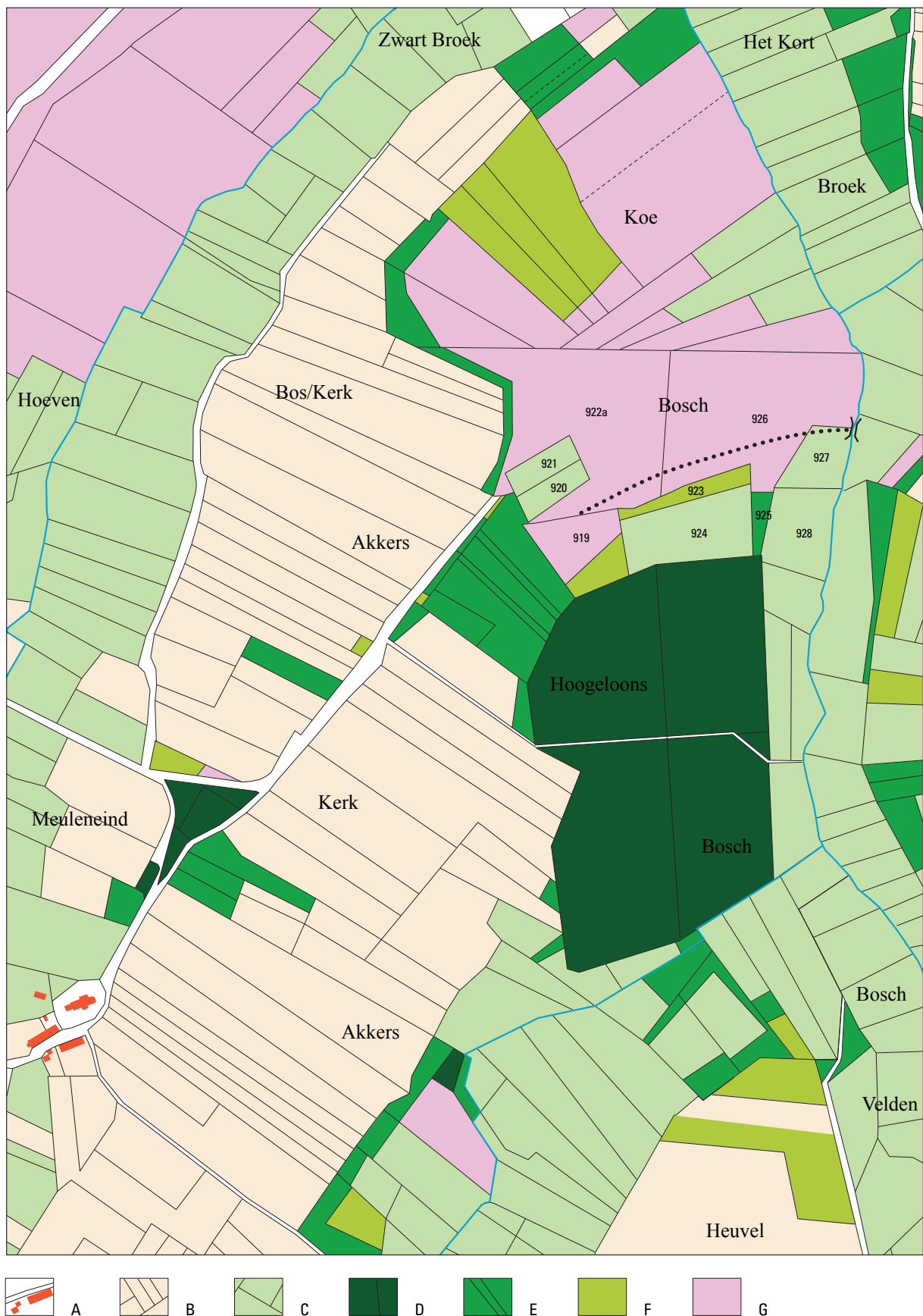

Fig. 3.2. Hoogeloon. De oudste kadastrale minuut (1832) van het gebied aan de oostzijde van het dorp, met het grondgebruik ingekleurd volgens de bijbehorende OAT; het pad (stippellijn) en de vonder in het Koebosch zijn toevoegingen op basis van de oudste topografische kaart. Schaal 1:6000.

A wegen en bebouwing; B akkerland; C weiland; D opgaand (eiken)hout; E hakhout; F dennenaanplant; G heide.

zandwegen die goede aanknopingspunten bieden.⁶³ Daarom is deze kaart onder de huidige topografie geplaatst om de koppeling met de minuutplannen te vergemakkelijken. Ofschoon het niet moeilijk is gemeenschappelijke wegen en grenzen op beide kaarten te herkennen, dwongen kleine verschillen c.q. afwijkingen van de kadasterkaart wel om bij het overtekenen de minuutplan af en toe iets te verschuiven. Na het vervaardigen van figuur 3.2 is de opgravingsplattegrond hierop geprojecteerd, waarbij geconstateerd is dat beide kaarten goed lijken aan te sluiten.⁶⁴ Hoewel dit ook wijst op een adequate reconstructie van de ligging van de opgraving, zij nogmaals benadrukt dat dit niet hoeft te betekenen dat de kaarten perfect in het huidige Rijksdriehoeksnet geplaatst zijn.

Het grondgebruik van de vroege 19de eeuw is in figuur 3.2 aangegeven op basis van gegevens in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels bij de kadastrale minuutplannen.⁶⁵ Hierin worden gronden verdeeld in erven en tuinen, bouwland, weiland, hakhout, dennebos en opgaand geboomte.

Van de bebouwing van het dorp Hoogeloon is nog net de oostelijke rand te zien. Het betreft een aantal boerderijen en de eerder genoemde St. Pancratiuskerk met het omringende kerkhof. Ten noorden en oosten van het kerkterrein liggen de grote bouwlandcomplexen van de Bosakkers en de Kerkakkers. Zij eindigen tegen het Hoogeloons Bosch en de heide van het Koebosch. Duidelijk zichtbaar is hoe de hogere gronden worden begrensd door de brede beekdalen met daarin weidegronden.

Wanneer we de kaart wat beter bekijken, blijkt sprake van allerlei kleine bosjes. Slechts enkele hiervan bestaan uit opgaand loofhout, zoals het Hoogeloons bos. Bij het loofhout ging het doorgaans om eiken, met name gebruikt voor de gebintconstructies van boerderijen en schuren. De meeste andere bosjes en singels bestonden uit hakhout, in principe bomen die kort boven de grond werden afgekap. Uit de stobben groeiden twijgen die regelmatig, bijvoorbeeld om de zeven of elf jaar, werden geoogst voor gebruik als timmerhout of voor het vlechtwerk van omheiningen en wanden.⁶⁶ Enkele langgerekte reeksen van perceeltjes hakhout aan de rand van de akkers zouden ook een deel kunnen vormen van dichte hagen die dienden om dieren buiten of juist binnen de landbouwgronden te houden.⁶⁷ Sommige percelen bestaan uit *dennebosch*. Ten tijde van het opstellen van het kadaster was in Noord-Brabant al veel bos met grove den aangeplant: ruim 11.000 ha.⁶⁸ Dennen konden gedijen op heidevelden omdat ze geen goede bodem en bemesting nodig hadden. Het hout kon worden gebruikt als timmerhout en kon in de loop van de 19de eeuw in steeds grotere hoeveelheden worden afgezet als stuthout in de mijnbouw. De percelen op figuur 3.2 zijn echter geenszins grote productiebossen, maar een betrekkelijk kleinschalige aangelegenheid.

Het Koebosch bestaat in het begin van de 19de eeuw grotendeels uit heide. Hiervan zullen de grote percelen 922a en 926 later nog uitgebreid ter sprake komen. Slechts enkele percelen zijn in gebruik als weiland of bos, voornamelijk beplant met dennen. Door het terrein liep een pad in de richting van de Kleine Beerze. Dit pad is niet aangegeven op de kadastrale minuut, maar wel op de oudste topografische kaart (zie onder).

⁶³ Hoogtekaart 51Cz (hoogtemetingen van 1956).

www.watwaswaar.nl.

⁶⁴ De greppels 710 en 711 vallen samen met westelijke grens van perceel A 927 en de richting van 701 en 702 komt min of meer overeen met de oriëntatie van A 923. Zie verder paragraaf 7.2.

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld Renes 1999, 183.

⁶⁷ Na de oogst werd het vee vaak op de akkers gelaten zodat zij van de stoppels konden eten.

⁶⁸ Hendriks 1999, 132-133; Thissen 1993, 33.

⁶⁵ Met de bijbehorende minuutplannen te vinden op

Fig. 3.3. Hoogeloon. Het dorp en directe omgeving op de Topographische en Militaire Kaart van omstreeks 1840, blad 180C en 190A (naar Historische atlas Noord-Brabant 2008). Schaal 1:25.000.

3.1.3 DE TOPOGRAFISCHE KAART VAN CA. 1840

Vanaf 1836 verrichtte het Nederlandse leger karteringen in de zuidelijke grensprovincies. Men ging hierbij zowel uit van verkleiningen van de kadastrale minuutplans als van een driehoeksmeting die uiteindelijk heel Nederland zou beslaan.⁶⁹ De bedoeling was de opnames uit te werken tot de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden 1:50.000. Voor Noord-Brabant zijn echter bij wijze van gelukkige uitzondering ook nettekeningen op schaal 1:25.000 gemaakt (fig. 3.3).⁷⁰ Onder meer voor het gebied rond Hoogeloon is zelfs de veldminuut van deze kaart bewaard gebleven (fig. 3.4).⁷¹ Beide kaarten laten voor wat betreft het Koebosch in essentie geen ander beeld zien dan de kadastrale minuut.

⁶⁹ Geudeke/Zandvliet 1990.

⁷⁰ Nettekening TMK 180C, 190A.

⁷¹ Helaas is op deze veldminuut net een vouw of veeg aan-

wezig die over het hele oostelijke deel van het Koebosch loopt (www.watwaswaar.nl).

Fig. 3.4. Hoogeloon. Het gebied ten oosten van het dorp op de veldminuut van de TMK, ongeveer hetzelfde gebied (exclusief het noordelijkste deel) als op figuur 3.2 (www.watwaswaar.nl). Schaal ca. 1:6000.

Een extra detail is een stippellijn voor een pad ten noorden van het bosje op perceel 923 naar een bruggetje over de Kleine Beerze. Vanaf dit punt liep een pad in zuidoostelijke richting naar Hoogcasteren. Op de veldminuut staan vier intrigerende tekentjes aan de zuidzijde van perceel 922a. Eén ervan lijkt een depressie, in de andere zou men graag een rijtje grafheuvels zien. Op andere plaatsen op de kaart staan deze tekentjes zeker voor heuvels, maar dan stuifzandheuvels; ze zijn echter vaak groter en in ieder geval duidelijker.

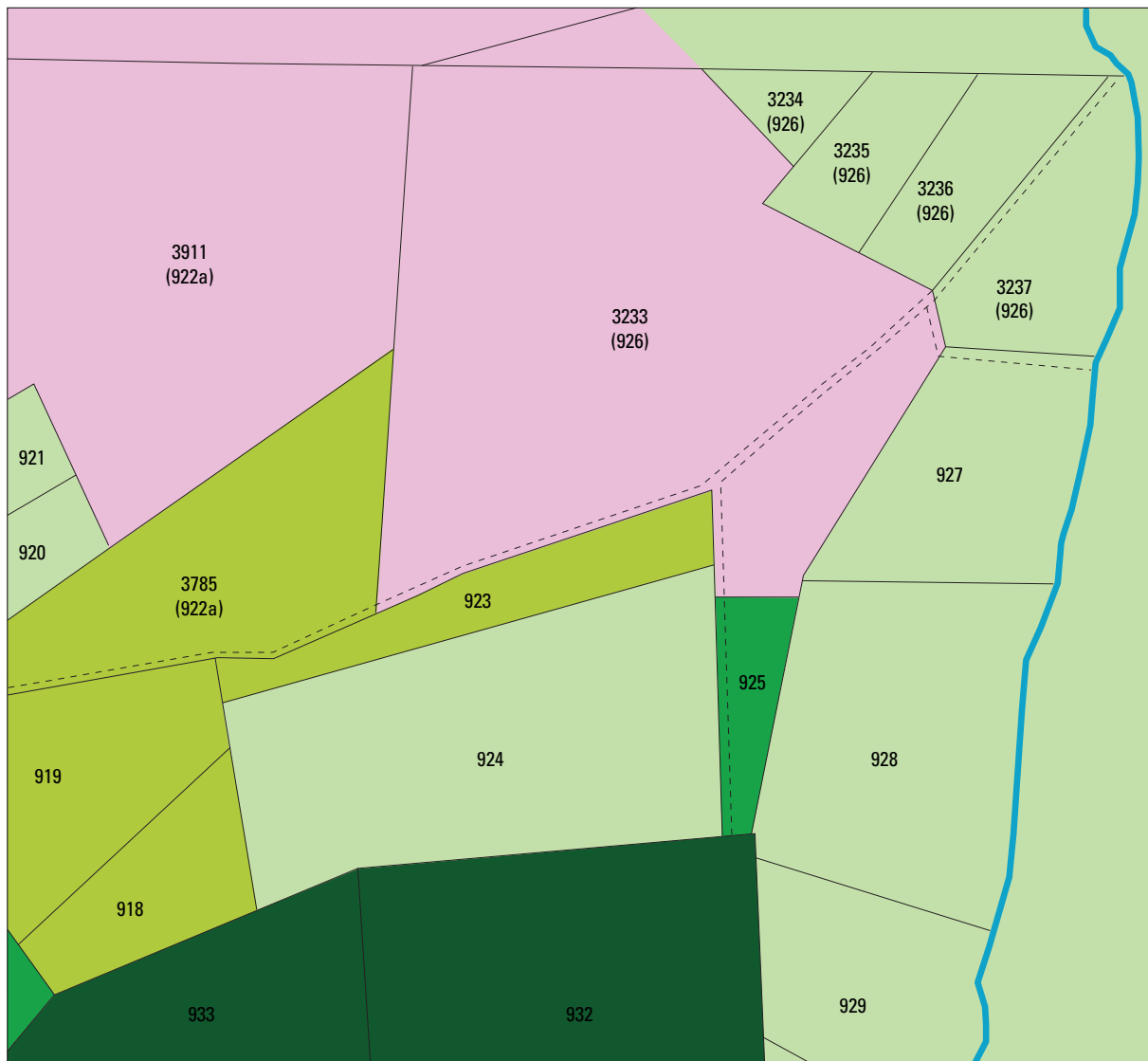

Fig. 3.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. De kadastrale situatie na 1882; topografie en grondgebruik deels naar de TMK van 1898/1900. Schaal 1:2000.

3.1.4 DE KADASTRALE SITUATIE EIND 19DE EEUW

In 1882, dus 50 jaar na de eerste kadastrale minuut, is de situatie in het Koebosch enigszins veranderd. Belangrijk voor de latere discussie over de ligging van de Kaboutersberg, is de opdeling van de eerder genoemde grote heidepercelen. Het westelijke perceel 922a is gesplitst in 3911 en 3785, respectievelijk met heide en bos (fig. 3.5). Van perceel 926 is aan de oostzijde, langs de Kleine Beerze, een aantal percelen afgescheiden die als weide in gebruik werden genomen. Het resterende deel met het nummer 3233 wordt later deels beplant met dennen. In 1917 staat in het kadaster vermeld dat het perceel verder is ontgonnen tot weiland. De grenzen van de verschillende percelen binnen 3233 zijn niet aangegeven op de kadasterkaart; tot aan de ruilverkaveling blijft kadastraal gezien sprake van één perceel. Hierover geeft de topografische kaart van 1898 wat meer details (zie onder). Het zandpad heeft nu twee aftakkingen naar de Kleine Beerze. Naast de oversteek direct ten noorden van perceel 927 is er een pad meer naar het noordoosten, waarmee men in de richting van Vessem kon gaan.

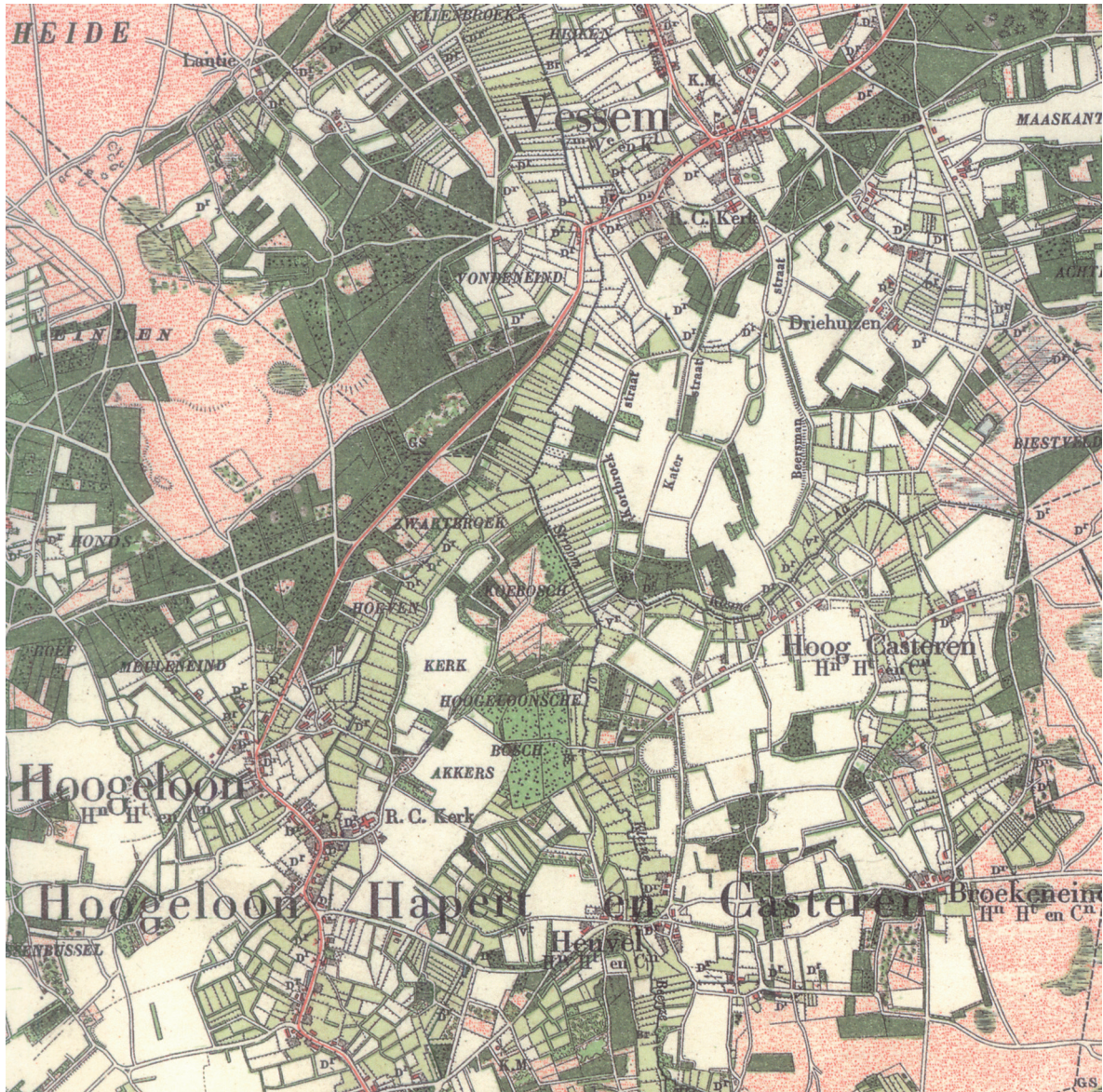

Fig. 3.6. Hoogeloon. Het dorp en directe omgeving op de Topografische (Bonne) kaart van 1900, verkend in 1898, blad 689 (naar Grote historische atlas Noord-Brabant 2005). Schaal 1:25.000.

3.1.5 DE TOPOGRAFISCHE KAARTEN VAN 1898 EN 1929

De topografische kaart uitgegeven in 1900 en verkend in 1898 laat zien dat het areaal heide in het Koebosch is ingekrompen (fig. 3.6).⁷² Langs de Kleine Beerze liggen meer weidepercelen en aan weerszijden van het zandpad naar de beek liggen nu perceeltjes met bos. Als de topografische kaart over de kadastraal kaart wordt gelegd, blijkt het zandpad meer noordelijk te liggen. Het is mogelijk dat het pad een tiental meters naar het noorden is verschoven; zandwegen zijn immers niet altijd plaatsvast en kadastrale grenzen komen niet per se overeen met de fysieke perceelsgrenzen in het veld. Eveneens denkbaar is echter dat we hier te maken hebben met een meetfout, of met het effect van generalisatie om de kleinschaliger kaart te kunnen tekenen. De topografische kaart toont enkele intrigerende maar moeilijk te interpreteren details, die later in dit hoofdstuk aan de orde zullen komen.

⁷² Topografische kaart 689, uitgave 1900.

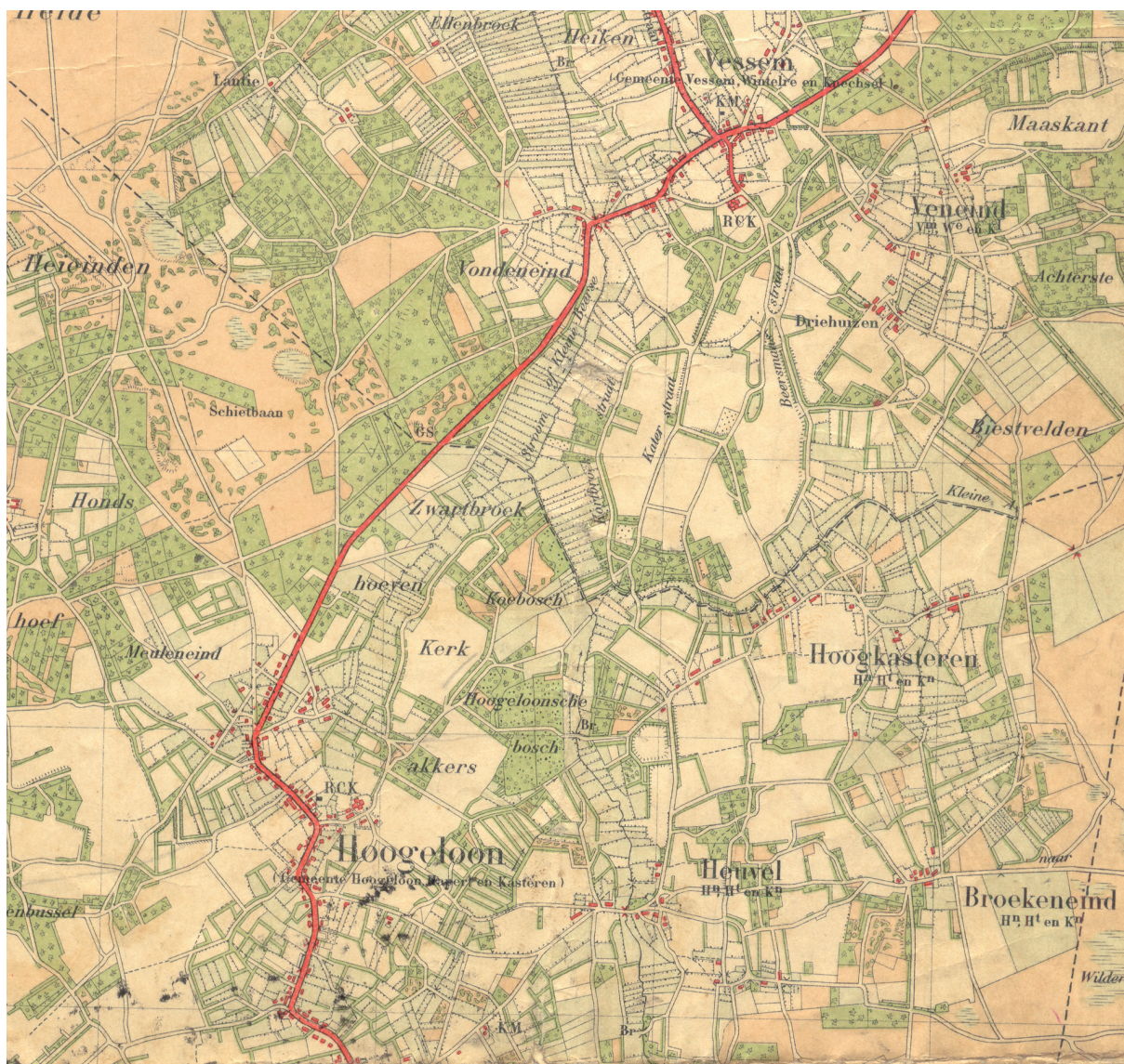

Fig. 3.7. Hoogeloon. Het dorp en directe omgeving op de herziene Topografische kaart van 1929. Schaal 1:25.000.

Op de topografische kaart van 1929 is duidelijk hoe in het zuidelijke deel van het Koebosch de heide geheel verdwenen is (fig. 3.7).⁷³ Het westelijke perceel 3911 is omgezet in weiland, het oostelijke perceel 3233 bestaat nu geheel uit bouwland. Het pad richting Hoogkasteren is niet meer afgebeeld, zonder dat duidelijk is of het misschien toch nog aanwezig was, dat in de richting van Vessum bestaat in elk geval wél nog steeds.

⁷³ Topografische kaart 689, uitgave 1929.

Hoewel de vroegere vondsten van de Kaboutersberg in veel geschriften worden vermeld, zijn niet alle hiervan originele bronnen.⁷⁴ Veelal wordt herhaald wat ook in andere teksten is geschreven. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vermeldingen in het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, *Noordbrabant's Oudheden*, de toelichting bij de *Oudheidkundige kaart van Nederland* en de *Excerpta Romana*.⁷⁵ Belangrijk zijn met name een briefwisseling tussen gezagsdragers uit 1827, aantekeningen van meester Panken uit 1844, een notitie van schoolmeester Rijken, verschillende artikelen van Gerrit Beex en de herinneringen van boer Frits van de Huygevoort. Hoewel deze bronnen 'dichter op het vuur' zaten, waren de auteurs in principe niet bij de ontdekkingen aanwezig, zoals uit het nu volgende moge blijken.

De genoemde briefwisseling van 1827 vond plaats naar aanleiding van een circulaire door de gouverneur (commissaris van de koning(in)) van Noord-Brabant, Van der Fosse, van 20 september 1827.⁷⁶ In de circulaire werd de burgemeesters gevraagd naar 'Gedenkteekenen van vroegere en lateren tijd, als ook Antiquiteiten' en 'geboorteplaatsen van beroemde Personen'. Op 3 oktober antwoordt notaris en burgemeester J.F.C. Meijer van Hoogeloon, Hapert en Casteren dat wat beide vragen betreft, voor zijn gemeente niets te melden is.⁷⁷ Echter, al op 17 november schrijft de commissaris van het district Oirschot aan de gouverneur, dat de burgemeester inmiddels wel de ontdekking van oudheden kan melden. Enkele Romeinse voorwerpen zijn gevonden op de heide bij Hoogeloon en inmiddels door pastoor De Wilde aangekocht. De vondsten worden ter bezichtiging aan de gouverneur gezonden, onbelangrijk bevonden en teruggestuurd. De burgemeester van Hoogeloon laat vervolgens op uitnodiging van de gouverneur opnieuw 'ontgravingen' verrichten, waarbij nog enkele oudheden tevoorschijn komen. Deze worden op 19 december aan de minister van Binnenlandse Zaken gezonden. Hoewel alleen de burgemeester direct betrokken is bij de (tweede) ontdekking, zijn de berichten van de gezagsdragers consistent en betrekkelijk gedetailleerd.

De in Westerhoven werkzame schoolmeester Petrus Norbertus Panken (1819-1904) was zeer geïnteresseerd in de heemkunde en archeologie van de Kempen, liet grafheuvels doorgraven en documenteerde zeer veel gegevens.⁷⁸ Hij doorkruiste de Kempen te voet en is zeker ook in Hoogeloon geweest, waar hij in 1846 de Zwartenberg liet onderzoeken. In een manuscript uit het einde van de 19de eeuw, noemt hij de vondsten van 1827, de Kaboutersberg in het Koebosch, vondsten van tufsteen aldaar én enkele van de volksverhalen.⁷⁹ Hoewel ter plaatse goed bekend, heeft Panken de verhalen en vondstbeschrijvingen van horen zeggen. Ten tijde van de ontdekkingen van 1827 was hij zelf nog maar een jaar of acht. Panken had plannen om de Kaboutersberg te onderzoeken, maar die zijn nooit uitgevoerd: "In 1892 bestond het vastgesteld plan dezen zonderlingen legendarischen berg door mij, in gezelschap van twee beroemde Vaderlandsche Oudheidkundigen te Weten Ort en dr. Pleijte te doorgraven. Pleijte was reeds tot 's Bosch genaderd om mijne kennis te maken en vervolgens moest hij terugkeeren door hevig rumatiek aangedaan, waarom tot zeer groot spijt, dit werk niet is uitgevoerd."⁸⁰

⁷⁴ Veel van de in het onderstaande vermelde bronnen zijn in eerste instantie verzameld door Bart Beex uit Vessem. Alle teksten zijn vervolgens door de auteur nog een keer ingezien en gecontroleerd. Een uitzondering is de briefwisseling van gemeentelijke en provinciale gezagsdragers uit 1827, waarvoor ik me geheel baseer op de excerpten van Beex (2009).

⁷⁵ Van der Aa 1844, 763-764; Hermans 1895, 87; Holwerda 1924, 24; Byvanck 1947, 83.

⁷⁶ Het bericht van deze vondsten bereikte al snel (1828) de eerste hoogleraar archeologie van Nederland, Reuvens (Kramer-Clobus 1978, 475, nr. 114).

⁷⁷ Meijer was burgemeester van 1820 tot 1844 (Melssen *et al.* 1987, 323).

⁷⁸ Mandos 1975.

⁷⁹ Panken 1984, 46-47.

⁸⁰ Panken 1984, 46.

Fig. 3.8. Hoogeloon-Kaboutersberg. Gerrit Beex slaat het onderzoek van graf 108 gade, bijna 40 jaar na zijn eerste artikel of de Kaboutersberg. Willem Beex en Benno Ridderhof lichten het aardewerk, Jan Slofstra doet de administratie en Henk Hiddink doet niets.

Een andere schoolmeester in dit verhaal was C. Rijken (1861-1942), die werkte in Veldhoven. Hij noemt in een artikel 1921 als het jaar waarin de Kaboutersberg ‘ontgonnen werd’ en vermeldt enkele vondsten.⁸¹ Het is mogelijk dat hij de afgraving van de berg persoonlijk heeft aanschouwd.

De meeste teksten over de Kaboutersberg, vaak mede over de vondsten van de Kerkakkers, zijn van de hand van Gerrit Beex (1912-1993). Hij was geboren in Hoogeloon en werkte daar na een afgebroken studie aan het seminarie vanaf het einde van de jaren dertig in de zaak van zijn moeder.⁸² In de jaren vijftig was Beex eerst als free-lance archeoloog in België actief en later werd hij de eerste provinciaal-archeoloog van Noord-Brabant. Het behoeft geen betoog dat Beex’ kennis over de streek en dus over de Kaboutersberg groot was. Toch moet men zich realiseren dat hij pas zo’n negen jaar oud was toen de grafheuvel definitief werd afgegraven.⁸³ De reeks artikelen van Beex over de Kaboutersberg begint in 1949, ruim 25 jaar na dato. Het is niet altijd duidelijk in hoeverre hij zich baseert op oude bronnen en zegslieden, dan wel zelf bepaalde zaken in het Koebosch heeft gevonden. Op zijn oude dag heeft Beex de opgravingen in zijn geboortedorp nog mogen meemaken en regelmatig kwam hij langs om zich op de hoogte te stellen (fig. 3.8). In 1988 heeft hij ons de plaats van de Kaboutersberg en Klokkenkuil aangewezen, maar toen de kuil bij het boren niet werd aangetroffen, begon hij toch te twijfelen.⁸⁴ Het bleek dat het landschap met name door de ruilverkaveling erg was veranderd sinds zijn jeugd toen hij met zijn broer Harrie via het Koebosch naar een oom in Hoogcasteren liep.⁸⁵

⁸¹ Rijken 1922.

⁸² Arts 1993.

⁸³ In dit licht opmerkelijk is een notitie in het dagrapport KB 88 van vrijdag 6 mei 1988 (door Jan Slofstra): “G. Beex weet te vertellen dat de ontzanding in stroken te maken heeft met het systematisch opladen van de hoogkar. Hij herinnert zich dat W.v.[d.]H. daar in de jaren ’20

mee bezig was.” Dit kan men uitleggen als: Gerrit Beex heeft dat zelf gezien (minder waarschijnlijk hoewel niet uit te sluiten) dan wel als: hij herinnert zich verhalen over de activiteiten van Willem van de Huygevoort in de jaren ’20.

⁸⁴ Vergelijk dagrapport Slofstra, 27-04-1988.

⁸⁵ Beex 1983b, 10.

Fig. 3.9. Hoogeloon-Kaboutersberg. Frits van de Huygevoort met een van zijn zoons op bezoek op de opgraving.

De laatste belangrijke zegsman over de Kaboutersberg is Frits van de Huygevoort (fig. 3.9), geboren in 1923 en gestorven in 2007. Hij heeft in de jaren tachtig doorgegeven wat zijn vader Willem (Wilhelmus) van de Huygevoort sr. (1888-1963) hem had verteld over het afgraven van de Kaboutersberg rond 1920, met details over de locatie (en die van de Klokkenkuil), de hoeveelheid verplaatste grond en de vondsten.⁸⁶

3.2.2 VONDSTEN

In deze paragraaf wordt ingegaan op de vondsten die bij de Kaboutersberg gedaan (zouden) zijn, beginnend bij die van 1827. Een overzicht van de vondsten vermeld in een reeks bronnen is te vinden in bijlage 2.

De burgemeester van Hoogeloon meldt in 1827 de vondst van “...eenige kruiken aardewerk van een antieke vorm, welke hij alle, wanende daarin een schat te zullen vinden, verbroken had. Dat daar ook bij waren drie wel bewaarde schoteltjes van zeer fijn rood aardewerk, benevens een koperen penning, doch van welke het borstbeeld en het omschrift niet meer leesbaar was.”⁸⁷ Bij het aardewerk lijkt het *terra sigillata* te betreffen en de penning moet wel een Romeinse munt zijn. Wanneer de burgemeester verder laat graven, komen tevoorschijn: “1o. een aarde lampje, het welk in vorm veel overeenkomst heeft met die, waarvan de Romeinen gebruik maakten. 2o. twee koperen penningen waarvan een met het borstbeeld en den naam van Keizer Trajanus, doch waarvan de ommezijde niets aanduidt, en de andere

⁸⁶ Van den Borne 1987; Slofstra, dagrapport 26-04-1988.

Tuijl van Serooskerke) aan de gouverneur van Brabant, 17 november 1827.

⁸⁷ Brief van de commissaris van het district Oirschot (Van

vertoonde aan de eene zijde een borstbeeld, en aan de keerzijde een persoon ten voeten uit, doch waarvan de beide randschriften onduidelijk zijn. 3o. twee glazen bakjes of kommetjes, die vermoedelijk in lateren tijd gemaakt zijn.”

Panken vermeldt de vondst in 1827 van “Verschillende Romeinsche voorwerpen, meest huiselijk aardewerk...Van deze vondst bezit het Noord-Brabantsch Genootschap den bodem eener kom van Samisch aardewerk.”⁸⁸ De tufsteen die op het bestaan van een Romeins gebouw zou wijzen, is in een eerdere paragraaf al genoemd. Meester Panken schrijft verder: “De Kaboutersberg, noordwaarts het “Loonsche Bosch” schijnt tot verschillende einde bestemd geweest te zijn. Wanneer men daarin wit zand uitgroef, zijn daarin menigmaal schoteltes en kleine lepels gevonden, ook steenen, zelfs een grooten steen bij wijze van een steenen graf, veel kalk en puin waardoor men zekerheid verkrijgt van een oud gewezen gebouw.”⁸⁹ Het zou kunnen dat de ‘schoteltes’ dezelfde zijn als die in de correspondentie van 1827. Nieuw zijn de ‘kleine lepels’, waarvan onduidelijk is of hier werkelijk bestek mee bedoeld is. Verder is nu sprake van een grote steen en meer bouw materiaal dan alleen tufsteen. De grote steen die verklaard wordt als een graf, zou dezelfde kunnen zijn als die in een korte notitie in de Catalogus van de verzameling van het Provinciaal Genootschap in Den Bosch.⁹⁰ Deze luidt: “Te Hoogeloon bevindt zich in den zgn. Kaboutersberg een zware vierkanten steen met een gat in het midden. Naar de boeren vertellen, zou deze steen het graf dekken van een Romeinsch officier.” De verwijzing naar een Romeins militair doet denken aan de verklaring van pastoor De Wilde voor de vondsten van 1827.

Het Veldhovense schoolhoofd Rijken schrijft in 1922: “Zoo is in het laatste jaar (1921) bij het ontginnen van den z.g. Kaboutersberg te Hoogeloon duidelijk aan het licht gekomen, dat daar eenmaal een heidensche tempel stond. Men vond er het voetstuk van een afgodsbeeld, groote stukken bouwsteen en ijzererts en veel Germaansch vaatwerk.”⁹¹ In deze notitie wordt het eerder genoemde Romeinse gebouw van Panken tot tempel verklaard en komen we weer de (bouw)stenen tegen. De vondst van ijzererts is niet vreemd, want hiermee wordt ongetwijfeld moerasijzererts en/of ijzerslak bedoeld, materiaal dat ook bij een veldverkenning van 1983 op het terrein is aangetroffen. Het is eveneens gebruikt in de funderingen van de *villa* op de Kerkakkers. Intrigerend is de melding van een ‘voetstuk’ van een afgodsbeeld. Beex noemt dit later “...eerder een voetstuk van een grafmonument...”,⁹² een mogelijkheid die goed denkbaar is.⁹³ Bij het Germaansch vaatwerk moeten we denken aan handgevormd prehistorisch aardewerk. Dit is ook bij veldverkenningen en de opgraving veelvuldig aangetroffen. Indien het materiaal van 1921 compleet is geweest, zou het kunnen gaan om urnen van een prehistorisch grafveld, maar dat heeft volgens de gangbare opvattingen niet direct bij de Kaboutersberg gelegen.⁹⁴

Het eerste artikel van Gerrit Beex over de Kaboutersberg heet ‘*Wat een Kaboutersberg bewaarde*’ en dateert van 1949. De berg zou door de Romeinen gebruikt zijn om een “...gebouwtje neer te zetten. De talrijke wigvormige stenen die bij het afgraven voor de dag kwamen, wezen op de typische Romeinse bouwwijze van een met beton volgestorte dubbele muur.”⁹⁵ De beschreven vorm van de stenen maakt duidelijk dat het gaat om *cunei* van kwartsitische zandsteen, zoals ook tijdens de opgraving van 1988 verzameld. Mogelijk zijn deze identiek met de ‘stenen’ van Panken en ‘bouwstenen’ van Rijken. “Verder waren grote brokken ijzererts aanwezig,” zo gaat Beex voort, “zoals op verschillende plaatsen werd geconstateerd waar men Romeinse nederzettingen heeft onderzocht en die waarschijnlijk werden gebruikt ter

⁸⁸ Panken 1984, 46. Deze kom wordt ook genoemd door Van der Aa (1844), Hermans (1865) en Byvanck (1947). Volgens Hermans was de kom gestempeld ‘Anticuus’.

⁸⁹ Panken 1984, 47.

⁹⁰ Holwerda/Smit 1917, 62. J.H. Holwerda was op het moment waarop de catalogus werd samengesteld onderdirecteur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, J.P.W.A. Smit was Rijksarchivaris in Den Bosch.

⁹¹ Rijken 1922, 129, n. 4.

⁹² Beex 1983a, 8.

⁹³ Zie hoofdstuk 9.

⁹⁴ Meer naar het westen “...op de plaats waar een urnenveld is omgeploegd.” (Beex 1949, 16). Vergelijk Beex 1964, 103, nr. 13.

⁹⁵ Beex 1949, 15.

verstevinging der fundamenteën. Het meest eigenaardige voorwerp is echter wel een grote langwerpige steen van ongeveer twee meter lengte en een breedte en dikte van ongeveer 60 cm met één platte kant, waarin een smalle opening van 15 cm lang, 4 breed en 10 diep. De andere zijden zijn alle iets afgerond en vertonen geen bijzondere kenmerken: de ondiepe krassen verlopen zeer grillig en zijn blijkbaar aan beschadiging toe te schrijven.” Mogelijk is deze steen dezelfde als die uit de eerder geciteerde berichten, want daarin wordt immers gesproken van de vondst van een groot exemplaar, al wordt niet vermeld dat deze zou zijn weggehaald. Beex interpreteert de (tuf) steen als een altaar- of offersteen, die wel iets weg heeft van een Christelijk altaar met ruimte voor een relik.⁹⁶ Een aantal “sterk ingeroeste ijzeren kruisjes van ruim 10 cm lengte” wekt ook associaties met het christendom, maar Beex zegt dit niet te kunnen bewijzen bij aanwezigheid van verder louter Romeinse vondsten. Aan de zuidoostzijde van de Kaboutersberg zouden nog fundamenteën aanwezig zijn.⁹⁷

Wat betreft het gevonden vaatwerk, is de beschrijving van Beex nogal bloemrijk. Hij schrijft over “...de aanwezigheid van vele prachtig gevormde amphorae, sierlijke kruiken met oren aan weerszijden van de slank gevormde hals. In het museum van Tilburg is hiervan nog een exemplaar te zien. Ook de vele glazen reukflesjes zijn van zuiver Romeins model.”⁹⁸ Merk op dat hier tweemaal het woord ‘vele’ wordt gebezigd. De ‘amfoor’ uit het Natuurmuseum in Tilburg blijkt in elk geval een gewone kruik met twee oren (fig. 3.10). Volgens gegevens op een fiche van Gerrit Beex is de kruik ‘Gevonden ± 1910 door Lauwers, onderwijzer te Hoogeloon, later schoolhoofd te Esbeek. ± 1950 in bruikleen bij Nat. Hist. Museum te Tilburg en daar getekend door G. Beex.’⁹⁹ De tweede kruik van Beex’ fiches is daar blijkbaar niet meer, zodat in figuur 3.11 alleen een herinterpretatie van de schets op de fiches kan worden gegeven.¹⁰⁰ Op de fiches komen verder nog drie vondsten voor die van de Kaboutersberg zouden komen en blijkbaar ooit in het bezit van meester Lauwers zijn geweest. Het betreft de hals van een kruik Vanvinckenroye 71, een open achtvormige olielamp en een groen glazen ‘reukflesje’. Het flesje doet niet bepaald Romeins aan.

Terugkomend op de vondsten die in Beex’ artikel van 1949 worden genoemd, is het van belang er op te wijzen dat de ‘amforen’ ofwel kruiken zeker niet dezelfde zijn als die van 1827, want die waren immers door de vinder kapot geslagen. Tenslotte verbindt Beex een kom van *terra sigillata* uit de heide – mogelijk die gemeld door Panken uit de collectie van het Provinciaal Genootschap – opmerkelijk genoeg niet met de Kaboutersberg.

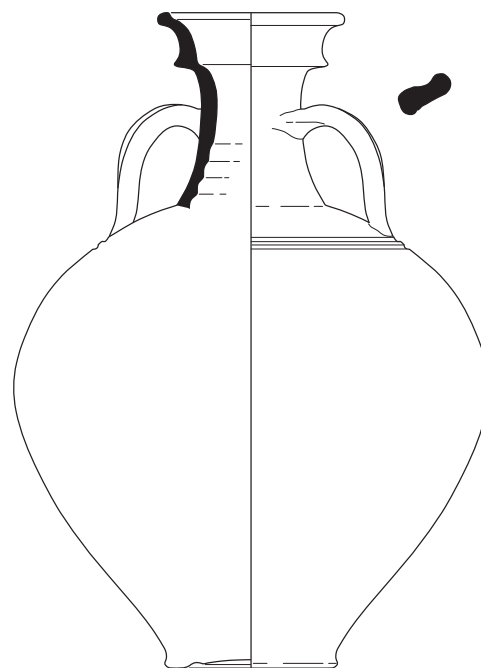

Fig. 3.10. Hoogeloon-Kaboutersberg. Kruik met twee oren uit het Natuurmuseum in Tilburg (inventarisnummer 4115). Schaal 1:3.

⁹⁶ Deze interpretatie lijkt vooral ingegeven door de aanwezigheid van de genoemde smalle opening. Hierbij gaat het echter vermoedelijk om een wolfsgat; zie paragraaf 10.7.3 en fig. 10.10.

⁹⁷ Beex 1949, 16.

⁹⁸ Beex 1949, 15.

⁹⁹ Frens beeldt een foto van de kruik van figuur 2.10 af en vermeldt daarbij het inventarisnummer 4115. Dankzij dit nummer was het stuk snel te vinden in het Natuurmuseum in Tilburg en kon de hier afgebeelde tekening worden gemaakt.

¹⁰⁰ Bekend is dat de kruik 22 cm hoog was.

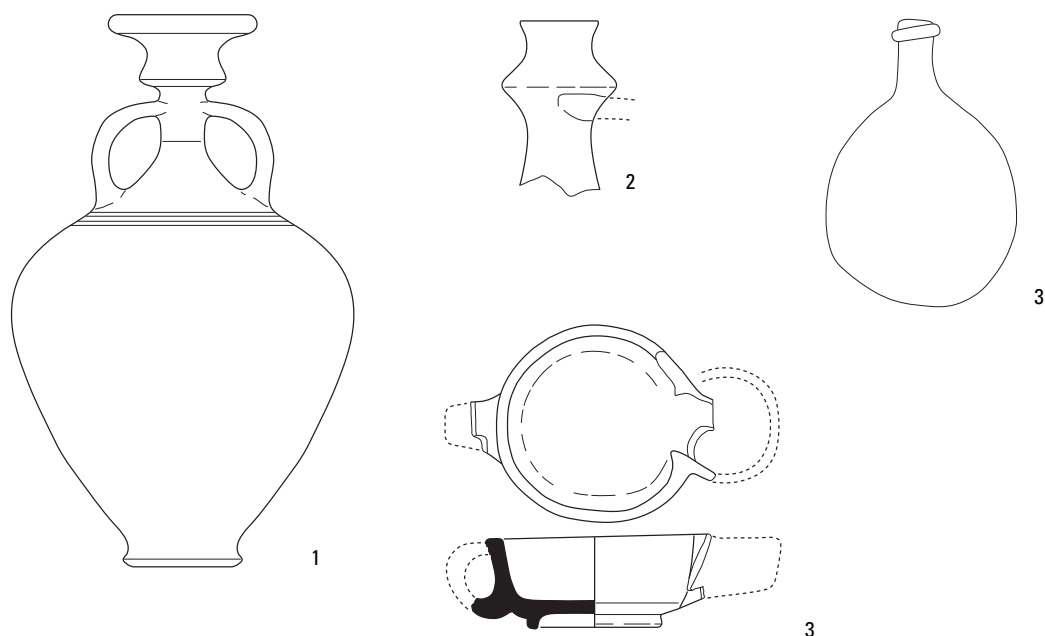

Fig. 3.11. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vondsten uit de collectie Lauwers. Schaal ca. 1:3.

1 kruik met twee oren; 2 hals kruik Vanvinckenroye 71; 3 olielampje; 4 glazen flesje.

Naar aanleiding van het ploegen van het terrein, wordt in de *Kroniek van Brabants Heem* twee jaar later gewag gemaakt van “...veel romeins bouwmetaal en talrijke romeinse scherven... Later werden door G. Beex bouwsporen vastgesteld.”¹⁰¹

De grote steen van 2 m lang wordt in het *Archeologisch overzicht van de gemeente Hoogeloon c.a.* van 1964 geïnterpreteerd als (mogelijk) een onderdeel van een grafmonument.¹⁰² De wigvormige stenen zouden hier ook een rol hebben vervuld als elementen van een grafkamer. Deze zou bij het ploegen nog zichtbaar zijn als een rechthoek van 2 bij 3 m.¹⁰³ Wat het vaatwerk betreft, noemt Beex nu naast de kruiken ook ‘hele potten’. En, “Vrij veel gesmolten glas kan er op wijzen, dat er ook crematiegraven voorkomen.”

In een gids van het Noordbrabants Museum twee jaar later schrijft hij: “Veel gesmolten ‘glastranen’ zouden een aanwijzing kunnen zijn, dat de dode is gecremeerd (glas afkomstig van een collier).”¹⁰⁴ Dit laatste lijkt een wat vergaande interpretatie, want ook glazen vaatwerk kan na smelten (traanvormige) druppels opleveren. Hier is ook sprake van schaaltes van *terra sigillata*, mogelijk toch die van 1827 die Beex eerder niet tot de vondsten van de Kaboutersberg scheen te rekenen.

De meeste van de eerder genoemde elementen komen terug in Beex’ overzichtsartikel over de Romeinse vondsten in Noord-Brabant.¹⁰⁵ Nieuw zijn dakpanfragmenten en een specificatie van het aantal *cunei*, namelijk 500 stuks. Dit laatste is nogal verrassend, want dit noch een ander getal is in eerdere berichten te vinden.

Volgens verhalen van Willem van de Huygevoort sr., die de berg in 1921 afgroef, vond hij aan de rand van de berg veel scherven en potjes, die uit elkaar vielen.¹⁰⁶ De andere vondsten waren enkele ‘stukskes ketting’ en een grote steen. Deze steen mat 2 of 3 m en had middenin een gleuf. De steen werd in vier stukken gehakt om er poeren van te maken voor de stijlen van een schop (=schob/schuur). Toen deze vele jaren later werd afgebroken, zijn de stukken opgehaald door Gerrit Beex. De vondst van aardewerk

¹⁰¹ Anon. 1951.

¹⁰² Beex 1964, 105, nr. 13.

¹⁰³ Hetgeen sterk doet denken aan de afmetingen van kuil 110 (paragraaf 9.2)!

¹⁰⁴ Beex 1966, 23.

¹⁰⁵ Beex 1973, 174, nr. 212.

¹⁰⁶ Van den Borne 1987, 198.

is natuurlijk geen verrassing. Wat precies de ‘stukjes ketting’ zijn geweest is onduidelijk; als deze van ijzer waren, hoeven ze natuurlijk niet van hoge ouderdom geweest te zijn en kunnen ze bijvoorbeeld van een kar of landbouwwerktuig komen. De grote steen doet direct denken aan de eerder genoemde grote tufsteen van 2 m lang. Helaas is onbekend wat Gerrit Beex uiteindelijk met de stukken steen heeft gedaan. In de muur van het pand van de firma Beex in Hoogeloon was verder een beeldje ingemetseld, gesneden uit een steen van de Kaboutersberg. De steen wordt echter beschreven als ‘gele kalksteen’ en kan dus niet uit één van de brokken tufsteen zijn gehouwen.¹⁰⁷ Of was de 2-3 m lange steen van Van de Huygevoort weer een andere dan die van Panken?

De eerste activiteiten van archeologen op de vindplaats vonden plaats in het kader van de zogenaamde *Landesaufnahme* in de Kempen, die het AIVU uitvoerde vanaf 1974.¹⁰⁸ De vindplaats kreeg de aanduiding HH-704 en is zeker bezocht op 12 mei 1974 en in maart 1976. In laatstgenoemde maand was het grasland ter plaatse gescheurd en konden de nodige vondsten worden opgeraapt. Er was sprake van enkele tientallen aardewerkscherven, een twintigtal brokken tufsteen, een fragment gesmolten glas en een fragment van een La Tène-armband. Een deel van dit materiaal is teruggevonden in het depot van de VU en samen met de opgravingsvondsten gedetermineerd. In 1983 is het terrein een keer belopen tijdens een opgravingscampagne op de Kerkakkers.¹⁰⁹ Enkele vondstdozen met ijzerslakken, tufsteen en vuursteen van deze veldverkenning zijn ook nog aanwezig in het depot.

3.2.3 AARD EN LOCATIE VAN DE KABOUTERSBERG

Wat was de Kaboutersberg en waar lag deze? Deze vraag komt wellicht wat vreemd over, want de Kaboutersberg was toch een Romeinse *tumulus*, gelegen in het Koebosch op de plaats waar in 1988 is opgegraven? Toch zijn deze vragen niet zo stellig te beantwoorden, zoals blijkt wanneer in de hiervoor genoemde teksten en enkele andere bronnen wordt gezocht naar gegevens over het uiterlijk en de locatie van de berg.

Ligging

De eerste verwarring ontstaat reeds bij een analyse van de vondstgegevens uit 1827. De commissaris van Oirschot schrijft aan de gouverneur “...dat onlangs een landman in die gemeente uit een heuvel op een stuk heidegrond, toebehorende aan de kinderen Adriaan Vervest gegraven had eenige kruiken...”.¹¹⁰ Nu is volgens het oudste kadaster het enige perceel heide in bezit van de kinderen Adriaan Vervest nr. 922a. Dit was het perceel direct ten westen van hetgeen (nr. 926) waaraan de Kaboutersberg altijd is toegewezen én waar de opgraving van 1988 heeft plaatsgevonden (fig. 3.2).¹¹¹ Het is in theorie mogelijk dat perceel 926 pas kort voor 1832 was overgegaan naar Willem van de Huygevoort en derhalve lokaal nog bekend stond als het bezit van de kinderen Vervest. Dit is echter louter hypothetisch en ook voor een vergissing van de corresponderende ‘bureaucraten’ bestaan geen aanwijzingen. Mogelijk zijn de vondsten van 1827 dus daadwerkelijk gedaan in een andere (graf)heuvel. Het is goed mogelijk dat het grafveld van de Kaboutersberg veel groter is geweest dan het stukje dat in 1988 is opgegraven; het kan zich verder naar het westen hebben uitgestrekt.

¹⁰⁷ Steen/beeldje genoemd door Slofstra, dagrapport KA 80, dinsdag 17 juni 1980. Dia in VU-archief.

¹⁰⁸ Slofstra 1982.

¹⁰⁹ Dagrapport KA 83, 1 augustus 1983, Willem Beex en Jac van Kessel.

¹¹⁰ Brief van 17 november 1827.

¹¹¹ Van alle grond van de kinderen Adriaan Vervest in figuur

3.2 en 3.5, bevinden de meeste percelen zich in de oude akkercomplexen. In het Koebosch hebben zij, naast 922a, alleen 920 en 921 (weiland), alsmede 922 (hakhout langs een weg). Hoewel de laatste drie percelen kort vóór 1832 ontgonnen zouden kunnen zijn uit heide, ligt geen ervan dicht bij het opgegraven areaal.

Panken zegt over de ligging van de Kaboutersberg: “Genoemde berg, ongeveer anderhalve M. hoog en tamelijk uitgebreid, ligt in het Koebosch, een streek grond uit heide, akker en weide bestaande, waardoor een pad naar Vessem loopt.” En elders situeert hij hem “...noordwaarts het Loonsche Bosch”.¹¹² Tenslotte wordt een afstand tot de Zwartenberg (fig. 1.3; 3.13) gegeven: “De Zwartberg is ongeveer 1/4 uur van het Koebosch gelegen onder Vessem.”¹¹³ Deze aanduidingen helpt niet bij een precieze localisering. Een kwart uur gaans is zo’n 1000-1350 m; op zich de correcte afstand van de Zwartenberg naar het Koebosch, maar de marge is te groot om iets concreets mee aan te kunnen vangen.

Aangezien meester Rijken en de Catalogus van het Provinciaal Genootschap de Kaboutersberg slechts in algemene termen situeren ‘te Hoogeloon’, blijven alleen boer Frits van de Huygevoort en Gerrit Beex over als zegslieden.

De vader van de eerste, Willem, heeft de laatste rest van de berg in 1921 – het jaartal van meester Rijken volgend – afgegraven. De afgraving heeft plaatsgevonden op het perceel van de opgraving van 1988. Dit is objectief te volgen aan de hand van de kadastrale gegevens. In 1832 loopt het eerder genoemde perceel 926 aan de noordoostzijde nog tot aan de Kleine Beerze en ligt het weiland 927 in het zuidoosten tussen de heide en de stroom. In 1892 zijn ook in het noordoosten tegen de beek weilanden gecreëerd: 3224 tot en met 3227; het overgebleven stuk heide heeft dan nummer 3233 gekregen (fig. 3.5).¹¹⁴ Tenslotte is in 1917 in het kadaster aangetekend dat laatstgenoemd heideperceel is ontgonnen in weiland en dennebos en dat 3/5 is toebedeeld aan Willem van de Huygevoort en vier maal 1/10 aan anderen. De ligging van de verschillende porties is niet nader gespecificeerd. Willem heeft zijn zoon Frits verteld dat de berg ongeveer 100 m ten westen van de beek en ongeveer even ver van het bos af lag, met de Klokkenkuil weer 50 m verder (in noordelijke richting).¹¹⁵ De in 1988 als grafheuvelrestant beschouwde structuur 600 uit de opgraving ligt inderdaad 95 m ten noorden van het bos, maar wel 130 m van de beek. Het mag op zich echter niet worden verwacht dat de plaats van de Kaboutersberg tot op de meter precies is overgeleverd. Willem van de Huygevoort kan er bij de schatting van de afstanden gauw enkele tientallen meters naast hebben gezeten en het getal van ‘100 meter’ lijkt te zijn afgerond.

In het eerste artikel waarin hij de Kaboutersberg bespreekt, is Gerrit Beex niet heel precies met de plaatsaanduiding. Hij beschrijft het dal van de Kleine Beerze, vroeger in de winter geheel ondergelopen, als 200-300 m breed. Op plaatsen waar het dal smaller was, lagen vroeger de wegen en beekovergangen. “Zo had ook de oude weg van Hoogeloon naar Vessem en Hoog-Casteren een overgang over dit riviertje op een punt, waar de hoge zandgronden slechts een honderd vijftig meter van elkaar verwijderd zijn. Deze afstand werd nog verkleind door een heuveltje, dat nog een zestigtal meters vooruit sprong in de lage velden langs ‘de Stroom’”.¹¹⁶ Met behulp van deze maten is de heuvel niet te plaatsen: als men de dalbreedte staande in het veld schat op 150 m (250 m is een nauwkeuriger maat), dan kan de Kaboutersberg nooit 60 m het dal in hebben gelegen, want dan lag deze zo ongeveer in de beekloop.

Een viertal jaren later, naar aanleiding van de ontdekking van de *villa*-nederzetting op de Kerkakkers, publiceert Beex echter een kaartje (fig. 3.12A). Hierop zijn het terrein met Romeins materiaal en de fundering en/of het muurtje rond de ‘grafkamer’ aangegeven, alsmede de plaats van de Klokkenkuil. Helaas is dit kaartje onnauwkeurig: de vorm van de percelen en wegen klopt wel, maar het is absoluut niet schaalvast. Wanneer het in 1988 opgegraven terrein er op wordt geprojecteerd, valt de concentratie Romeins materiaal van het kaartje hier mogelijk net binnen en ligt de Kaboutersberg er net buiten. Tussen de documentatie over de Kaboutersberg op de VU is nog een tweede kaartje aanwezig dat door

¹¹² Panken 1984, 46-47.

¹¹³ Panken 1984, 47. Hermans (1865, 87) baseert zijn ‘kwartier uren’ tussen beide grafheuvels ongetwijfeld op Panken.

¹¹⁴ De kadastrale veranderingen van 1892 en 1917 zijn bekend dankzij de naspeuringen van Bart Beex.

¹¹⁵ Van den Borne 1987, 198.

¹¹⁶ Beex 1949, 14.

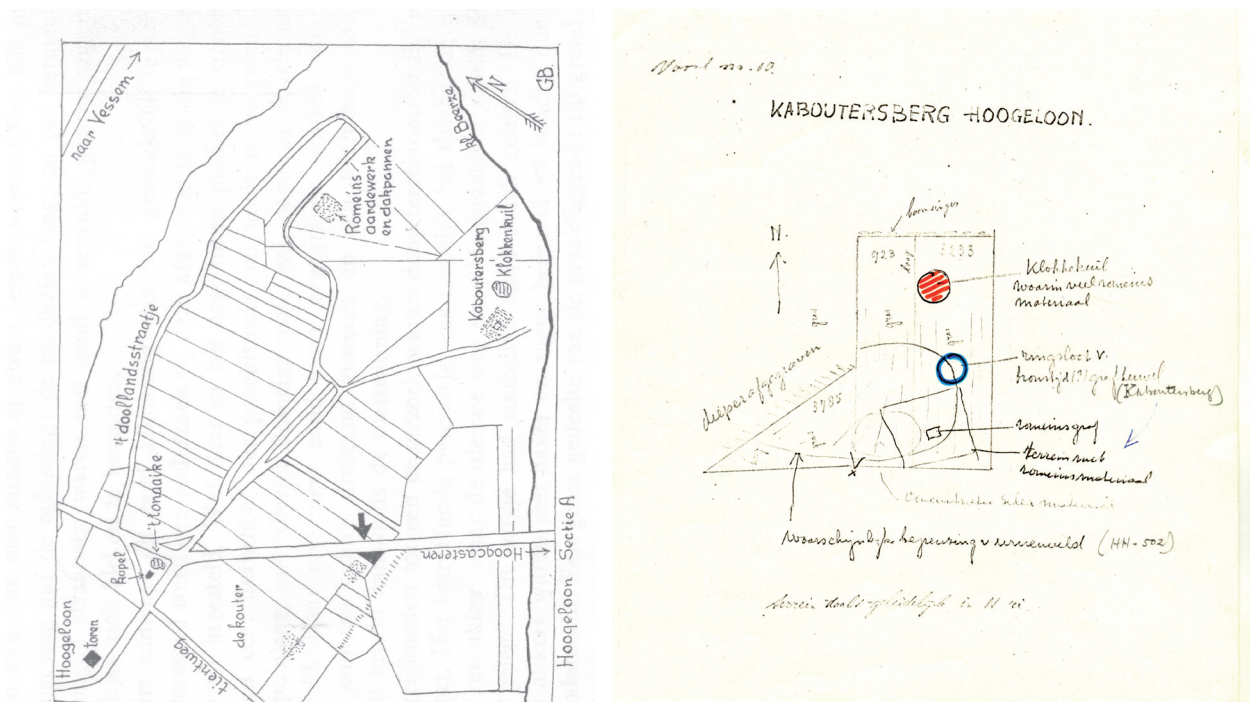

Fig. 3.12. Hoogeloon-Kaboutersberg. Situatiekaartjes van de hand van Gerrit Beex.

A vindplaatsen uit de Romeinse tijd bij Hoogeloon, bekend in 1953 (naar Beex 1953, 112);

B schetskaartje met alle (mogelijk) archeologische fenomenen met de kadastrale gegevens, gebruikt tijdens de voorbereiding van het onderzoek in 1988 (met toevoegingen van Jan Slofstra).

Gerrit Beex is gemaakt (fig. 3.12B).¹¹⁷ Het probleem hiervan is dat het weinig topografische details geeft. Als het met behulp van de noordelijke grens van de percelen 3233 en 3785 én hun gemeenschappelijke grens wordt geplaatst, zou de vondstconcentratie 40 m westelijker liggen (en de Klokkenkuil zo'n 50 m). Nu ligt de 'grafkamer' van Beex bijna op de locatie van structuur 600. Maar, ook dit kaartje is te onnauwkeurig om werkelijk van waarde te zijn.

De conclusie van het bovenstaande is dat de opgraving van 1988 weliswaar ligt op het terrein waar Beex Romeins materiaal heeft gevonden en waar ook latere veldverkenningen vondsten hebben opgeleverd, maar dat niet te bewijzen is dat de Kaboutersberg werkelijk binnen het opgegraven areaal heeft gelegen. De bronnen geven helaas niet echt gedetailleerde gegevens over de locatie en in het licht hiervan zou het goed zijn geweest wanneer een wat groter areaal opgegraven zou zijn. Over de Klokkenkuil is slechts te zeggen dat deze in de noordelijke helft van perceel 3233 moet hebben gelegen.

Op het laatstgenoemde tweede kaartje van Gerrit Beex is een nieuw en intrigerend gegeven opgetekend: een 'ringsloot v. bronstijd (?) grafheuvel', direct ten noorden van de concentratie Romeins materiaal en tegen de oostelijke grens van het terrein waar hij een urnenveld vermoedde. De aanduiding van een mogelijke Bronstijdgrafheuvel brengt ons bij de vraag, wat de Kaboutersberg nu eigenlijk was, wat voor gedaante hij had.

¹¹⁷ Dit blijkt uit notities in zijn handschrift. Het kaartje stamt waarschijnlijk uit de jaren tachtig, toen de opgravingen rond Hoogeloon al waren begonnen.

Fig. 3.13. Hoogeloon-Zwartenberg. De ringwalheuvel uit de Bronstijd vanuit het zuiden, gefotografeerd op 27 oktober 2010.

Uiterlijk en omvang van de Kaboutersberg

De vraag naar het uiterlijk van de Kaboutersberg komt in de eerste plaats voort uit nieuwsgierigheid en de wens de berg zo goed mogelijk te beschrijven, maar wordt ook gevoed door de wat verwarrende informatie in de bronnen. Bij nader inzien is het vooral Gerrit Beex die de verwarring schept. In het artikel in *Brabants Heem* van 1949 wordt eigenlijk helemaal geen grafheuvel beschreven, het begrip wordt er zelfs niet in genoemd. Het lijkt eerder te gaan om een vooruitstekende landtong. Naast het eerder gegeven citaat, schrijft Beex namelijk: “Vervolgens de Kaboutersberg zelf. Zoals reeds gezegd, lijkt het er veel op of men hiermede de rivierovergang beter begaanbaar wilde maken of in elk geval de modderige randen langs ’t riviertje heeft willen verkorten.”¹¹⁸ Ook in zijn teksten van 1953 en 1964 schrijft Beex niet over een grafheuvel, al worden de vondsten in het tweede artikel wel als grafvondsten geïnterpreteerd. Verrassend is de wijze waarop de Kaboutersberg in de museumgids van 1966 naar voren komt: “Het was een kunstmatige heuvel van 7 tot 8 m hoog en een diameter van ongeveer 40 m. [sic!] Er schijnt een stenen grafkamer in te zijn geweest.”¹¹⁹ Deze beschrijving is ongetwijfeld ingegeven door de veronderstelde parallel met de Romeinse *tumuli* in België. Daaraan wordt een alinea eerder gerefereerd en worden de afmetingen beschreven als: “...een hoogte [...] van bijna tien meter en een doorsnede van dertig meter of meer.” Opmerkelijk is niet alleen dat de Kaboutersberg hier wel heel veel groter wordt gemaakt dan door Panken (zie onder), maar eveneens dat Beex refereert aan de *tumuli* van Esch. Waarom deze uitzonderlijk rijke graven, met een ‘kleine *tumulus*’ overdekt, een aanzienlijk minder monumentaal uiterlijk zouden moeten hebben gehad dan de Kaboutersberg, blijft een raadsel. Is hier sprake van Hoogeloons chauvinisme?¹²⁰

¹¹⁸ Beex 1949, 15.

¹¹⁹ Beex 1966, 23.

¹²⁰ In een later artikelje (Beex 1983a) worden allerlei parallellen opgesomd tussen de situatie in Esch en Hoogeloon

(Gerrit’s broer Harrie was van 1959 tot 1965 pastoor in eerstgenoemde plaats), maar de omvang van de grafheuvels op beide locaties komt niet meer aan de orde.

De enige realistische indruk van de Kaboutersberg verkrijgen we van meester Panken, maar deze geeft helaas weinig details. “Genoemde berg, ongeveer anderhalve M. hoog en tamelijk uitgebreid...”¹²¹ Iets verder wordt nog geschreven: “De Kaboutersberg, noordwaarts het “Loonsche Bosch” schijnt tot verschillende einde bestemd geweest te zijn. Wanneer men daarin wit zand uitgroef zijn daarin meigmaal schoteltjes en kleine lepels gevonden, ook stenen...”¹²² Ook in deze tekst proeft men iets van het gebruik van de aanduiding Kaboutersberg voor het hele terrein waar Romeinse resten zijn gevonden. Panken moet echter een echte grafheuvel hebben gezien, want hij had er al vele onderzocht en zag blijkbaar aanleiding een onderzoek in te stellen; gepland in 1892 maar nooit doorgegaan.¹²³ Wat Panken precies als ‘tamelijk uitgebreid’ beschouwde, is helaas onduidelijk. Het is jammer dat hij niet schrijft of de Kaboutersberg in zijn visie groter of kleiner was dan de Zwartenberg, die volgens hem 1.8 m hoog was en een omtrek had van ‘ruim 50 ellen.’ (fig. 3.13).¹²⁴ Het laatste komt neer op een diameter van bijna 16 m.

De gegevens uit de verhalen van boer Willem en zijn zoon Frits van de Huygevoort kunnen de opmerkingen van Panken niet preciseren.¹²⁵ Het afgraven van de uit fijn zand bestaande berg zou zijn gegaan met 80 aardkarren per dag en dat dagenlang. Er even van uitgaand dat een aardkar beladen werd met 0.5 tot 1 m³ zand, zou dus 40–80 m³ per dag zijn afgegraven. Dit lijkt rijkelijk veel – tenminste voor één man – en rekening houdend met het rijden naar en lossen in de Klokkenkuil.¹²⁶ Daarbij komt dan nog de onzekere factor wat bedoeld wordt met ‘dagenlang’.

Wat kan nu concluderend worden gezegd over de omvang van de Kaboutersberg? Zelfs als Panken met ‘tamelijk uitgebreid’ bedoelde dat deze groter was dan de Zwartenberg, ofwel 20–25 m in diameter, dan was onze heuvel nog geenszins vergelijkbaar met de Haspengouwse *tumuli*.¹²⁷ De Kaboutersberg zal, in tegenstelling tot hetgeen Beex in 1966 suggereerde, veel meer hebben geleken op de Romeinse grafheuvels van Esch. Dat in Esch sprake was van heuvels kon slechts nog worden afgeleid aan in de grafkamers gezakte plaggenpakketten (van het heuvellichaam). De hoogte van deze heuvels is onbekend, maar zal volgens de uitwerker ‘rather low’ zijn geweest.¹²⁸ De omheiningen van de graven 5 en 7 waren vierkante paalstellingen van 16 bij 17 m; graf 4 lag in een octagonale omheining met een diameter van ca. 20 m.¹²⁹

Tot slot van deze paragraaf komen we nog even terug op de mogelijke Bronstijdgrafheuvel, die in de vorm van een kringgreppel opdook op een kaartje van Gerrit Beex. Het betrof een kring in het gras, blijkbaar ter hoogte van werkput 9 van de opgraving. Bij het begin van de opgraving van de *villa* in 1980 bezochten Jan Slofstra en Gerrit Beex het terrein: “In het weiland worden diverse brokken tufsteen, ijzeroer en vuursteen aangetroffen. Beex wijst moeiteloos een donkere, ronde verkleuring in het weiland aan – een tweede *tumulus*? ”¹³⁰ Omdat in genoemde werkput niets is gevonden, blijft het een mysterie wat

¹²¹ Panken 1984, 46.

¹²² Panken 1984, 47. Wit zand is overigens in de ondergrond van het Koebosch zeer algemeen.

¹²³ Zie hierboven, paragraaf 2.4.1.

¹²⁴ Panken 1984, 15; 47. De op basis van Panken’s gegevens berekende diameter komt bijna overeen met de werkelijke diameter van de Zwartenberg: 18–20 m (vergelijk Theunissen 1999, 70, fig. 3.24). Inclusief de wal en greppel is de diameter 44 m (Theunissen 1999, 59).

¹²⁵ Van den Borne 1987, 198.

¹²⁶ Het gaat hier om het equivalent van 520 tot 1040 kruiwagens of 2 tot 4 moderne vijfassige zandwagens! Over het uiterlijk van de Klokkenkuil is niet meer te zeggen dan dat het volgens Van de Huygevoort ging om een vennetje, dat dikwijls droogstond (Van den Borne 1987,

198).

¹²⁷ In theorie zou de berg oorspronkelijk hoger kunnen zijn geweest en zijn afgevlakt. Er kan echter ter plaatse geen natuurlijk proces zijn opgetreden dat een afgeknotte berg met een steil ‘*tumulus*profiel’ van zeg 3.5 m hoog bij een diameter van 8 m kan hebben gereduceerd tot een berg van 20 bij 1.5 m. De bijbehorende flauwe helling zien we alleen bij door water afgezette spoelzandwaaiers, maar het is moeilijk voorstelbaar dat de regen (en dan in de vorm van stortregens!) vat op een grafheuvel heeft gekregen die zal zijn beschermd door een mantel van plaggen en/of een vegetatielaag.

¹²⁸ Van den Hurk 1984, 19.

¹²⁹ Van den Hurk 1975, fig. 4; 1977, fig. 3.

¹³⁰ Jan Slofstra, dagrapport KA 80, dinsdag 17 juni 1980.

in de vegetatie doorschemerde. Het kan zowel een natuurlijk als antropogeen verschijnsel zijn geweest, en in het laatste geval kan het prehistorisch of juist erg recent zijn geweest. Het begrip Bronstijdgrafheuvel brengt ons bij een laatste vraag: is de Kaboutersberg misschien een in de Romeinse tijd opnieuw gebruikte prehistorische grafheuvel geweest? Dit is een serieus te overwegen optie, omdat in de directe omgeving van het Koebosch de nodige vondsten uit de Bronstijd zijn gedaan: een spectaculair depot van tien bronzen bijlen in de Kleine Beerze, 60 m van de opgraving, drie kuilen in het Hoogeloons Bos en het nodige aardewerk in de opgraving Kerkakkers. Verder moet, zoals eerder opgemerkt, in het Koebosch een urnenveld hebben gelegen. Het is een regelmatig voorkomend verschijnsel dat Romeinse grafvelden gesticht zijn op of direct naast urnenvelden, die op hun beurt weer bij Bronstijdgrafheuvels kunnen liggen. Dit gebruik had wat betreft de Romeinse tijd waarschijnlijk als achtergrond om de eigen gemeenschap via de overledenen te relateren aan mythische (prehistorische) voorouders.¹³¹ Ook wat betreft deze kwestie is echter geen definitief antwoord te geven en blijft de Kaboutersberg een mysterie. In de opgraving is niet zoiets als de kringgreppel van een Bronstijdheuvel gevonden en de prehistorische sporen en vondsten zijn van bewoning uit de Vroege IJzertijd.¹³² Er is tijdens de uitwerking nog wel goed gekeken of er in de vele (mogelijke) paalsporen in werkput 2 en 5 misschien een palenkrans schuilgaat, maar een patroon is in de sporenconcentratie niet te herkennen.

Naschrift. Toch een Bronstijdheuvel in het Koebosch?

Nadat de tekst van dit hoofdstuk al enige tijd was voltooid, kreeg Bart Beex de beschikking over een luchtfoto waarvan de precieze datum onbekend was, maar die dateerde van vóór de ruilverkaveling in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Op de plaats van de opgraving van 1988 laat deze foto enkele cirkeltjes zien met een diameter van 9–10 m, maar deze zijn noch in verband te brengen met de opgegraven randstructuren, noch met de aangetroffen (sub)recente waterputten- en kuilen.¹³³ De verklaring voor deze fenomenen blijft vooralsnog onduidelijk. Blijft over een erg grote dubbele cirkel in het gewas 50 m ten zuidwesten van de opgraving, bijna tegen het Hoogeloons bos aan. Een cirkel van ca. 25 m wordt omgeven door een tweede exemplaar van ca. 50 m diameter. De gedachten gingen direct uit naar de resten van een geslechte ringwalheuvel uit de Midden-Bronstijd zoals de Zwartenberg. Een dergelijke heuvel zou in de ondergrond echter slechts één greppel (buiten de wal) laten zien.¹³⁴ Zonder nader onderzoek blijft de betekenis van de cirkels onduidelijk, maar het zou niet verbazen als het Koebosch inderdaad nog niet alle geheimen heeft prijsgegeven.

¹³¹ Roymans 1995, 9, appendix 1; Hiddink 2003a, 47–49.

¹³² Het ronde grafmonument 102 kan in theorie prehistorisch zijn, maar het is met een diameter van 5.5–5.8 m geen typische Bronstijdheuvel. De structuur is zeker te klein om de Kaboutersberg te kunnen zijn, en in het centrum is ook geen restant van een grotere grafkuil of -kamer aangetroffen. Voor de prehistorische bewoningsporen, zie hoofdstuk 6.

¹³³ Eén van de cirkels lijkt op de plaats van randstructuur

104 te liggen; cirkels zouden in theorie kunnen ontstaan als vee vaak rond een waterput staat of loopt.

¹³⁴ Een plattegrond met twee greppels is bijvoorbeeld wel bekend van Oss-Vorstengraf, waar een Bronstijdheuvel van 14 m in de IJzertijd is uitgebreid tot een vorstengraf met een diameter van 53 m (Fokkens/Jansen 2004, 122, 130, 134). De grote *tumuli* uit de Romeinse tijd waren niet omgreppeld en dus moet eerst aan prehistorische heuvels worden gedacht.

4 DE OPGRAVING VAN 1988

4.1 AANLEIDING EN DOEL VAN HET ONDERZOEK

Naar aanleiding van de vondsten en meldingen van Gerrit Beex werd het terrein met de resten van de Kaboutersberg tot archeologisch monument verklaard.¹³⁵ In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw brachten agrarische werkzaamheden, zoals het scheuren en ploegen van grasland, een toenemende aantasting van de vindplaats met zich mee. Uiteindelijk werd een perceel direct ten westen van het latere opgravingsterrein in 1987 zelfs geëgaliseerd.

De opgravers van de VU die in 1980 op de Kerkakkers waren neergestreken, hadden een onderzoek van de Kaboutersberg natuurlijk ook op hun verlanglijstje staan. De sluipende erosie van de vindplaats maakte een opgraving uiteindelijk urgent en in 1988 werd een ontheffing van de monumentenwet verkregen voor het uitvoeren van een opgraving. Naar aanleiding van de resultaten hiervan is het archeologisch monument jaren later bij een 'opschoning' van het bestand afgevoerd van de monumentenlijst.

Het doel van de opgraving is door Jan Slofstra in een dagrapport als volgt geformuleerd: "We arriveren rond 10 uur op een weiland in het voormalige Koebosch. Doel van de bijeenkomst: het opgraven van de voormalige Kaboutersberg, evt. plus het bijbehorende grafveld en een tempeltje, alsmede de gedempte Klokkenkuil (als het even kan)."¹³⁶ Achter deze formulering uit de losse pols ging vanzelfsprekend een serieuze, wetenschappelijke doelstelling schuil. De veronderstelling was dat het grafveld was gebruikt door de familie die de *villa* op de Kerkakkers had gebouwd en een onderzoek ervan zou in principe belangrijke gegevens over hen en hun relatie tot de rest van de bevolking aan het licht kunnen brengen. Kennis over het grafritueel zou ook een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan bijvoorbeeld de romaniseringsdiscussie.

4.2 VERLOOP EN STRATEGIE VAN DE OPGRAVING

Het onderzoek is uitgevoerd in de periode van maandag 25 april tot en met vrijdag 10 juni. Op dinsdag 14 juni 1988 is nog een deel van de dam aan de noordzijde van werkput 15 verwijderd (fig. 4.1). De opgraving heeft 35 werkdagen in beslag genomen. De boorcampagne op zoek naar de Klokkenkuil heeft plaatsgevonden van 25 tot en met 28 april; op 8 en 9 juni zijn enkele aanvullende boringen gezet.

De ligging van de werkputten is bepaald door de percelering van het weiland waarin de opgraving plaatsvond. Er was destijds sprake van een reeks west-oost georiënteerde percelen met een breedte van ca. 35-36 m. Deze laatste maat bepaalde de maximale lengte van de werkputten. In de meest noordelijke weide ligt alleen werkput 13, daaronder de reeks 9/11/14/10/12, vervolgens 1/4/2/5/3/15 en tenslotte in het meest zuidelijke perceel werkput 6/8/7.

De plaats van de eerste werkput lijkt vrij willekeurig gekozen op of direct naast de plaats waar in 1987 een egalisatie had plaatsgevonden waarbij zo'n 17 munten waren aangetroffen met de detector. Tussen werkput 1, 2 en 3 werd telkens zo'n 20 m overgeslagen om ruimte te creëren voor het stort. Werkput 4 is aangelegd direct na het dichtschuiven van werkput 1 en 2, maar werkput 5 pas toen 9 en 10 al openlagen. Het vlak van de putten 2 en 5 is in tweede instantie voor een groot deel verdiept. Vanwege de vele vlekken en kuilen met puin was het vlak in eerste instantie (te) hoog aangelegd. In werkput 5 bijvoor-

¹³⁵ Zie Archis-waarneming 14550. In het C(entraal) M(onumenten) A(rchief) had het terrein nummer 51C-007. Bij de gemeente Hoogeloon stond het geregistreerd onder nummer 10, later bij de gemeente Bladel onder nummer 16.

¹³⁶ Dagrapport maandag 25-04-1988. De opgravingscode KB 88 staat officieel voor Koebosch 1988; in deze publicatie wordt de afkorting meestal opgevat als Kaboutersberg omdat deze term direct betrekking heeft op het belangrijkste onderzoeksobject.

Fig. 4.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de werkputten. Aan de oostzijde van de Kleine Beerze ligt de werkput van de RAAP-opgraving KLBE3. Schaal 1:1500.

beeld, was de betrekkelijk jonge greppel 701 in het eerste vlak helemaal niet zichtbaar en kwam deze pas in het tweede vlak tevoorschijn. Dit wijst er op dat het eerste vlak in feite nog in het akkerdek lag. Aan het einde van het onderzoek is in de reeks werkputten 1-5 nog werkput 15 aangelegd. De trapsgewijs afnemende breedte hiervan is ingegeven door het feit dat het vlak naar het zuidoosten toe steeds minder 'geel-zandig' en overwegend 'roestig' werd.¹³⁷ Op de laatste dag van het onderzoek is een klein deel van de dam tussen de putten 10, 14 en 15 – waar een prikkeldraadafrastering liep – verwijderd naar aanleiding van de vondst van de graven 108 en 109 in de omgeving.

De reeks putten 6/7/8 leverde uitsluitend wat prehistorische sporen op, samen met greppels en een waterkuil uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd. In de dagrapporten wordt niet expliciet vermeld waarom de tussenputten in deze reeks niet zijn aangelegd, maar dit heeft ongetwijfeld te maken met het ontbreken van sporen uit de Romeinse tijd.

De werkputten 11, 14, 10 en 12 bevatten sporen van verschillende grafmonumenten en leverden dus resultaat op. Het noordelijke deel van de eerstgenoemde werkput was echter flink verstoord door egalisaties en hier bevond zich de aanzet tot een laagte; het vlak van werkput 9 was nog sterker aangetast. Hierin ligt de reden de dam tussen 9 en 11 niet op te graven en het onderzoek noord- en westwaarts niet voort te zetten. Ten noorden van werkput 11 is nog wel een sleuf aangelegd, die echter niet is getekend of ingemeten.¹³⁸

Werkput 13 is de enige in het meest noordelijke weideperceel. Vanuit deze werkput is een smalle sleuf ca. 20 m in oostelijke richting aangelegd “om te zien waar de hoge zandrug eindigt [en het beekdal van

¹³⁷ Slofstra, dagrapport woensdag 08-06-1988.

¹³⁸ “Na de koffie wordt een sleuf van ± 5.5 bij [ruimte wit

gelaten] m gelegd ... ten N. dus van WP 11.” (Slofstra, dagrapport 31-05-1988).

werkput	oppervlak	werkput	oppervlak
1	617	9	540
2	599	10	950
3	402	11	410
4	515	12	644
5	641	13	807
6	407	14	359
7	486	15	736
8	215		

Tabel 4.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. De oppervlaktes van werkput 1 tot en met 15.

de Kleine Beerze begint]”.¹³⁹ De afwezigheid van grondsporen in het grootste deel van de put was het motief hier niet verder naar het noorden of westen te graven.

De 15 werkputten van de opgraving hebben een gezamenlijk oppervlak van 8328 m² (tabel 4.1).

4.3 ORGANISATIE EN BEMENSING

De zoektocht naar de Kaboutersberg stond onder de wetenschappelijke leiding van Jan Slofstra, die vrijwel iedere dag in het veld aanwezig was. Slofstra schreef de meeste dagrapporten, maakte de meeste foto's en hield de vondstadministratie bij. Donald Offers had de veldtechnische leiding en was verantwoordelijk voor het meetsysteem, de hoogtemetingen en de veldtekeningen. Voorts beheerde hij de financiën en verzorgde hij de logistiek van het onderzoek.

De min of meer vaste ploeg medewerkers bestond uit Joris Aarts, Willem Beex, Henk Hiddink, Dick de Jager, Mik Lammers, Jelle Prins, Ine Pulles en Benno Ridderhof. Deze groep ouderejaars archeologiestudenten verrichtte alle voorkomende werkzaamheden en Aarts en Hiddink schreven af en toe een dagrapport. Hub Meuffels had als fysisch geograaf de supervisie over het booronderzoek.

Gedurende twee weken midden mei werd de bovengenoemde groep medewerkers tijdelijk weggestuurd (!) omdat gevreesd werd voor hun slechte invloed op de veldcursisten van de opleidingen archeologie en oudheidkunde van de VU. De deelnemers aan de veldcursus waren Rino d'Andria, Cinzia Calogiuri, Marianne van der Chijs, Paul Daniëls, Eva Dutilh, Patrizia Guastella, Mireille Hoffman, Daphne Karis, Andrea Klomp, Joris Lanzing, Huib Lirb, John Mooring, Marco Otte, Stella Schimmel, Marian Veldkamp en Marijn Wendel. Als vrijwilligers groeven Piet van Gisbergen, Theo Gooskens, Miet Gooskens en Martin van Rooij af en toe een dag mee.

4.4 METHODE VAN OPGRAVEN EN DOCUMENTEREN

Aangezien deze publicatie de eerste is uit een reeks over de opgravingen van de Vrije Universiteit in de Kempen, zal hier wat uitgebreider worden ingegaan op de wijze waarop werd opgegraven en gedocumenteerd. Het bij de opgraving Kaboutersberg toegepaste systeem is namelijk gelijk aan dat van de onderzoeken op de Kerkakkers en op de Heesmortel bij Riethoven.

¹³⁹ Aarts, dagrapport 31-05-1988.

De bovengrond van elke werkput werd verwijderd met een naar huidige begrippen kleine mobiele kraan.¹⁴⁰ De kraan werd altijd bestuurd door Ton Luyten uit Dalem, die zijn eerste ervaringen met de archeologie opdeed te Bladel-Kriekeschoor in 1978. Ton werkte voor de firma van de Beijer uit Bladel en was doorgaans bezig in de bosbouw of cultuurtechnisch werk. Zijn broer Fred reed bij dezelfde firma op de loader en zorgde voor het dichtschuiven van opgravingsputten.

Het gebruik van een mobiele kraan als de Atlas was op de zandgronden geen enkel probleem. Omdat meestal in het voorjaar of de zomer werd gegraven, was de grond droog en vast genoeg. Een voordeel van de mobiele kraan was dat deze op ieder willekeurig moment aankomen of weggrijden. De kraan was vaak maar één of twee dagen bezig met de aanleg, en vertrok dan weer voor enige tijd.

Hoewel Ton Luyten prachtige vlakken aanlegde, werd elk vlak geschaafd. Dat schaven vormt voor mij wel een van de meest memorabele aspecten van het opgraven toentertijd. Het integraal opschaven van elk vlak gebeurde op iedere opgraving in Nederland, zeker tot in het einde van de jaren tachtig. Op de klei was dit logisch, want de kraanbak 'smeerde' daar en van de sporen was zonder schaven helemaal niets te zien.¹⁴¹ Het schaven op de klei was ontzettend zwaar. Doordat het zo inspannend was, had men de schaafteknik geperfectioneerd. Iedere schaver – vaak een lid van een gespecialiseerde groep grondwerkers – nam twee of drie schepbreedtes mee en kort achter hem kwam de volgende schaver die ook zijn baantjes deed. Er werd in een kwartcirkel net buiten de draaicirkel gewerkt, zodat de geschaafde grond door de kraan kon worden meegenomen.

Na gewerkt te hebben op de klei bij Valkenburg Z.H., realiseerde ik me pas hoe eigenaardig de aanleg van het vlak en het schaven in de Kempen verliepen. De vlakken werden allereerst – naar de kennis van nu – veel te hoog aangelegd. De reden was voorzichtigheid: bij het hoog aanleggen van vlakken blijven in principe ook de meest ondiepe sporen bewaard en worden niet te veel aanlegvondsten gemist. Het gebrek aan overzicht en duidelijkheid doet dit voordeel in de praktijk vaak echter teniet. Zeker bij de opgraving Kaboutersberg is in de werkputten 2 en 5 goed te zien hoe obscuur tekeningen van te hoog liggende vlakken kunnen worden. Verder speelde de bruine cultuurlaag c.q. het restant van de B-horizont van een moderpodzol op bijvoorbeeld de Kerkakkers een rol: men stopte met machinaal verdiepen zodra veel vondsten tevoorschijn kwamen, hoewel sporen dan niet altijd (goed) te zien waren. Het schaven werd daarom in de praktijk een soort verdiepen, er moest soms wel 5 cm (of meer) grond worden verwijderd om sporen duidelijk te krijgen. Een tweede bijzonder aspect was dat het schaven meestal pas begon als de kraan al aan het einde van de put was, of er zelfs al helemaal uit was verdwenen. Derhalve moest alle geschaafde grond de put uit worden gekruidd. Men moet zich realiseren dat het schaven/verdiepen van bijvoorbeeld put 2 van de Kaboutersberg (bijna 600 m²) met zo'n 2.5 cm, zo'n 15 m³ zand opleverde. Dit zijn 200 kruiwagens of bijna een vrachtwagen met zand! Het derde aparte aspect was dat niet gewerkt werd met de Drentse 00-bats van 22 cm breed, maar met platte aluminium ballastschoppen no. 4, met een blad van bijna 30 cm breed. Op zich waren deze schoppen ideaal voor het schaven van zand; er was mooi vlak mee te werken en de 'geschubde' structuur van het schaven met de bats werd vermeden. De aluminium scheppen konden echter ook lastig te hanteren zijn in vlakken met puin of oer, en als een gesleten schep niet helemaal vlak werd gehouden, schoten de puntige opstaande randen diep het vlak in. Een vierde en laatste typische aspect van het schaven was het feit dat over het vlak werd gelopen, voor iemand die op de klei heeft gewerkt een gruwel (fig. 4.2, 7.5). De ballastschoppen waren echter alleen optimaal te gebruiken wanneer vooruit werd geschaafd. Zijwaarts werken vanaf het ongeschaafde vlak werd bovendien door veel 'zandhazen' nogal ingewikkeld gevonden.

¹⁴⁰ Een Atlas 1302C.

bak', ingevoerd in de tweede helft van de jaren tachtig.

¹⁴¹ Dit euvel is verholpen door de uitvinding van de 'schaaf-

Fig. 4.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Een stuk vlak wordt geschaafd door Joris Aarts (met ballastschop) en Willem Beex (met bats). Let op het vooruitschaven, lopend op het vlak, alsmede het walletje van geschaafde grond dat snel maakt dat niet verder kan worden gewerkt zonder de grond eerst weg te kruien.

Het schaven was kortom een inspannende bezigheid. Het verzetten van grote hoeveelheden zand en het wegrijden van kruiwagens met een ‘flinke kop erop’ sloot echter goed aan bij het machismo van de Brabantse archeologen; je kreeg er spierballen van en veel honger en dorst. Minder was het als een onweersbui aan het eind van de middag losbarstte, want dan wist je wat er de volgende ochtend te doen was.

4.4.2 MEETSYSTEMEN EN HOOGTEMETINGEN

Omdat de veldtechnicus verantwoordelijk was voor alle meetsystemen en de hoogtemetingen, had auteur dezes er als student in de jaren tachtig weinig mee te maken, hooguit als baakdrager. Details van de werkwijze zijn mij daarom niet bekend. Het gevolgde systeem heeft overigens in essentie weinig bijzonderheden en is in grote lijnen overal in Nederland toegepast tot aan de introductie van het (Robotical) Total Station.¹⁴²

De basis van het meetsysteem werd steeds gevormd door een hoofdmeetlijn, gemarkeerd met stalen buizen. In het geval van de Kaboutersberg was sprake van twee buizen (A en B) op een onderling afstand van 100 m. Zoals later zal worden uiteengezet, zijn de gegevens over de relatie van deze buizen tot het landelijke coördinatensysteem verloren gegaan.¹⁴³ Vanaf de oost-west gerichte hoofdmeetlijn werden met hoekspiegelen en doorzichten hulpmeetlijnen en het meetsysteem van de werkputten uitgezet. Er

¹⁴² Alleen bij het eerste onderzoek van Hoogeloon-Kerkakkers was Fedor van Kregten nog de veldtechnicus van het AIVU; hij trad op 1 december 1980 in dienst bij de ROB (JROB 1980, 14). Hij werd opgevolgd door Donald F. Offers, die veldtechnicus is geweest op alle

opgravingen in de Kempen. Offers heeft begin 1981 een stage op de opgraving Wijk-bij-Duurstede gevolgd, zodat het niet vreemd is dat een reeks ROB-methoden ook door het AIVU werd gebruikt.

¹⁴³ Paragraaf 4.3.

is destijds niet gewerkt met een systeem van locale coördinaten. Op elke vlaktekening is bij één van de hoekpunten van het werkput-meetsysteem aangegeven wat de afstand is (altijd in hele meters) tot het hoofdmeetpunt A in noord-zuid en oost-west richting. Bij detailtekeningen, zoals die van de bouwfragmenten van kuil 600 van de Kaboutersberg, wordt soms gerefereerd aan het '2e lint vanaf oostprofiel', soms ook wel aan de afstand tot het hoofdmeetpunt.

Het meetsysteem in de werkputten bestond uit tussen pennen gespannen meetlinten op een onderlinge afstand van 3 m. Vanzelfsprekend lagen de meetlinten in de lengterichting van de werkput, in de opgraving Kaboutersberg vrijwel steeds noord-zuid.

De waterpashoogten zijn overgebracht van NAP-bouten in de omgeving naar de buizen van de hoofdmeetlijn. In het geval van de opgraving van 1988 was het uitgangspunt van de metingen een duiker, waarvan de hoogte maar niet de plaats bekend is.¹⁴⁴ Voorafgaand aan het onderzoek heeft in maart een waterpassing van het maaiveld plaatsgevonden. De hoogtemetingen zijn gezet in een grid van 10 bij 10 m, zoals eerder ook was gebeurd op de Kerkakkers en de Heesmortel bij Riethoven. De waterpassingen van de opgravingsvlakken zijn genomen in een grid van 3 (= afstand tussen de meetlijnen) bij 5 m. Voorts werd van alle grondsporen een hoogte genomen. De aflezingen en 'daghoogtes' werden hierbij genoteerd in een veldboekje en omgerekend. De NAP-hoogten van de vlakken zijn niet op de veldtekeningen gezet, maar kwamen alleen op de nettekeningen terecht (zie onder).

4.4.3 DOCUMENTATIE MET BETREKKING TOT DE GRONDSPOREN

Vanzelfsprekend de belangrijkste documenten in dit verband zijn de vlaktekeningen. De vlaktekeningen zijn in alle gevallen op schaal 1:50 en getekend op tekenfolie; alleen de tekeningen van de campagne van 1980 op de Kerkakkers staan nog op papier. Op de tekeningen is een kleurbeschrijving van de sporen opgenomen, maar er is pas achteraf gekleurd (zie onder; fig. 4.3-5). Ook waterpasmaten en vondstnummers zijn achteraf toegevoegd.

Bij de opgravingen in de Kempen bestond geen systeem van spooradministratie door middel van sporenlijsten, -formulieren of wat dies meer zij. Van de vlaktekening moest worden afgelezen welke spoornummers waren uitgedeeld en daardoor kwam het wel eens voor dat spoornummers dubbel werden uitgedeeld of juist vergeten. De volgorde van couperen was vrij willekeurig, in die zin dat niet naar volgorde van spoornummers werd gewerkt. Er werd bij het couperen uitgegaan van de relevantie van sporen, van een bepaald gedeelte van de werkput of andere overwegingen. De coupes konden, door de hoogte waarop de vlakken werden aangelegd, vaak niet eerder worden gezet dan dat het spoor nog enkele centimeters werd verdiept. Het was een goed gebruik om nette ('Duitse') coupes te maken, met vier rechte wanden, een vlakke bodem en scherpe hoeken. Omdat Jan Slofstra zelf de meeste foto's maakte, werd ons vaak opgedragen enige details van de coupe nog wat te verbeteren ('knippen en scherpen' in Jan's jargon) vlak voordat de opname werd gemaakt. Het maken van de opnames had regelmatig de nodige voeten in de aarde, omdat men eerst de fotograaf moest halen en er vervolgens werd gewacht op een wolk voor de zon, hetgeen wel eens erg lang duurde.

Coupetekeningen werden, niet anders dan tegenwoordig, op schaal 1:20 gemaakt en doorgaans onder de vlaktekening gezet. De afgebeelde voorbeelden van enkele coupetekeningen laten zien dat alleen het spoor zelf werd getekend, niet de omtrek van de coupe (fig. 4.3-4). Niet zo relevant voor Kaboutersberg,

¹⁴⁴ Hoogte 25.385 m NAP, volgens een notitie op de omslag van het veldboekje van KB 88. Een duiker met genoemde hoogte is momenteel niet te vinden op de website met bruikbare NAP hoogten (www.rdnal.nl/napinfo).

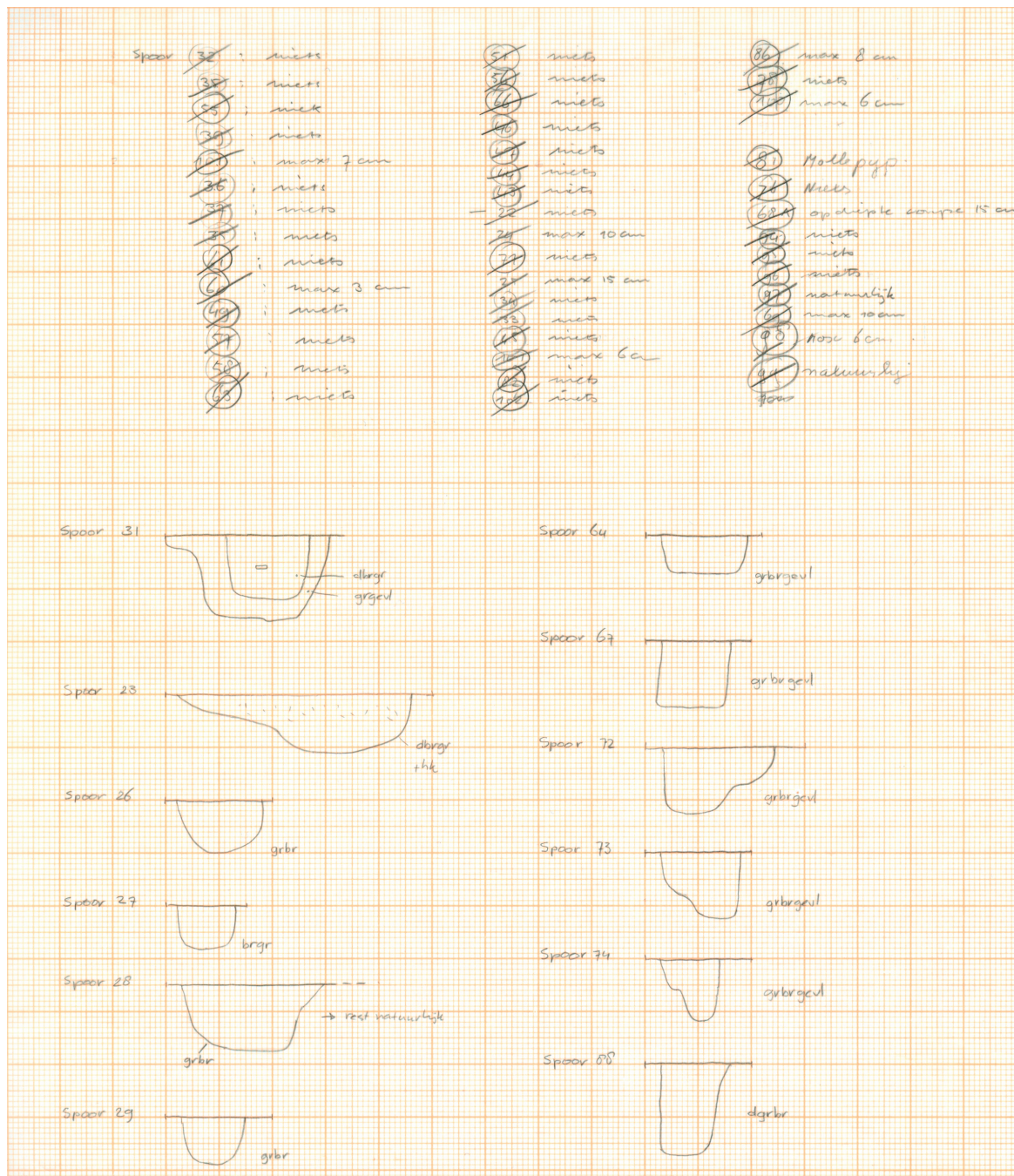

Fig. 4.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. Een gedeelte van de coupes en opmerkingen over sporen van werkput 5, afkomstig van de veldtekening. Schaal 1:25, oorspronkelijk 1:20.

maar wel voor Kerkackers, is de constatering dat oversnijdende sporen vaak niet samen, maar apart van elkaar werden getekend! Buiten de kleurbeschrijvingen en aanduidingen als 'oer', 'stenen', 'puin', 'recent' of 'h(outs)k(ool)', zijn lagen en vullingen binnen de sporen niet van nummers voorzien. Over sporen waarvan het niet zinvol was ze te tekenen, werd op de vlaktekening een lijstje met notities gemaakt (fig. 4.3). Hierbij is de (maximale) diepte opgegeven, of werd opgemerkt dat het spoor natuurlijk was. Daarnaast is nogal vaak de cryptische opmerking 'niets' genoteerd, waarmee blijkbaar vlekken in het dekzand c.q. sporen van bodemvorming zijn bedoeld. Uit figuur 4.3 blijkt dat de coupetekeningen en notities op de originele veldtekening niet op volgorde van spoornummer staan, hetgeen het gevaar in zich draagt

Spoor	22.	0 cm	63.	0 cm
	24.	10 cm	66.	0 cm
	25.	15 cm	68. ^A	15 cm
	32.	0 cm	69.	10 cm
	33.	0 cm	71.	0 cm
	34.	0 cm	76.	0 cm
	35.	0 cm	78.	0 cm
	36.	0 cm	81.	molle pyp
	37.	0 cm	82.	0 cm
	39.	0 cm	86.	8 cm
	43.	0 cm	94.	0 cm
	44.	0 cm	95.	0 cm
	45.	0 cm	96.	0 cm
	46.	0 cm	97.	natuurlyk
	47.	0 cm	98.	6 cm

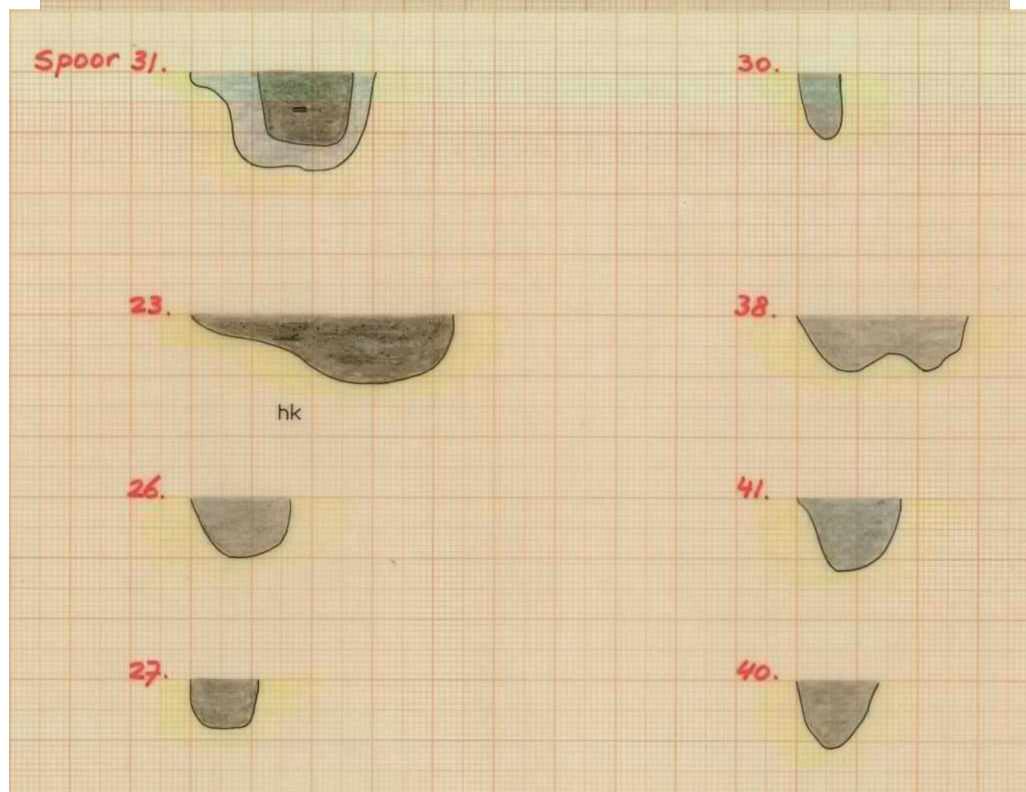

Fig. 4.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Als figuur 4.3, nu van de nettekening. Schaal 1:25, oorspronkelijk 1:20.

sporen te vergeten of juist nummers dubbel uit te delen. Het in een later stadium overtrekken van de tekeningen bracht bovendien wel eens overschrijffouten met zich mee. De consequentie van dit alles is dat er in elke werkput wel een aantal sporen is waarvan vergeten is de coupe te tekenen of de diepte te noteren, dan wel coupetekeningen die niet aan een spoornummer te relateren zijn.

Er zijn twee nog belangrijker minpunten van de wijze waarop sporen werden onderzocht en gedocumenteerd. Beide hebben ze betrekking op het ontbreken van interpretaties. In de eerste plaats is er het reeds vermelde ontbreken van laagnummers en beschrijvingen. Een uitwerker moet zelf op basis van foto's en tekeningen sporen en lagen interpreteren: is een min of meer cilindrisch spoor werkelijk een paalkuil, heeft deze een kern of een nazakking, is een bepaalde laag in een kuil of greppel opgebouwd uit 'spoelbandjes' dan wel in één keer dichtgegooid getuige een 'brokkige' vulling, enzovoort. Regelmatig zijn spoorgrenzen met een streeplijn getekend, hetgeen doet vermoeden dat het natuurlijke sporen betreft.

Van een tweede gebrek aan interpretatie is sprake op het vlak van de periode-toewijzingen van sporen. Uit eigen ervaringen van de afgelopen jaren is gebleken hoe belangrijk het is – op vindplaatsen met resten uit meerdere perioden – sporen al in het veld op basis van de kleur en homogeniteit van de vulling grof in te delen in prehistorisch, Romeins, middeleeuws en jonger.¹⁴⁵ Het is niet gezegd dat deze dateringen altijd zullen kloppen, maar het was in het geval van de Kaboutersberg prettig geweest als van bijvoorbeeld 'paalkuil-achtige' sporen was vastgelegd of deze de indruk gaven eerder natuurlijk, prehistorisch dan wel Romeins te zijn.

De kleuren op de vlaktekeningen zijn wat dit betreft soms wel behulpzaam, omdat bijvoorbeeld heel lichtgrijze kleuren kunnen duiden op natuurlijke sporen. De tekeningen zijn echter pas achteraf gekleurd. Om het helemaal correct weer te geven: de originele (potlood) veldtekeningen zijn op een nieuw vel overgetrokken in inkt en vervolgens gekleurd. Dit deed de veldtechnicus in de herfst en winter, soms maanden na het veldwerk. De gebruikte kleuren zijn gebaseerd op kleurbeschrijvingen, die in het veld door verschillende personen zijn opgesteld. Ze hoeven dus niet altijd goed de werkelijke situatie weer te geven. De nettekeningen zien er prachtig uit, maar geven een geïdealiseerde weergave (fig. 4.5). Zoals eerder opgemerkt, zijn de waterpasmaten en vondstnummers alleen op de nettekeningen aangegeven. De spoornummers zijn altijd in rood getekend, de vondstnummers in zwart en omkaderd.

4.4.4 OVERIGE DOCUMENTATIE

Bij de oude VU-opgravingen werd per werkput opnieuw begonnen met vondstnummer 0 (aanlegvondsten) en 1, de vondsten verzameld bij het schaven die niet aan grondsporen toe te wijzen waren. Vanaf nummer 2 hebben vondstnummers betrekking op vondsten uit sporen (of puntvondsten). Op een vondstenlijst werden de vondstnummers ingeschreven, met daarbij de datum van verzamelen en soms enkele opmerkingen over het spoor of de vondsten (fig. 4.6). In de afgebeelde vondstenlijst valt op dat bij de aanleg van een tweede vlak opnieuw werd begonnen met nummeren. De consequentie hiervan is dat bijvoorbeeld vondstnummer 2 is gebruikt voor zowel spoor 1 als spoor 62. Op zich is dit geen bezwaar, al biedt het een extra kans op het maken van fouten. Bij de uitwerking van zowel de opgraving Kaboutersberg als Kerkakkers is echter gebleken dat de meest gemaakte fout het verwisselen van spoor- en vondstnummer is. De veelal lage nummers werken dit in de hand, maar vooral ook het feit dat de vondstnummers niet direct op de vlaktekeningen werden gezet. Zijn op de laatste zowel de vorm als het nummer van het spoor te zien, op een vondstenlijst ontbreekt de visuele check. In werkput 2 van

¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Hiddink 2005, 69, pl. 6 (Lieshout-Beekseweg); 2008a, 11-12, 14 (Deurne-Groot Bottelsche Akker).

AIVU			WERKPUT : 5.		OBJECT : KB 08	
VONDSTNR.	SPOORNR.	FOTONR.	MONSTERNR.	TEKENINGNR.	DATUM	
0					24/5	Aanleg
1 s	2				24/5 24/5	Detector lok
2 s	3 s				24/5	yi-kun
3 s	3 s				24/5	greppel
4 s	13 s				27/5	
5 s	14 s				27/5	
6 s	16 s				27/5	
7 s	19 s				27/5	
8 s	11 s				30/5	
9 s	14, 15, 16 s				30/5 31/5	rechthoekige kuil ; veel stenen
VLAAR (2):					30/5 31/5	Coupe over 3 sporen
1	-				1/6	Schaven slak
2 s	62 s				1/6	
3 s	31 s				1/6	
4 s	50 s				1/6 1/6	
5 s	75 s				1/6	
6 s	28 s				2/6	uitspit coupe
7 s	84 s				2/6	" "
8 s	68 s				2/6	waaronder fragment v.e. La Tène armband
						K.T.S. (?)
9 s	116 s				3/6	
10 s	113 s				3/6	branderij
11 s	111 s				3/6	

Fig. 4.6. Hoogeloon-Kaboutersberg. De vondstenlijst van werkput 5.

Kaboutersberg bijvoorbeeld, is op de vondstenlijst spoor 1 gebruikt voor de 'kalkplek' van kuil 600, op de vlaktekening is dit niet gebeurd en is spoor 1 de recente paalkuil structuur 330! Gecombineerd met de eerder besproken problemen rond het relateren van gegevens van vlak- en coupetekeningen bedraagt het aantal 'sporen met problemen' soms zeker 10% per werkput, hetgeen natuurlijk veel te veel is.

In het veld werd bij de te fotograferen grondsporen een fotobordje gezet met buiten de opgravingscode alleen een fotonummer. Het bij dit nummer horende werkput- en spoornummer werd op een fotolijst genoteerd, samen met de gebruikelijke gegevens betreffende de richting waarin de opname is gemaakt, de fotograaf, het onderwerp van de opname en de datum. Er zijn van elk object steeds zowel zwart-wit foto's als kleurendia's gemaakt, maar alleen de laatste waren in de praktijk voor de uitwerking beschikbaar. Van de zwart-wit negatieven werd slechts een deel aangetroffen. Daarnaast zijn alleen de dia's ontsloten via een database.

4.5 UITWERKING VAN HET ONDERZOEK

4.5.1 ACTIVITEITEN 1988-2009

Na de opgraving van 1988 is een serieus begin gemaakt met de uitwerking. Een deel van het aarde-werk is getekend en Joris Aarts en Mik Lammers hebben uitvoerige beschrijvingen van de inventaris van graf 108 en 109 gemaakt. Ook de randstructuren zijn beschreven en zo goed en zo kwaad als het ging gedateerd op basis van het schaarse vondstmateriaal. De crematieresten zijn ter analyse verzonden naar Liesbeth Smits. De weerslag van deze activiteiten zijn in de vorm van stukken tekst en tekeningen aangetroffen toen auteur dezes de uitwerking opnieuw opnam. Er was zelfs een inhoudsopgave aanwezig

van de beoogde publicatie: een artikel van ca. 30 pagina's in *Helinium* nr. 2 van 1993! Van een complete analyse van de grondsporen en het vondstmateriaal was men in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw echter nog ver verwijderd. De redenen hiervoor liggen voor de hand: de opgravers hadden het grootste deel van het jaar onderwijsverplichtingen en in de zomers vroeg de opgraving van Riethoven-Heesmortel alle aandacht. Enkele jaren geleden is nog wel een doctoraalscriptie geschreven met het grafveld als onderwerp en op zich was deze tot dan toe de meest complete en consistente tekst over het onderwerp.¹⁴⁶ De schrijver van de scriptie had echter niet de beschikking over de dagrapporten (zie onder) en beschikte ook niet over de tijd om alle sporen en vondsten uit te werken, zodat nog allerm minst een concept voor een eindpublicatie voorlag.

4.5.2 TOESTAND VAN DE DOCUMENTATIE EN DE VONDSTEN IN 2009

De documentatie van de opgraving Kaboutersberg was in de loop der jaren enigszins in het ongereede geraakt. Toen in 2009 begonnen werd met de 'definitieve' uitwerking, lag alles verspreid over een aantal ruimten. De twee protocolboeken of opgravingsmappen stonden weliswaar netjes op het schap in het archief van het AIVU, maar het was al bekend dat de dagrapporten spoorloos verdwenen waren. Toen auteur dezes bij een interne verhuizing in de uitwerkrimte een drietal dozen met achtergebleven papieren uit de bureaulades van Jan Slofstra ontdekte, bleken hierin talloze handgeschreven notities, vondstekeningen en dergelijke met betrekking tot de Kaboutersberg aanwezig. De teleurstelling was groot toen de dagrapporten ook in deze verzameling niet voorhanden waren. Uiteindelijk werden ze gevonden tussen een stapel documenten onderin een hangmappenkast, waarin volgens het label heel andere zaken zouden moeten zitten! De dagrapporten van de laatste opgravingsdagen bleken nooit uitgetypt en waren alleen in handgeschreven vorm aanwezig.

De veldtekeningen waren snel gevonden. De originele 'klad'tekeningen lagen in een rol bovenop een stellingkast in het vondstenmagazijn. De geïnkte en gekleurde tekeningen hingen in een tekeningskast en er waren ook digitale scans beschikbaar, gebruikt voor de scriptie van Elstrodt. Helaas was het door hem vervaardigde AutoCad-bestand verloren gegaan, zodat de tekeningen opnieuw gedigitaliseerd moesten worden. Dramatischer was het feit dat ondanks uitgebreide zoektochten geen meetgegevens gevonden konden worden. Dankzij een dia en een luchtfoto is de opgraving uiteindelijk geplaatst, zoals later zal worden toegelicht.

De dia's van de opgraving waren uitstekend ontsloten in de diadatabase van het ACVU en dus snel te vinden in het archief. Behoudens een klein aantal verloren exemplaren, zijn in 2010 alle opnamen gescand op een hoge resolutie, samen met die van de andere opgravingen in de Kempen.

Het vondstmateriaal in het magazijn stond in een reeks open dozen en zag eruit alsof een ramp de uitwerkers had verjaagd: men was middenin het werk gestopt en nooit meer teruggekomen. Een deel van de vondsten was gesplitst en zat nog in vondstzakjes, andere vondsten lagen open en bloot in kleine kartonnen bakjes, gelukkig meestal wel met vondstkaartjes. Een *terra sigillata* kom die los in het depot werd aangetroffen kon alleen dankzij het pottenbakkersstempel en een opmerking in een dagrapport worden geïdentificeerd. De vondsten van de *VU-Landesaufnahme* (veldverkenning) uit de jaren zeventig lagen tussen die van de opgraving van 1988, dozen met in 1983 opgeraapte vondsten werden pas in 2010 toevallig aangetroffen tussen materiaal van de Kerkakkers. Pas in het najaar van 2010 kon auteur dezes een melding bevestigen dat een aantal vondsten zich in de heemkamer in Bladel bevond. Naast vondsten van de Kerkakkers, betrof het wat natuursteen en de geplakte aardewerkvondsten 105-8 en 205-1. Deze vondsten zijn begin jaren negentig in bruikleen gegeven aan de gemeente Hoogeloon *c.a.* en tentoongesteld in het toenmalige gemeentehuis in Hapert. Ze zijn nooit opgehaald en zo kwamen

¹⁴⁶ Elstrodt *s.a.* (2007).

ze met de gemeentelijke herindeling van 1997 in handen van de gemeente Bladel, die ze afstond aan de heemkundekring Pladella Villa! Het was bekend dat een deel van de vondsten, namelijk het merendeel van het natuursteen, al in 1988 in een kuil in het Hoogeloons Bos was gedumpt (fig. 4.7)

4.5.3 HET LOKALISEREN VAN DE OPGRAVING

Aangezien de meetgegevens niet werden teruggevonden en de veldtekeningen behalve meetpunten binnen het lokale meetsysteem geen topografische referenties bevatten, was het lange tijd onmogelijk de opgraving precies te plaatsen. Het zag er naar uit dat dit zou moeten gebeuren door het projecteren van de greppels uit de Nieuwe Tijd (700-reeks) op de oudste kadastrakaart van 1832!

Gelukkig kwamen we dia 46710 tegen, op zich een weinig spectaculaire opname van twee personen die het vlak van werkput 1 aan het tekenen zijn (fig. 4.8). Direct achter de werkput is echter een aantal interessante zaken zichtbaar: een weggetje tussen de weilanden (met een bocht daarin), twee haaks daarop staande afrasteringen en een stal die tegenwoordig nog bestaat en behoort bij een erf aan de Koebosakkers. Het weggetje en de smalle oost-west georiënteerde weidepercelen op de dia zijn tegenwoordig verdwenen en er is sprake van één grote ongedeelde akker. Op een luchtfoto van 24 mei 1989, een jaar na de opgraving, zijn de genoemde elementen echter alle duidelijk aanwezig.¹⁴⁷

Het plaatsen van de opgraving was nu zeer eenvoudig. Eerst is een scan van de genoemde luchtfoto geschaald, iets geroteerd en onder een digitale 1:10.000 kaart geplaatst. Dankzij de eerder genoemde dia was bekend dat de noordwestelijke hoek van werkput 1 in de hoek van het tweede perceel langs het weggetje lag. De eveneens in de 1:10.000 kaart gemonteerde werkputomtrekken zijn vervolgens iets gedraaid om de ‘dammen’ in de opgraving goed te laten samenvallen met de afscheidingen langs de weidepercelen.

Het spreekt vanzelf dat de opgraving aldus niet perfect aan de topografie en het RD-grid is gekoppeld. De afwijking van de afgebeelde met de werkelijke locatie zal echter niet meer zijn dan 10 m, en vermoedelijk zelfs maar zo’n 5 m.

Fig. 4.7. Hoogeloon-Kaboutersberg. Mik Lammers dumpst het uitgeselecteerde bouw materiaal in een kuil in het Hoogeloons Bos.

¹⁴⁷ Foto-atlas Noord-Brabant, 504 (foto 51705, schaal 1:14.000 van 24-5-1989, 15:10 uur).

Fig. 4.8. Hoogeloon-Kaboutersberg. Donald Offers en Willem Beex tekenen de noordwesthoek van werkput 1, staand op de rand van de depressie alhier. Op de achtergrond de knik in het pad door het land.

4.5.4 DE UITWERKINGSPROCEDURE

In het voorjaar van 2009 is, aanvankelijk in eigen tijd, begonnen met het uitwerken van de opgraving van 1988. De eerste basale stap was het digitaliseren van de opgraving met behulp van de beschikbare scans van de vlaktekeningen. Vervolgens zijn de elementaire spoorgegevens ingevoerd in een database. Het ging hierbij om het spoornummer, de aard van het spoor, de diepte en de vondstnummers. Aangezien de aard van het spoor in de documentatie niet was opgenomen, is deze tijdens de invoer gedefinieerd. Bij de invoer is de standaard Access-database van ACVU-HBS Zuid-Nederland gebruikt, omdat auteur dezes daar goed bekend mee is. De enige technische bijzonderheid is dat de vondstnummering van de opgraving Kaboutersberg afwijkt van de HBS-opgravingen, maar het was geen probleem het vondstnummer van het oude AIVU-systeem in te voeren in het veld voor het HBS-(vaste)laagnummer. De derde en laatste stap voor het begin van de eigenlijke uitwerking was het op volgorde zetten van de vondsten naar werkput, spoor- en vondstnummer.

Bij de uitwerking is dezelfde procedure gevolgd als voor de HBS-opgravingen in Zuid-Nederland van het afgelopen decennium. De structuren worden ingedeeld naar categorie, zoals in het geval van de Kaboutersberg bijvoorbeeld de 100-reeks voor Romeinse graven, 400-reeks voor prehistorische structuren en 700-reeks voor laat- en post-middeleeuwse structuren. Vervolgens is van elke structuur afzonderlijk een publicatietekening en beschrijving vervaardigd. Direct daarop zijn de spoornummers van de structuur in de database ingevoerd en zijn de vondsten uit deze sporen 'geïtemd'. Het laatste is eigenlijk een combinatie van het splitsen naar vondstcategorie en het vervolgens naar 'relevante eenheden' opdelen van het materiaal. Een tiental gedraaide scherven uit de Romeinse tijd kan bijvoorbeeld de volgende vijf 'items' opleveren: twee randscherven van een *terra sigillata* kom, een randscherf van een gladwandige kruik, twee wandscherven van mogelijk dezelfde kruik, een ruwwandige scherf en vier niet nader determineerbare scherven. In de meeste gevallen kon het materiaal direct worden gedetermineerd.

Door de gevolgde procedure gaat het ordenen, beschrijven en determineren van structuren en vond-

sten tijdens de uitwerking gelijk op. Uit praktische overwegingen zijn eerst de ‘rijke’ graven 108 en 109 aangepakt. Van deze graven bestonden al uitgewerkte structuur en vondsttekeningen. Deze tekeningen zijn gescand en overgetrokken in Adobe Illustrator volgens de specificaties van HBS Zuid-Nederland. Vervolgens zijn de sporen en vondsten van de grafmonumenten 101-107 uitgewerkt, daarna die van de reeds herkende prehistorische structuren (400-reeks) en van de jonge greppels, waterkuilen en waterputten (700, 900). Tenslotte zijn de aanlegvondsten gedetermineerd. Na deze eerste cyclus was een aanzienlijk deel van de vondsten ‘weggewerkt’ en was duidelijk welke sporen al dan niet aan structuren waren toegeschreven.

De volgende stap bestond uit het analyseren van de sporen waarvan de betekenis meestal niet evident was. Een deel van de prehistorische kuilen (structuur 451 en verder) is bijvoorbeeld in de documentatie niet als zodanig benoemd. Er zijn derhalve lijstjes gemaakt met sporen die op grond van hun vorm en kleur op de vlak- en coupetekening mogelijk prehistorisch zouden kunnen zijn. Vervolgens is gezocht naar eventuele vondsten die dit vermoeden konden bevestigen. Als er echter geen vondsten voorhanden waren en geen, of slechts een onduidelijke coupetekening/foto, hebben sporen geen structuurnummer gekregen en zijn ze niet verder beschreven. Dezelfde procedure is gevolgd ten aanzien van de potentiële prehistorische paalkuilen en de Romeinse sporen.

Na het uitwerken van de sporen en structuren en het ‘wegwerken’ van de laatste vondsten, zoals die uit de veldverkenningen, is in 2010 geschreven aan de verschillende hoofdstukken, zodat het manuscript grotendeels gereed was in december van dat jaar. De bijdragen over het grafmonument, de munten en het natuursteen zijn respectievelijk beschikbaar gekomen in april, juli en oktober 2011. Eind oktober van het laatste jaar heeft de laatste redactie plaatsgevonden.

5 HET LANDSCHAP VAN HET ONDERZOEKSTERREIN EN DIRECTE OMGEVING

Tijdens de opgraving in 1988 zijn gegevens met betrekking tot het landschap verzameld in de vorm van grondboringen, een profieltekening langs de noordzijde van werkput 2, beschrijvingen van sommige opgravingsvlakken en hoogtemetingen van het maaiveld en de vlakken.¹⁴⁸ Zoals zal blijken zijn deze gegevens helaas niet alle goed gedocumenteerd of bewaard gebleven, zodat slechts een algemeen beeld kan worden geschetst.

5.1 DE ONDERGROND

Geologisch gezien ligt het dorp Hoogeloon op het Kempen Blok, dat 3 km naar het noorden door de Feldbissbreuk/Breuk van Vessem wordt gescheiden van de geleidelijk dalende Roerdalslenk.¹⁴⁹ Dit bepaalt de noordelijke stroomrichting van de beken in het gebied. De ondergrond bestaat voornamelijk uit grofzandige en grindige afzettingen van de Formatie van Sterksel, afgezet door de Maas en de Rijn tot – grofweg – 500.000 jaar geleden. Gedurende de laatste IJstijden bereikte het landijs Zuid-Nederland weliswaar niet, maar was de ondergrond wel permanent bevroren (permafrost). Wanneer in de zomers de bovenlaag van de permafrost ontdooide, kwam veel water vrij dat naar het noorden wegstroomde. Een hoge sedimentlast én het feit dat de diepere ondergrond bevroren bleef, verhinderden echter dat de beken zich diep konden insnijden en gaven hen een vlechtend verloop in relatief brede dalen. Dit geldt ook voor de Kleine Beerze en haar zijtakken de Panrijt en Geelrijt. De breedte van de dalen staat in geen verhouding tot de tegenwoordige breedte van deze stroompjes.

Vanaf de laatste fasen van de laatste ijstijd, het Weichselien (ca. 30.000 jaar geleden) is over de eerder genoemde riviersedimenten een laag van minder dan 2 m dekzand afgezet (Laagpakket van Wierden binnen de Formatie van Boxtel). Op de wat hogere en droge dekzanden ontwikkelden zich in het Holocene onder een beuken-wintereikenbos moderpodzolen ofwel bruine bosgronden. Deze bodems waren na ontginning relatief goed geschikt voor landbouw. Waar het dekzand leemarm was kon de bodem echter degraderen tot een haarpodzol, een ‘heidebodem’. In de lagere delen van het landschap was sprake van berken-zomereikenbossen en veldpodzolen. Na het kappen van het bos bestond hier de mogelijkheid om weidegronden en dergelijke in te richten.

Zowel de boringen uit 1988 als die gepubliceerd op Dinoloket tonen voor het voormalige Koebosch de aanwezigheid op geringe diepte (maximaal 1.5 m onder maaiveld) van matig tot zeer grof grindig zand.¹⁵⁰ Het betreft afzettingen van de Formatie van Sterksel, eventueel verplaatst en omgewerkt door de zojuist genoemde smeltwaterstromen. Plaatselijk zijn ook leemlagen in dit pakket ingeschakeld. Op diepten van 2–2.5 m onder maaiveld komen plaatselijk fluviatiele grindlagen voor. Een interessante vondst in 1988 was een stel enorme stenen in de ongestoorde ondergrond. Deze stenen zijn niet door mensen verplaatst, maar moeten ingebed in een ijsschots door de rivier zijn aangevoerd en na het afsmelten hiervan zijn afgezet (fig. 5.1).¹⁵¹

Op de al dan niet geremanieerde Sterksel-afzettingen bevindt zich doorgaans een pakket dekzand van gemiddeld 50–70 cm. Plaatselijk ontbreekt dit echter en ligt het grindig zand aan het oppervlak. Ook binnen het opgegraven areaal is overal een laag dekzand met de zojuist genoemde dikte (inclusief de bouwvoor) voorhanden; onderin de diepere coupes werd lemig of juist grof zand aangetroffen. Op

¹⁴⁸ In de omgeving zijn ook enkele geologische boringen gezet door andere instanties.

¹⁴⁹ Bisschops *et al.* 1985.

¹⁵⁰ De relevante boringen van www.dinoloket.nl zijn

B51C0898 (ten westen van de opgraving langs het weggetje Koebosakkers) en B51C0901 (direct ten oosten, tegen de Kleine Beerze).

¹⁵¹ Vergelijk Bisschops *et al.* 1985, 57–58, foto 6.

Fig. 5.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Jacques van Kessel bij het schoonmaken van een aantal grote stenen uit de Formatie van Sterksel.

plaatsen waar relatief veel dekzand aanwezig is, ligt het maaiveld niet per se hoger. Het zand lijkt met name afgezet op de westflank van het oude 'oerstroomdal' van de Kleine Beerze en is dus ten dele in een laagte terecht gekomen.

De boringen van 1988 waarover zojuist gesproken werd, zijn ten noorden van de opgraving gezet om de Klokkenkuil op te sporen. Het gaat om 100 boringen met de Edelman-boor, steeds tot een diepte van 120 cm beneden maaiveld. Er zijn lichtdrukken van de uitgewerkte boorstaten aanwezig op de VU, maar gegevens over de ligging van de raaien zijn niet aangetroffen.¹⁵² Duidelijk is dat in elke raai om de 10 m is geboord en dat het merendeel van de raaien 140 m lang is. Deze laatste maat komt precies overeen met de lengte van het opgegraven areaal (oost-west, exclusief de sleuf vanuit werkput 13). Het uitgangspunt van elke raai is dus de X-coördinaat = 0 van het locale meetsysteem geweest. Onbekend is in welk weiland de eerste raai(en) is/zijn gezet, maar afgaande op de maaiveldhoogten van de uitgewerkte boorkolommen, is dit hooguit hetgeen waar later werkput 13 zou worden aangelegd. De depressie die benoorden werkput 9-11 heeft gelegen, is echter niet aangetroffen, zodat de meest zuidelijke raai wellicht heeft gelegen 'boven' het in figuur 5.4A afgebeelde terrein. Omdat de tussenafstand van de raaien eveneens onbekend is (10-25 m?), valt niet meer te zeggen hoe ver naar het noorden is geboord. Omdat sprake is van zes raaien, kan het echter bijna niet anders dan dat tenminste het hele vroegere perceel A 926 is uitgeboord (vergelijk fig. 2.2).

¹⁵² De boringen zijn gezet door drs. Hub Meuffels, destijds pas afgestudeerd fysisch-geograaf van de VU; assistentie in het veld werd verleend door auteur dezes. Beiden beschikken wij zelf niet (meer) over gegevens (verslagen/veldboekjes/notities) over de ligging van de raaien.

De Klokkenkuil is in het onderzochte areaal niet aangetroffen. In de (geremanieerde) Sterksel-afzettingen zijn plaatselijk wat verspoelde plantenresten of leemlagen gevonden, maar noch in dit sediment, noch in het dekzand is enig spoor van een depressie gevonden. Ik meen me te herinneren dat op één of twee plaatsen sprake was van wat humeus materiaal direct onder de bouwvoor en inderdaad is in de uitgewerkte boorraaien op één plaats het grid verdicht tot 5 m. Op de betreffende plaats is echter niets van een echte laagte aangetroffen. Hoewel de Klokkenkuil wellicht geen ontzettend diepe depressie hoeft te zijn geweest, mag men toch aannemen dat in de boringen op zijn minst een veldpodzol herkend zou zijn. Al met al is het mysterie van de Klokkenkuil niet opgehelderd. Eén mogelijke oplossing is dat het gewoon een van de depressies is geweest die in de opgraving is aangesneden (zie onder). Een tweede mogelijkheid is een ligging buiten het opgegraven en uitgeboorde areaal, hoewel dit niet in overeenstemming is met de gegevens van Beex en boer Van de Huygevoort.

5.2 PROFIELOPBOW EN DEPRESSIES BINNEN HET ONDERZOCHE AREAAL

Binnen het grootste deel van het opgegraven areaal is sprake van een eenvoudige bodemopbouw, zoals die in het afgebeelde profiel van de oostelijke putwand van werkput 2 (fig. 5.2). De bovenste laag in dit profiel is de moderne bouwvoor met een dikte van 20-35 cm. Ten zuiden van kuil 600 is onder de bouwvoor nog een laag aanwezig van 10-20 cm 'vuile grond', waarschijnlijk voornamelijk een gebio-turbeerde oude cultuur- of akkerlaag met daarin oer en stukjes puin. Deze laag wordt doorsneden door onder meer greppel 701 en 702. De volgende laag is het dekzand van de ondergrond, voor het grootste deel wit gekleurd en met oer erin. Op de plaatsen waar het profiel het diepst is doorgezet, is op zo'n 80 cm onder het maaiveld (ca. 23.25 m NAP) lemig zand aangetroffen, hetgeen zowel tot het dekzand als verspoelde fluviatiele afzettingen kan behoren.

In het profiel van figuur 5.2 is niets van de oorspronkelijke bodemvorming zichtbaar. Mogelijk is op de hogere delen van het terrein, zoals ter hoogte van werkput 2, sprake geweest van een moderpodzol of bruine bosbodem. Het ging daarbij dan om een bruine laag direct onder de dunne humuslaag die naar onder toe steeds lichter werd en geleidelijk overging in het gele of witte zand van de ondergrond. Op plaatsen waar de bodem door prehistorische akkerbouw degradeerde en tot heide werd, is podzolering opgetreden, waarbij onder de humuslaag een scheiding ontstond tussen een witgrijze uitspoelingshorizont (E) en een donkerbruine inspoelingshorizont (B). In lager gelegen, vochtiger delen van het terrein kan een (veld)podzol van oorsprong al aanwezig zijn geweest.

In de opgraving zijn vier depressies of laagten aangetroffen (fig. 4.2, 4.8, 5.2-4, 8.2A). De eerste werd direct in werkput 1 aangesneden (fig. 4.2, 4.8, 5.3). Op de vlaktekening is de noordwesthoek van het vlak beschreven als 'verstoord', hetgeen slaat op een opvulling van verrommeld geel zand. Rond deze laag is het vlak beschreven als 'zw(art)/br(uin), r(ecent)?' en 'zw(arte) binnenzijde' op de overgang naar het zand. Bij het verdiepen van het vlak is geconstateerd: "Onder de zandige opvulling bevindt zich een dun weinig laagje".¹⁵³ In het eerste dagrapport uit 1988 staat: "Het blijkt te gaan om een opvulling van een kleine depressie (vennetje) met geel zand en restanten van een loodzandpakket. Het vennetje wordt begrensd door een donkere rand van humeus, zwart zand ter breedte van ca. 1 m."¹⁵⁴ Hoe de opbouw van de bodem hier precies was, wordt uit de beschrijvingen niet geheel duidelijk, maar de foto's maken duidelijk dat resten van een veldpodzol aanwezig waren (fig. 5.3). Het tweede dagrapport vermeldt nog dat deze depressie niet diep was. Rondom de depressie bevinden zich brede zones met stukken en stukjes puin.

Aan de noordzijde van het terrein is een tweede depressie aangesneden in werkput 9, 10 en 11. De begrenzing van deze laagte is op de veldtekening van werkput 9 niet duidelijk vastgelegd. Er is een dagzoom getekend met daarbinnen de opmerking 'vuile grond, natuurlijk', hetgeen we wellicht mogen

¹⁵³ Jan Slofstra, dagrapport dinsdag 26 april 1988.

¹⁵⁴ Jan Slofstra, dagrapport dinsdag 25 april 1988.

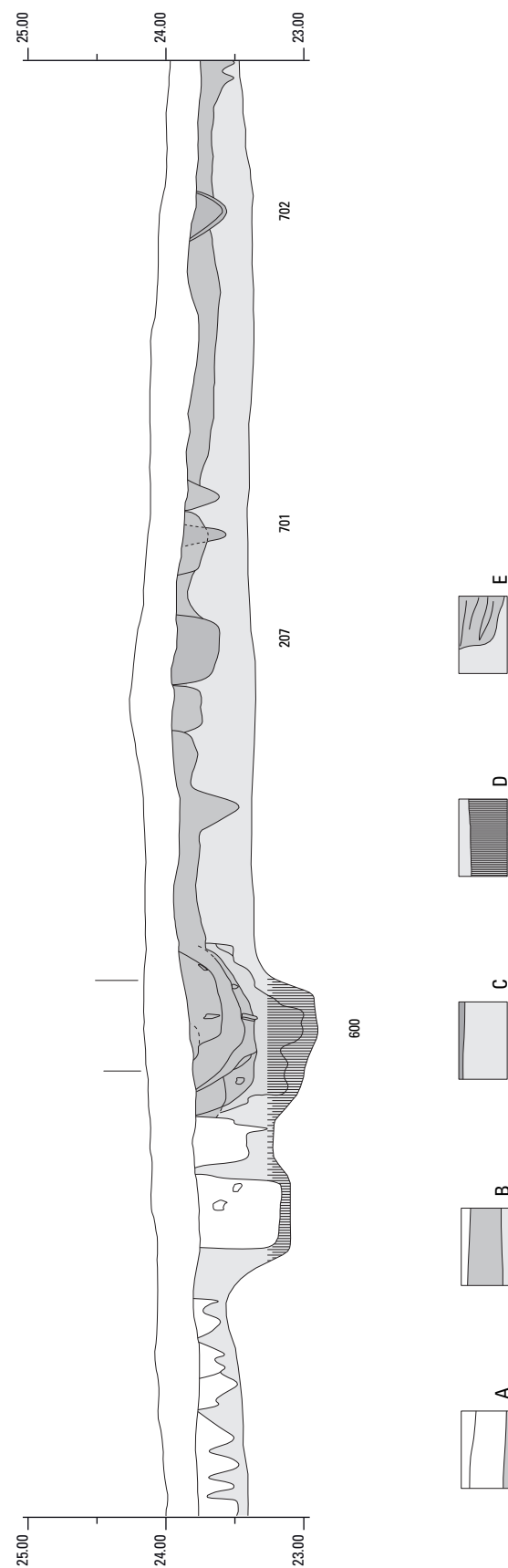

Fig. 5.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Profiel van de oostwand van werkput 2. Schaal horizontaal 1:150, verticaal 1:50.
A bouwvoor; B (gebioturbeerde) akkerlaag/cultuurlaag; C dekzand; D lemig zand; E kuil of greppel.

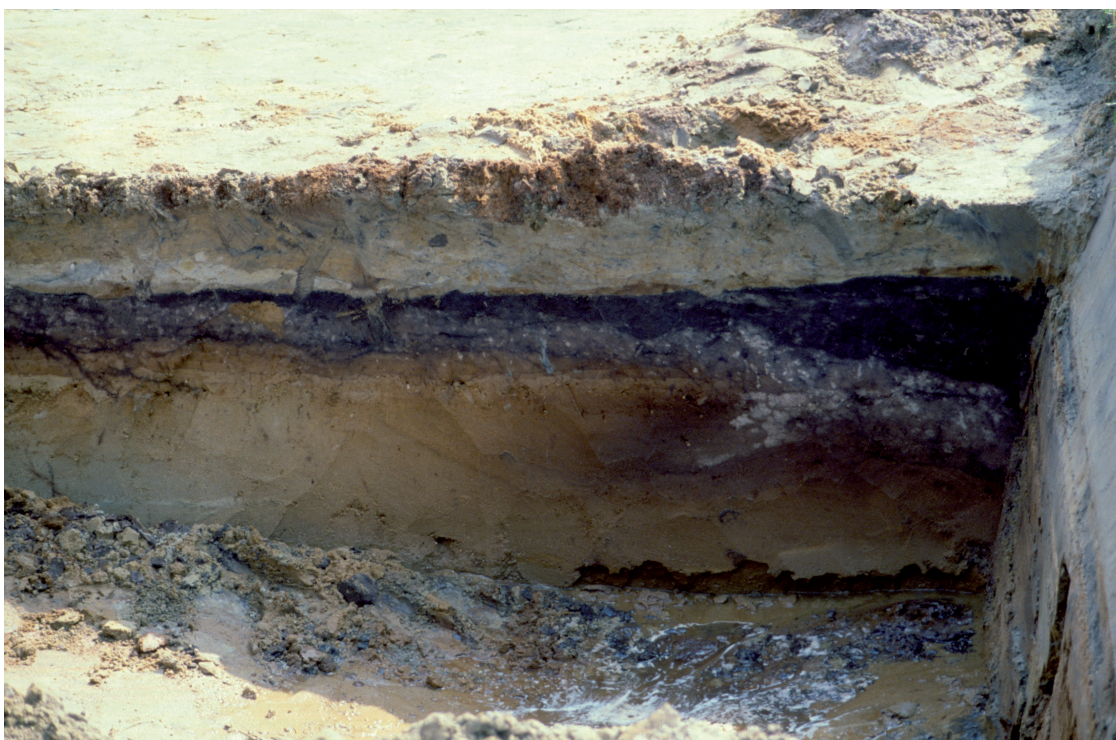

Fig. 5.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. De opvulling van de depressie in werkput 1. Op deze enige detailfoto van een depressie zijn in de C-horizont nog vlekken van de B-horizont van de oorspronkelijke veldpodzol te zien. De bovenliggende lagen zijn verstoord omdat bovenop de laag met brokken kalksteen resten van de A-horizont/humeuze vulling van de depressie zichtbaar zijn. Duidelijk is dat de laagte uiteindelijk is opgevuld met verrommeld geel zand.

opvatten als de rand van de depressie. In de aangrenzende werkput 11 is wel een grens getekend met de aanduiding 'natuurlijk, ven/depressie'. Nog verder oostwaarts is in werkput 14 geen grens opgetekend; blijkbaar was de laagte hier nauwelijks meer aanwezig. Even werd gespeeld met de gedachte dat het hier de Klokkenkuil betrof en daarom werd overgegaan tot een nader onderzoek: "Na de koffie wordt er een sleuf van ± 5.5 bij [niet ingevuld, noch op de vlaktekening aangegeven] m. gelegd over de vermeende Klokkenkuil, ten N. dus van WP 11. Het blijkt te gaan om een vennetje; er komen scherven noch andere vondsten uit, en is gevuld met donkere grond. Het vennetje wordt leeggescapt met de machine; daarna wordt op grond van de waarnemingen besloten dat dit de Klokkenkuil niet kan zijn (ook geen wit zand aangetroffen) en T[on] L[uijten] schuift de sleuf weer dicht."¹⁵⁵ Hoewel de uitbreiding van de depressie in noordwaartse richting niet is gedocumenteerd, krijgt men de indruk dat de laagte zich niet al te ver uitstreckte.

Een derde depressie is vastgesteld in werkput 13 (fig. 8.2A). Op de vlaktekening staat een grens met de notitie 'vuile grond'. Het dagrapport meldt "In het midden van WP 13 zit een natuurlijke depressie; naar het N. toe loopt het weer omhoog, maar omdat de N.-helft van de put geen sporen bevat wordt besloten om daar verder niets aan te doen." En zo geschiedde: de noordelijke grens van de laagte is niet opgetekend, de diepte is onbekend en het betreffende deel van het vlak is ook niet gewaterpast!

De vierde en laatste depressie bevond zich aan de zuidzijde van het terrein. In het centrum en vooral het zuidelijke deel van werkput 3 was sprake van een bruine 'oerbank' ofwel B-horizont, met daarop 'zwarte vlekken', ofwel resten van de A-horizont. De bank wordt vermeld in een dagrapport,¹⁵⁶ maar is niet op de vlaktekening aangegeven. Auteur dezes kan zich herinneren hoe met name het couperen van de sporen van spieker 405 bijna onmogelijk was door de hardheid van de ondergrond (fig. 6.3). In de

¹⁵⁵ Joris Aarts, dagrapport dinsdag 31 mei 1988.

¹⁵⁶ Henk Hiddink, dagrapport woensdag 4 mei 1988.

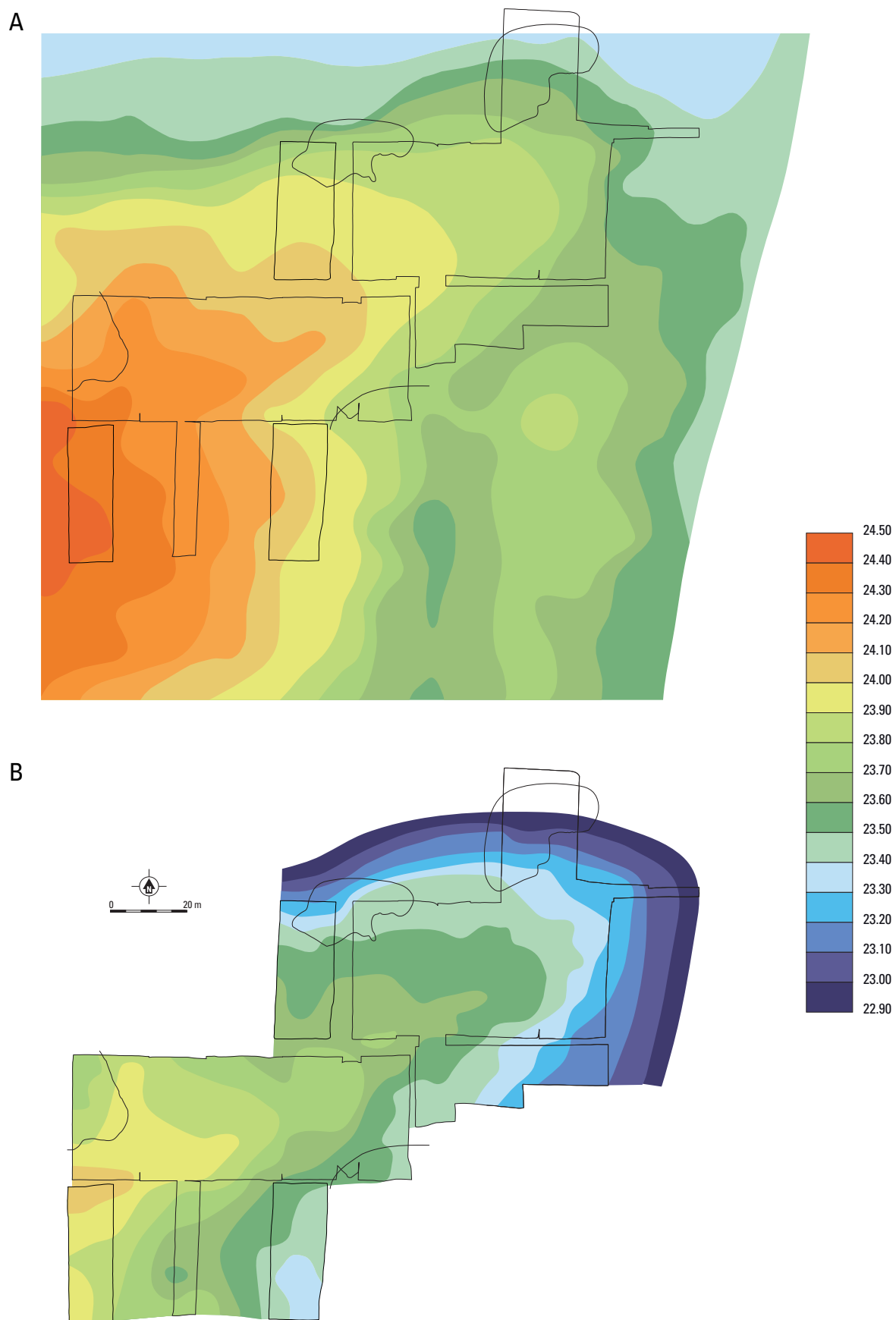

Fig. 5.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Hoogtezonekaarten van het maaiveld (hoogtes in m NAP, interval 10 cm). Schaal 1:1500.

A maaiveld voorjaar 1988.

B globaal verloop oorspronkelijke maaiveld aan de hand van metingen van de opgravingsvlakken.

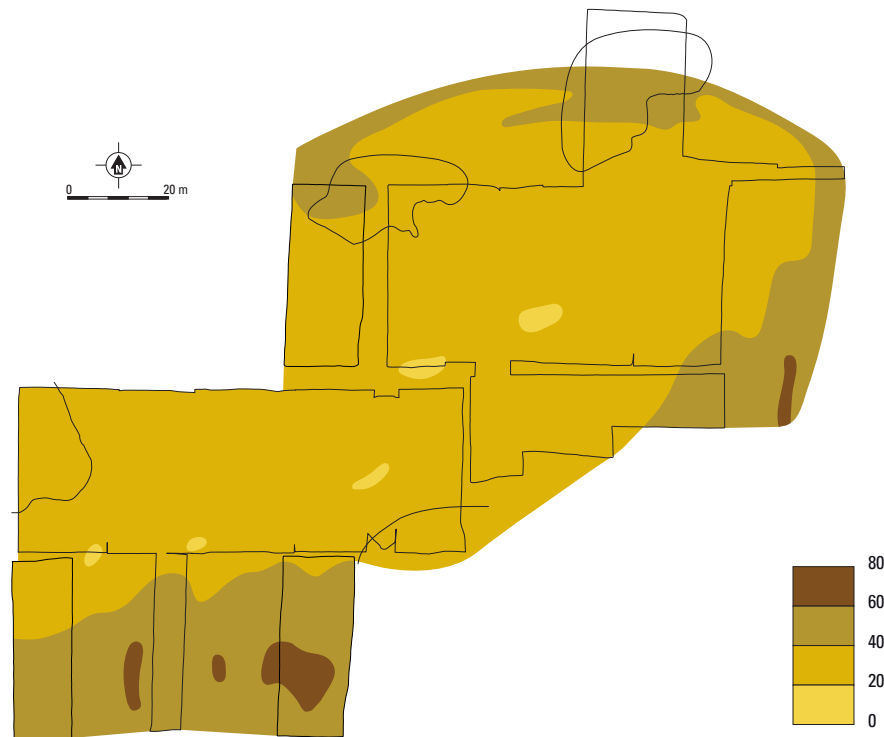

Fig. 5.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. Isopachenkaart van de dikte van het akkerpakket (in cm). Schaal 1:1500.

vlakken van de aangrenzende werkputten 7 en 8 was veel oer aanwezig, volgens een dagrapport respectievelijk de vlaktekening. De omvang van de depressie is in figuur 5.4 vrij klein aangegeven, als het areaal met een werkelijk harde B-horizont in werkput 3. Vanzelfsprekend is onbekend hoe ver de depressie zich buiten het opgegraven areaal uitstrekt.

Depressie 3 lijkt niet bijzonder diep geweest te zijn en depressie 4 is in de eerste plaats een areaal waar het bodemprofiel gedeeltelijk bewaard is gebleven. Beide bevinden zich op de flanken van de dekzandrug en zijn mogelijk bewaard gebleven door egalisaties. De depressies 1 en 2 waren wat dieper en zijn te beschouwen als echte laagten. Depressie 1 lag zelfs op een hoger gelegen terreindeel. Mogelijk is hier door uitwaaiing een komvormige laagte binnen de dekzandrug ontstaan en hangen de vochtige omstandigheden samen met op een leemlaag stagnerend regenwater.

5.3 MICRO-RELIËF EN DIKTE VAN DE BOVENGROND

Vandaag de dag ziet men het terrein van de Kaboutersberg vanaf het weggetje Koebosakkers als geheel geleidelijk aflopen naar de Kleine Beerze, zonder verdere reliëfverschillen binnen de akker (fig. 3.1). Voorafgaand aan de aanleg van de werkputten in 1988 zijn echter hoogtemetingen van het maaiveld van de oostelijke helft van de akker gedaan, die een wat uitgesprokener reliëf laten zien (fig. 5.4A). Over het betreffende terreindeel loopt een zuidwest-noordoost georiënteerde rug, die afloopt van even boven 24.40 m NAP naar 23.30 m NAP, een hoogteverschil van net één meter derhalve. De oostelijke flank van de rug heeft een geringe helling en het terrein stijgt hier na een dertigtal meters weer even om dan weer te dalen richting de beek. De helling van de noordflank is wat steiler, al is een daling van een halve meter over 50 m afstand nu ook weer niet erg spectaculair.

De dekzandrug komt nog duidelijker naar voren op de hoogtezonekaart op basis van de hoogtemetingen van de opgravingsvlakken (fig. 5.4B). Het hoogteverschil is hier echter ook maar net iets meer dan één meter, van even boven 22.90 tot iets meer dan 24.00 m NAP, vooral door het kleurgebruik springt

de rug in het oog. Het valt op hoe beperkt de opgraving eigenlijk was; met name in het noordwesten is de dekzandrug verre van compleet onderzocht.¹⁵⁷ Voor een goed begrip van de kaart moet gewezen worden op het ontbreken van het oorspronkelijke bodemprofiel op de hogere delen van het terrein, buiten de depressies. Het oorspronkelijke maaiveld heeft hier enige decimeters (zeker 30–40 cm) hoger gelegen dan de opgravingsvlakken.

Figuur 5.5 is een kaart met globale diktes van de bovengrond, gebaseerd op het verschil tussen de hoogten van figuur 5.4A en B. Hierop is te zien dat de bovengrond op de dekzandrug ten tijde van de opgraving maximaal 40 cm dik was en soms maar 20 cm of minder. Aangezien de oorspronkelijke moderpodzol zo'n 30–40 cm dik zal zijn geweest en de opgravingsvlakken op het niveau daaronder (in de C-horizont) zijn aangelegd, lag het maaiveld in 1988 in het beste geval op hetzelfde niveau als dat in de Romeinse tijd. Het is echter waarschijnlijker dat een zekere maaiveldverlaging heeft plaatsgevonden door egalisaties. Deze zijn wellicht begonnen na de ontginning in het begin van de 20ste eeuw, maar zullen vooral hebben plaatsgevonden in de jaren zestig en zeventig. Ten zuiden van de dekzandrug heeft de akkerlaag plaatselijk een dikte van meer dan 60 cm. Toen het Koebosch in de 20ste eeuw is ontgonnen, werd het systeem van plaggenbemesting in Zuid-Nederland niet meer toegepast. De bovengrond zal hier derhalve niet hebben bestaan uit van elders aangevoerde plaggen, maar uit de omgezette heidebodem met enkele decimeters grond van de hogere terreindelen.

¹⁵⁷ De reden hiervoor was de aantasting van het terrein ten westen van werkput 9 door agrarische activiteiten (paragraaf 3.2), al zou het niet verkeerd zijn geweest hier toch opgravingsvlakken aan te leggen.

6 STRUCTUREN EN VONDSTEN UIT DE IJZERTIJD

6.1 INLEIDING

Veel van de grondsporen en vondsten in de opgraving zijn prehistorisch, dus uit de periode van voor het Romeinse grafveld. Wat de vondsten betreft, is zelfs meer prehistorisch dan Romeins aardewerk vermeld. Helaas is niet precies te zeggen hoeveel grondsporen prehistorisch zijn. Dit heeft mede te maken met het feit dat tijdens de opgraving niet is genoteerd welke indruk men had van de ouderdom van de sporen. In ieder geval pre-Romeins zijn 66 sporen van een huis en zeven bijgebouwtjes (structuur 401-408) en die van 16 (paal)kuilen (451, 453-467; fig. 6.1). Daarnaast is een deel van de sporen uit de 300-reeks, van een structuurnummer voorzien omdat ze vondsten opleverden, prehistorisch, alsmede een deel van de overblijvende sporen, met name de paalkuilen.

In het onderstaande worden de structuren uit de 400-reeks kort besproken; voor de beschrijving kan verder naar de catalogus (hoofdstuk 12) worden verwezen. Vooraf kan al worden gezegd dat deze structuren noch met een grafheuvel uit de Midden-Bronstijd, noch met een urnenveld uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd samenhangen. Het gaat om sporen van bewoning uit de Vroege IJzertijd. In de slotparagraaf wordt iets meer gezegd over de Hoogeloonse en Zuidnederlandse context van deze bewoningsporen.

6.2 EEN HUISPLATTEGROND

In het noordoosten van het opgegraven areaal ligt gebouwplattegrond 401. De conservering is tamelijk slecht, want met name aan de noordzijde zijn veel paalsporen niet teruggevonden. Het 16.8 m lange en 6 m brede gebouw is in principe driebeukig, maar op de middenas liggen een paar extra paalkuilen. De middenbeuk is aan de westzijde maar 2 m breed en niet 3.8 m zoals in het oostelijke deel.

Op het eerste gezicht is de plattegrond niet direct te plaatsen in de huistypologie van de Zuidnederlandse zandgronden. Men zou op grond van de driebeukigheid kunnen denken aan een vertegenwoordiger van het type Nijnsel/Oss-Ussen 1 uit de Midden-Bronstijd.¹⁵⁸ Hierbij staan binnen- en buitenstijlen niet precies tegenover elkaar in verband met een 'halve-portaalconstructie'. Het spaarzame vondstmateriaal, waaronder een besmeten wandscherf en een scherf met stokjesindrukken, hoort echter niet in de Midden-Bronstijd maar in de IJzertijd thuis.

Gezien het laatste gaat het bij de Hoogeloonse plattegrond dus om een huis van het type St. Oedenrode/Oss-Ussen 2.¹⁵⁹ Deze huizen kunnen zowel twee-, drie- als vierbeukige delen hebben, hoewel de binnen- en middenstijlen door een lichte uitvoering soms juist niet worden teruggevonden (fig. 6.2). Bij de meeste huizen van het type St. Oedenrode staan de binnen- en wandstijlen niet precies tegenover elkaar zoals bij ons voorbeeld (maar het is bijvoorbeeld wel het geval bij het gebouw uit Beek en Donk). De kernconstructie van de binnenstijlen stond in principe los van de wanden. Aan ons gebouw zijn weinig details af te lezen, zoals de plaats van de ingangen of de ligging van het woon- en staldeel. Het type St. Oedenrode wordt gedateerd in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd, waarbij de meeste exemplaren aan laatstgenoemde periode toe te schrijven zijn.

¹⁵⁸ Zie onder meer Fokkens 1991, 96-101, fig. 5-6; Roymans/Hiddink 1991, 114, fig. 4-5; Schinkel 1998, 31-34, fig. 20, 22.

¹⁵⁹ Fokkens 1991, 101-106, m.n. fig. 8-9; Roymans/Hiddink 1991, 114-120, fig. 6-12; Schinkel 1998, 42-45, fig. 32.

Fig. 6.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de prehistorische structuren. Schaal 1:800.

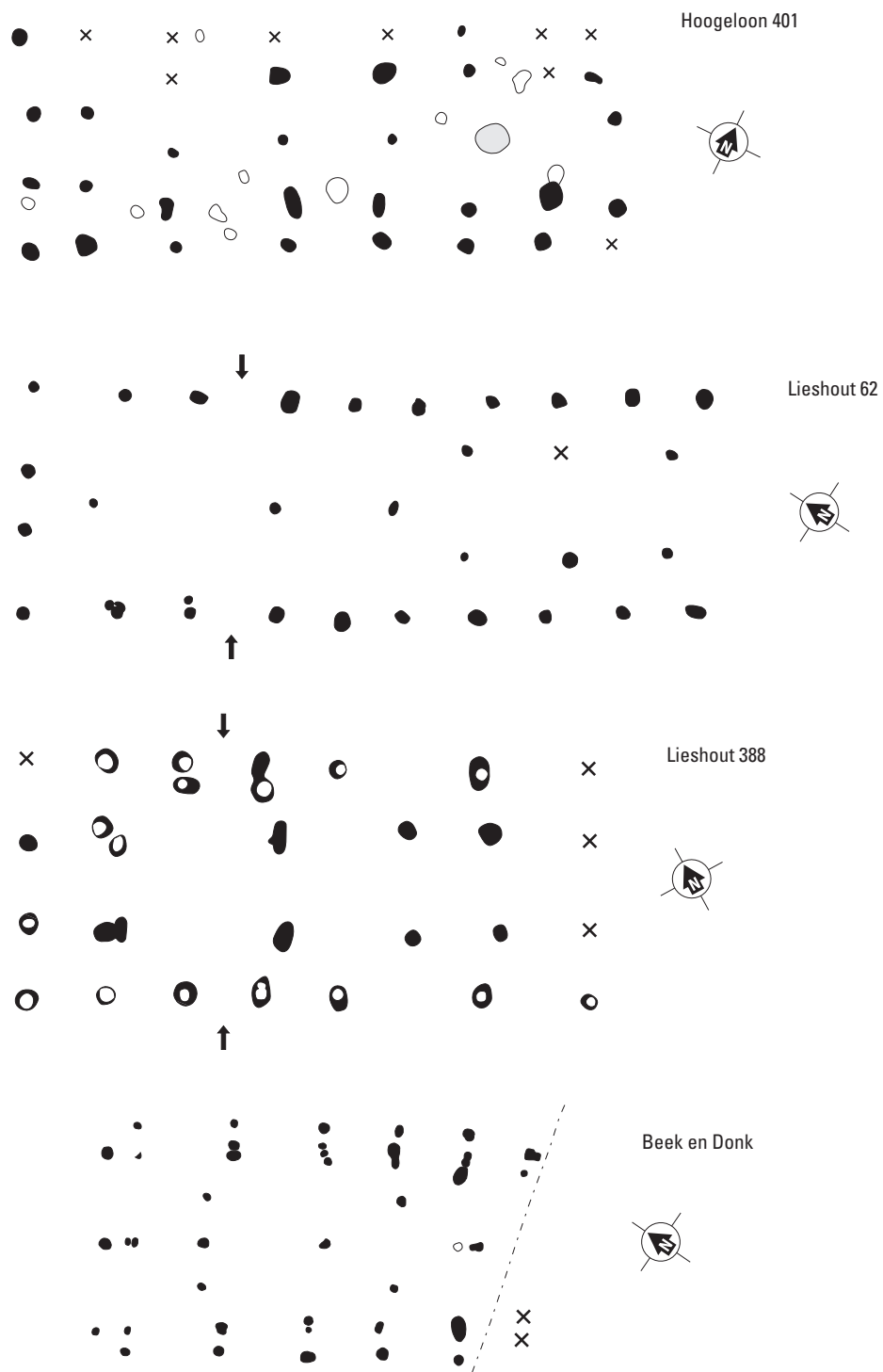

Fig. 6.2. Vier huisplattegronden van het type St. Oedenrode (die van andere vindplaatsen naar Hiddink 2005, fig. 6.2; Huijbers 1990). Schaal 1:200.

Fig. 6.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. De gecoupeerde plattegrond van bijgebouw 405.

6.3 BIJGEBOUWEN

De zeven prehistorische bijgebouwtjes in de opgraving van 1988 zijn zogenaamde spiekers, kleine schuurtjes met een verhoogde vloer om opgeslagen oogstproducten te beschermen tegen vocht en ongedierte. Vijf van de spiekers zijn van het meest eenvoudige type met vier palen. Daarbij bestaat 402 dan uit twee tegen elkaar geplaatste of elkaar opvolgende vier-palige spiekers en heeft 406 zes palen gekregen door een reparatie. Spieker 408 is opgebouwd uit zes en 405 uit acht palen (fig. 6.3). Vergelijkbare spiekers met vier, zes of acht palen komen elders algemeen voor van de Late Bronstijd tot in de Romeinse tijd. Het vondstmateriaal uit de sporen van bijgebouwen is weinig diagnostisch wat betreft de datering. Een paar besmeten scherven en de scherven met stokjesindrukken of kamstreekversiering passen het best in de IJzertijd.

6.4 KUILEN

Een vijftiental sporen is tijdens de uitwerking beschouwd als prehistorische kuil (fig. 6.4). Dit berust in de meeste gevallen op vondstmateriaal, maar een aantal sporen is louter toegewezen op basis van de vorm en kleur, alsmede natuurlijk de afwezigheid van (post-)Romeins vondstmateriaal. Het is mogelijk dat het in een enkel geval toch gaat om een jonger spoor, waarin alleen prehistorisch materiaal in terecht is gekomen.

De kuilen liggen verspreid over het terrein en het is moeilijk te zeggen wat hun functie is geweest. Kuil 453 ligt op de middenas van huis 401 en kan als een voorraadkuiltje binnen dit gebouw hebben gelegen. De kuilen 454, 457 en 462 hebben betrekkelijk steile wanden en een vlakke bodem, zodat zij als silo's kunnen hebben gefungeerd waarin graan of andere landbouwproducten los in werden opgeslagen. Het is echter even goed mogelijk dat zij plaats hebben geboden aan aarden vaatwerk waarin voedsel

A

B

C

Fig. 6.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Profiel van prehistorische kuilen

A kuil 454 in het zuidprofiel van werkput 1

B kuil 456 in werkput 4

C kuil 461 in werkput 6.

zat (geldt ook voor de andere kuilen). Prehistorische kuilen werden in veel gevallen nadat zij hun oorspronkelijke functie hadden vervuld, gebruikt als afvalkuil. De meeste vondsten die in Hoogeloon zijn geborgen, zullen dus eerder hiermee samenhangen dan met de primaire functie van de sporen.

Het aardewerk uit de kuilen, voor zover aanwezig en met chronologisch relevante kenmerken, past het best in de Vroege IJzertijd. In de meeste kuilen is een aanzienlijk deel van de scherven besmeten, er zijn randen met vingertopindrukken bovenop en een paar maal zijn beide kenmerken verenigd en is sprake van driedelige Harpstedt(achtige) potten. Aardewerk met kenmerken uit de Late Bronstijd, zoals stafbanden met vingertopindrukken of Kerbschnitt-versiering, is niet aanwezig en evenmin zijn kenmerken uit de Midden IJzertijd voorhanden, zoals tweeledige, tonvormige potten of vormen met scherpe buik- en schouderknikken.

6.5 DE BETEKENIS VAN DE STRUCTUREN UIT DE IJZERTIJD

De plattegrond met prehistorische structuren en kuilen toont hoe deze verspreid liggen over de hele lengte van de dekzandrug van Kaboutersberg (fig. 6.1). Wel vertoont het ensemble enige structuur, namelijk in zoverre dat de meeste kuilen in het westen liggen en het merendeel van de spiekers in het zuidoosten. Een deel van de paalkuilen en sporen is niet op het overzicht terecht gekomen omdat ze geen karakteristiek vondstmateriaal heeft opgeleverd. Op grond van de slechte conservering van huisplattegrond 401 dient ook rekening te worden gehouden met de aanwezigheid van meer huizen op het terrein, die dan archeologisch onherkenbaar zijn geworden. Het is tenslotte duidelijk dat de vindplaats wat betreft de prehistorie niet compleet is onderzocht, want aan de randen van de opgraving zijn nog verschillende sporen aanwezig.

De bij de Kaboutersberg aangetroffen prehistorische bewoningssporen zijn op zich moeilijk te duiden, maar wel in het licht van tal van waarnemingen elders in Zuid-Nederland. Afgezien van locale variaties in de omvang, duur en het karakter van de bewoning, is deze te karakteriseren als een van 'zwervende erven'.¹⁶⁰ Binnen een akkercomplex ('Celtic field') van tientallen hectaren lagen enkele boerderijen, die minstens elke generatie werden verplaatst naar een ander deel het complex om de tot dan toe bebouwde gronden te laten regenereren. Enkele eeuwen van dergelijke verplaatsingen resulteren in de alomtegenwoordigheid van archeologische grondsporen in de ondergrond. De resten op het terrein van de Kaboutersberg zullen zeker niet gelijktijdig zijn, maar stammen uit een periode van bijna drie eeuwen (de duur van de Vroege IJzertijd). Als het model van de zwervende erven daadwerkelijk opgaat, zullen ook in het omliggende areaal overal resten van erven aanwezig zijn geweest.¹⁶¹ Het staat in elk geval vast dat op de Kerkakkers, minder dan 500 m ten zuiden van de Kaboutersberg, in de Vroege IJzertijd wellicht ook is gewoond en zeker moet zijn geakkerd. Er zijn verschillende kuilen met het nodige aardewerk uit deze periode aangetroffen en in de zuidwestelijke werkput 31 is de plattegrond opgetekend van een bijgebouw.

Terwijl de erven uit de IJzertijd niet plaatsvast waren en binnen het akkercomplex steeds andere percelen werden bebouwd, was het grafveld het stabiele element in de omgeving van locale groepen. In hoofdstuk 2 is al vermeld dat dit urnenveld ten westen van de Kaboutersberg moet hebben gelegen, maar bij de ontginningen geheel is vernield. Door het totaal ontbreken van gegevens over de omvang en gebruiksduur van het urnenveld, kan het helaas niets bijdragen aan inzichten over de bevolkingsomvang in de IJzertijd rond Hoogeloon. Afgaande op gegevens van elders, zal de bevolking van het 'dekzandeland' tussen Panrijt, Geelrijt en Kleine Beerze misschien maar uit drie families hebben bestaan.

¹⁶⁰ Deze term is gebruikt door Schinkel (1994) in zijn dissertatie over de prehistorische bewoning van Oss-Ussen.

¹⁶¹ Ik gebruik de verleden tijd omdat de landbouwactiviteiten in het voormalige Koebos niet veel over gelaten zullen hebben van de sporen.

7 POST-ROMEINSE SPOREN EN STRUCTUREN

7.1 INLEIDING

De meeste in 1988 opgetekende grondsporen zijn na de Romeinse periode ontstaan (fig. 7.1). Buiten de zeker of waarschijnlijke prehistorische (paal)kuilen en de Romeinse graven en randstructuren, is sprake van een groot aantal jongere kuilen, greppels en lagen. Omdat de sporen in het veld niet globaal gedateerd zijn, vele niet zijn gecoupeerd en/of geen vondstmateriaal hebben opgeleverd, is ook het precieze aantal post-Romeinse sporen niet aan te geven.

Een reeks sporen waaruit vondsten – waaronder vaak bouwpuin – zijn verzameld, is ondergebracht in de 300-reeks en wordt hier niet verder behandeld.¹⁶² Tijdens de opgraving zijn nog veel meer sporen en lagen aangetroffen met brokjes tufsteen en kalk, maar dit materiaal is niet verzameld, vooral vanwege het geringe formaat. De sporen en lagen met puin zullen deels zijn ontstaan bij het ontmantelen van één of meerdere grafmonumenten op het terrein. Het is belangrijk er op te wijzen dat deze activiteiten al in de Vroege Middeleeuwen kunnen zijn begonnen. Onder de vondsten die tijdens veldverkenningen op het terrein zijn verzameld, bevinden zich enkele scherven uit Badorf of omgeving. Twee randfragmenten behoren tot Karolingische ‘bolpotten’ van het type Dorestad WIII/ba-pot-1 uit de periode van ca. 800–925 na Chr (fig. 7.2).¹⁶³ Men kan in deze tijd natuursteen hebben verzameld voor de bouw van de eerste kapellen of kerken in de omgeving. Veel sporen met bouwpuin zijn ontstaan na de ontginning van het terrein, toen boeren het materiaal hebben ondergespit- of geploegd. Bijzondere sporen met puin zijn structuur 110 en 600, die behandeld worden in hoofdstuk 9.

Vertonen de sporen met puin qua uiterlijk en ligging weinig structuur, beter te plaatsen is een reeks greppels, waterkuilen en –putten, alsmede een aantal rechthoekige sporen van bodemverbetering en/of zandwinning. Deze verschillende soorten structuren zullen in de nu volgende paragrafen de revue passeren.¹⁶⁴

7.2 GREPPELS

De greppels zijn genummerd van 700–715 (fig. 7.3).¹⁶⁵ Wanneer het niet zeker was of een greppelsegment aansloot op een ander, is zekerheidshalve een nieuw nummer gegeven. Zo is 703 waarschijnlijk een deel van 704, maar er kan ook een verband bestaan met 705. Greppel 706 kan een deel van 707 vormen, maar ligt niet precies in het verlengde daarvan. Het is daarom niet uit te sluiten dat het de voortzetting van 708 of 709 is. Greppel 713 tenslotte, hoort waarschijnlijk bij 710, maar dit is evenmin zeker.

Tijdens het onderzoek in 1988 zijn de greppels wel gecoupeerd, maar niet uitgeschaafd op vondsten. De weinige vondsten die in het depot van de VU zijn aangetroffen, zijn van handgevormd aardewerk uit de IJzertijd (19 scherven met een gewicht van 36 g). Deze scherven kunnen worden geïnterpreteerd als nederzettingmateriaal uit de Vroege IJzertijd, dat nadien over het terrein heeft ‘gezworven’ totdat het uiteindelijk in de opvulling van de greppels terecht is gekomen. Het is niet duidelijk of in het veld nog ander vondstmateriaal is verzameld dat niet is meegenomen of later is kwijtgeraakt. De kleur en aard van de greppelvullingen is niet precies genoeg gedocumenteerd om iets over de datering uit af te leiden, maar het was tijdens de opgraving wel duidelijk dat ze ‘niet oud’ waren.

¹⁶² Zie hiervoor het catalogus-hoofdstuk 15.

¹⁶³ Van Es/Verwers 1980, 81–84. De typeaanduiding ba-pot-1 is die van het zogenaamde Deventer-systeem; vergelijk Hiddink/Ostkamp 2009, bijlage 6, cat. 1.

¹⁶⁴ Zie ook de catalogus, hoofdstuk 14.

¹⁶⁵ De lengten, oriëntaties en diepten van de greppels zijn te vinden in de tabel van paragraaf 14.1.

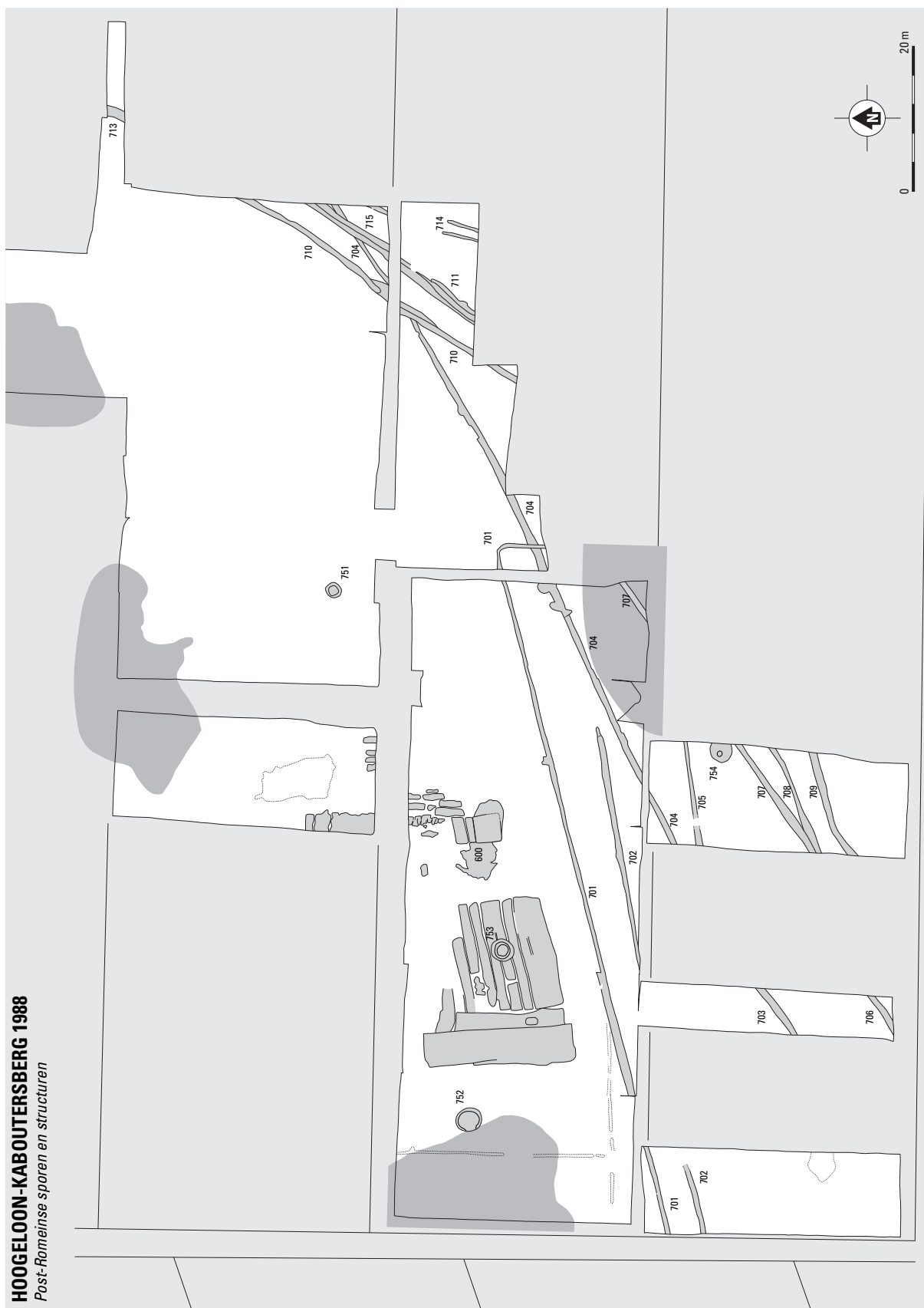

Fig. 7.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Een overzicht van de belangrijkste post-Romeinse sporen en structuren. Schaal 1:800.

De belangrijkste aanwijzingen voor de datering en functie van de greppels, zijn te vinden op de oudste kadasterkaarten (fig. 3.2, 3.5-6, 7.3). De ligging en loop van 710 en 711 komt goed overeen met de westelijke grens van perceel A 927 (fig. 7.4A-B). Het is zowel mogelijk dat de dubbele uitvoering van de opgegraven greppels samenhangt met een kleine verschuiving van de perceelsgrens, als met de aanwezigheid van een pad langs deze grens. Greppel 701 en 702 hebben ongeveer

dezelfde oriëntatie als de grenzen van perceel 923. Het is denkbaar dat sprake is van een onnauwkeurigheid in de kadastrale minuut (van maximaal 7 m) en dat 701 in feite overeenkomt met de noordgrens van genoemd perceel. De haakse hoek in de greppel kan dan samenhangen met de hoek van het perceel of met een zandpad dat langs de oostkant van 923 en 924 liep. Uit oversnijdingen is gebleken dat greppel 704 ouder is dan 701/702 en 710/711. De oriëntatie van het spoor, zuidwest-noordoost, komt wel in grote lijnen overeen met die van het zandpad dat in de 19de eeuw Hoogeloon en Vessem verbond. Het spoor kan derhalve een voorganger van dit pad markeren (en tegelijk een oude perceelsgrens zijn geweest), maar ook een pad dat naar Hoogcasteren liep. Dezelfde functie kunnen de greppels 706-709 hebben gehad. Met name het parallelle verloop van 708 en 709 suggereert de ligging langs een zandpad.

Samenvattend wijst de overeenkomstige ligging van enkele greppels uit de opgraving met perceelsgrenzen uit de 19de eeuw op een betrekkelijk geringe ouderdom. Andere greppels kunnen wat ouder zijn geweest en samenhangen met activiteiten in het Koebosch uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd. Hoewel er al in de Romeinse tijd een weg of karrenspoor langs de zuidgrens van het grafveld zal hebben gelopen, bestaan geen aanwijzingen dat er greppels met een dusdanig hoge ouderdom zijn.

7.3 WATERPUTTEN EN WATERKUILEN

De opgraving heeft twee waterputten en evenzoveel waterkuilen (onbeschoeide putten) opgeleverd. Waterput 751 is niet onderzocht omdat deze als 'recent' werd gezien; de argumenten daarvoor zijn niet helemaal duidelijk. Misschien hoort het spoor bij de put die hier tenminste in 1983 nog in de weilanden lag. De ouderdom van de waterkuilen 752 en 754 is onbekend bij een gebrek aan daterende vondsten, maar het vermoeden is dat ze uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd dateren.

Het meest intrigerend is waterput 753, een gewone plaggenput. Het spoor oversnijdt een reeks 'bedden' of ontzandingssleuven (fig. 7.5). In 1988 herinnerde Frits van de Huygevoort zich deze put niet. Het kan zijn dat Willem van de Huygevoort sr. (1888-1963) zijn zoon nooit over de put heeft verteld of dat hij hem zelf nooit had gezien. In dat geval zouden de waterput én de oversneden bedden dateren van vóór het moment dat Willem met boeren begon (zie onder). In ieder geval dateert de put van vóór Frits' tijd, dus van voor ca. 1940.¹⁶⁶

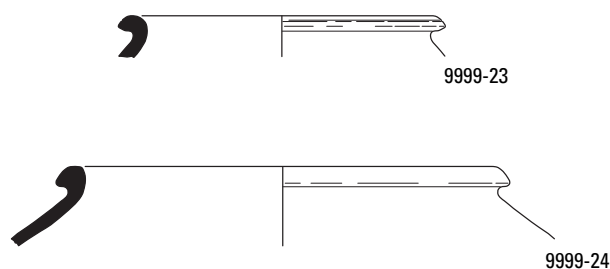

Fig. 7.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Twee randen van Badorf-aardewerk. Schaal 1:3.

¹⁶⁶ Frits van de Huygevoort was toen 17 jaar.

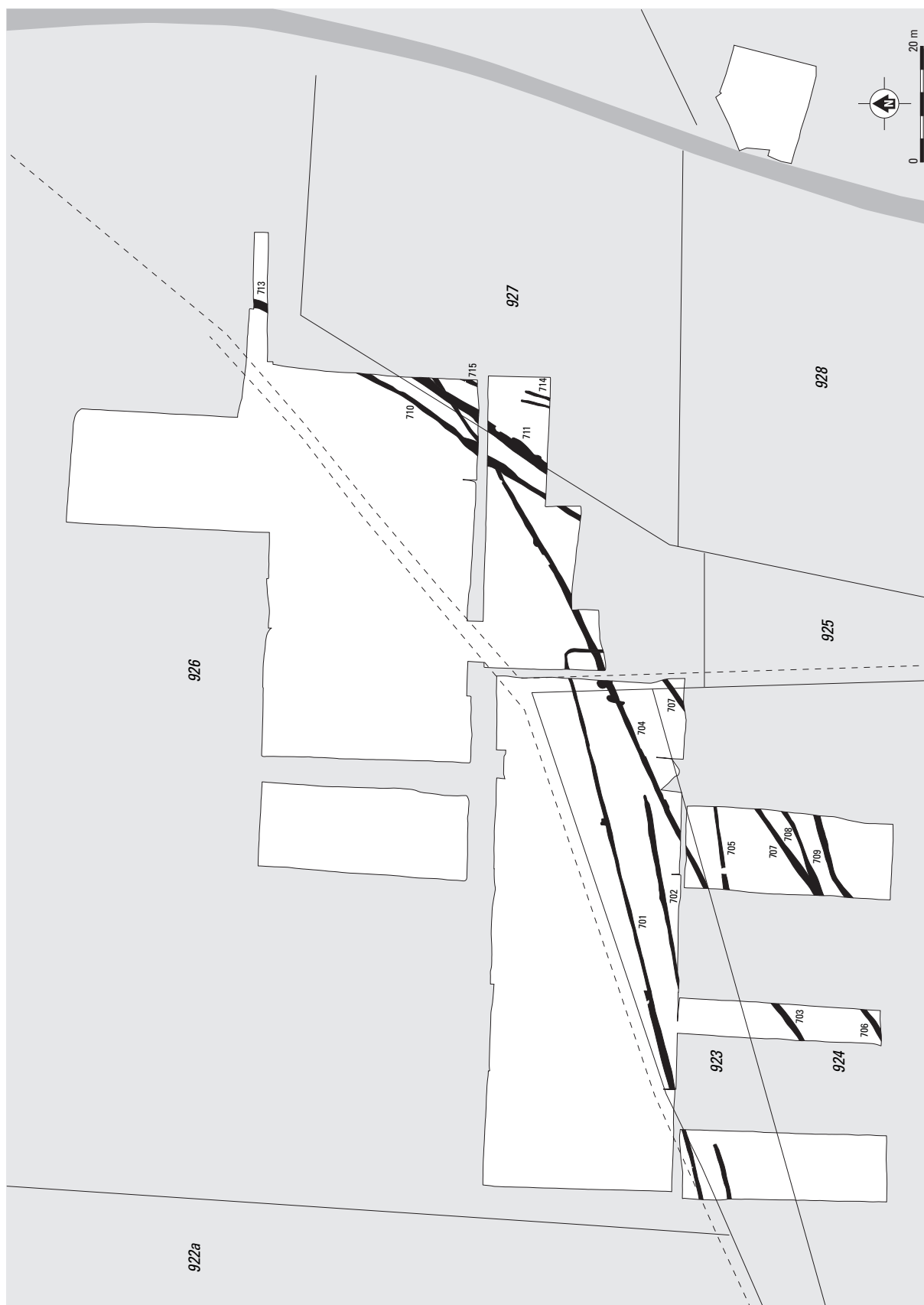
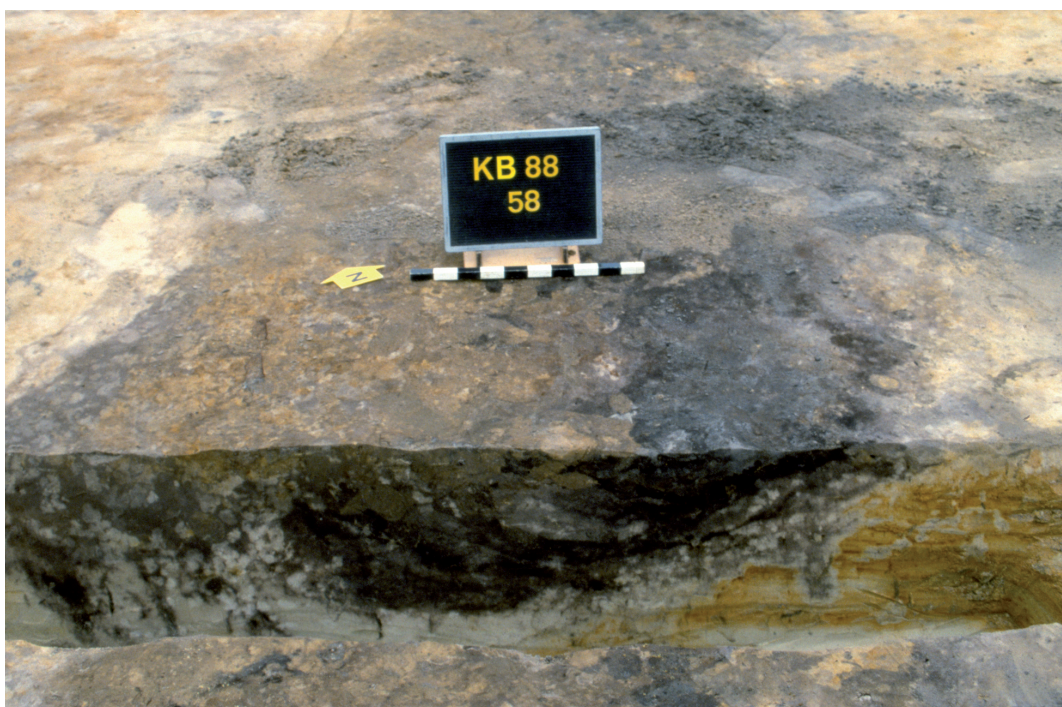

Fig. 7.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. De post-Romeinse greppels 701-715 met de grenzen van de kadastrale minuut van 1832 (het pad in streeplijn is vanaf 1882 in het kadaster te vinden). Schaal 1:1000.

B

Fig. 7.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Impressies van laat- of post-middeleeuwse greppels.

A greppel 710 en 711 in de zuidoosthoek van werkput 12, met de afwijkend georiënteerde greppel 704.

B coupe door de oversnijding van 704 (links) en 711 (rechts).

Fig. 7.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. Een deel van werkput 2, met op de voorgrond kuil 600 en op de achtergrond waterput 753 die een reeks 'bedden' oversnijdt.

7.4 ONTZANDINGSSLEUVEN

In de westelijke helft van de opgraving is een reeks langwerpige kuilen gevonden, die op de vlaktekening als 'ontginningssporen' zijn benoemd. Gelijkaardige kuilen zijn in tal van Zuidnederlandse opgravingen aangetroffen. De sporen worden soms 'bedden' genoemd omdat één van de verklaringen voor de functie is dat ze ontstaan zijn bij het opwerpen van moestuin-bedden. In de meeste gevallen lijken de sporen echter samen te hangen met het 'breken' en onderspitten van een podzolprofiel in het kader van de ontginning van een terrein of bodemverbetering nadien.¹⁶⁷ Dergelijke sleuven kunnen eveneens ontstaan bij het winnen van zand, waarbij de bovengrond van elke nieuwe sleuf in de oude kon worden gegooid. Gezien de verhalen over het afgraven van de Kaboutersberg, ligt het voor de hand in dit geval de benaming 'ontzandingssleuven' te blijven gebruiken. De sleuven concentreren zich bovendien in een klein areaal (ca. 40 bij 30 m), terwijl bij ontginning of bodemverbetering een veel groter gebied in aanmerking zou zijn gekomen voor graafactiviteiten.

Het is echter niet hard te maken dat de sleuven met het afgraven te maken hebben, vooral omdat de datering niet duidelijk is. In de eerste plaats moet worden geconstateerd dat sprake is van een aantal 'sets' sleuven: een paar hele grote, noord-zuid gerichte exemplaren in werkput 4, nog steeds behoorlijk grote oost-west gerichte sleuven in werkput 2, een zone van kleinere oost-west sleuven die over kuil 600 lijkt te gaan en tenslotte weer noord-zuid georiënteerde, kleinere sleuven. De richting van de sleuven elders wisselt vaak bij perceelsgrenzen, maar in dit geval lagen er tenminste in de 19de eeuw en later geen grenzen ter plaatse.

De verschillen in formaat en oriëntatie van de sleuven suggereren dat deze over een wat langere periode zijn ontstaan. Hoewel de besproken oversnijding van waterput 753 met een van de reeksen sleuven en de verhalen over de put niet tot een duidelijke datering leiden, ontstaat toch de indruk dat deze reeks

¹⁶⁷ Zie bijvoorbeeld Hiddink 2005, 180-183; 2009, 30-32.

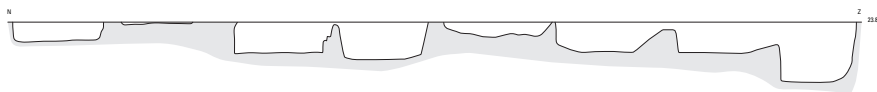

Fig. 7.6. Hoogeloon-Kaboutersberg. Coupe door de ontzandingssleuven (dicht bij het oostelijke uiteinde van de reeks) in werkput 2. Schaal 1:100.

dateert van voor het definitief afgraven van de Kaboutersberg. De oost-west georiënteerde sleuven in werkput 2 en 4 zijn gecoupeerd. In laatstgenoemde put zijn van twee exemplaren diepten genoteerd: 10 en 13 cm. De sleuven in werkput 2 waren dieper, veelal 40 cm, met uitersten van 10 en 80 cm (fig. 7.6). Helaas is het vlak ter plaatse van de bedden niet verdiept.¹⁶⁸

De sleuven bij of over kuil 600 worden elders uitgebreid besproken,¹⁶⁹ maar over hun ouderdom bestaat werkelijk geen idee (ergens in de laatste paar eeuwen). De meest westelijke en meest oostelijke sleuvenreeksen zijn zelfs niet gecoupeerd in 1988.

Hoewel het voor de hand ligt te veronderstellen dat de ontzandingssleuven een verband houden met het afgraven van (delen van) de Kaboutersberg, is dit minder waarschijnlijk. De ligging van de sleuven op zich geeft helaas ook geen indicatie over de plaats van de grafheuvel. Het is namelijk niet zeker wat men bij een afgegraven heuvel moet verwachten: de meeste sleuven onder het oorspronkelijke heuvellichaam of juist daaromheen.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Henk Hiddink, dagrapport donderdag 28 april 1988. In zijn onnoztheid meent de auteur van het dagrapport dat het vanwege de diepte geen zin heeft onder de sleuven te kijken. Natuurlijk zullen alle paalkuilen en dergelijke ter plaatse verdwenen zijn, maar diepe kuilen (zoals een grafkamer!) zouden ook onder dit soort verstoringen bewaard kunnen zijn gebleven.

¹⁶⁹ Paragraaf 13.2.

¹⁷⁰ Het is een aardig gegeven dat ook het terrein Esch-Kollenberg, waar een aantal Romeinse tumuli heeft gelegen,

vol zat met ontzandingssleuven. Deze dateerden uit het einde van de 17de eeuw en dienden voor de winning van strooisel en zand. Een hoeve had “gerechtigheyt in den Collenberch. Sal hebben de helft van stroysel ende sant van den Collenberch ende de helft van het haut daerop wassende” (Van den Hurk 1973, 197, fig. 6). Jammer genoeg liggen de opgetekende sleuven naast het terrein van de grafheuvels, zodat onduidelijk is of, en zo ja: hoe het sleuvenpatroon door hen zou zijn beïnvloed.

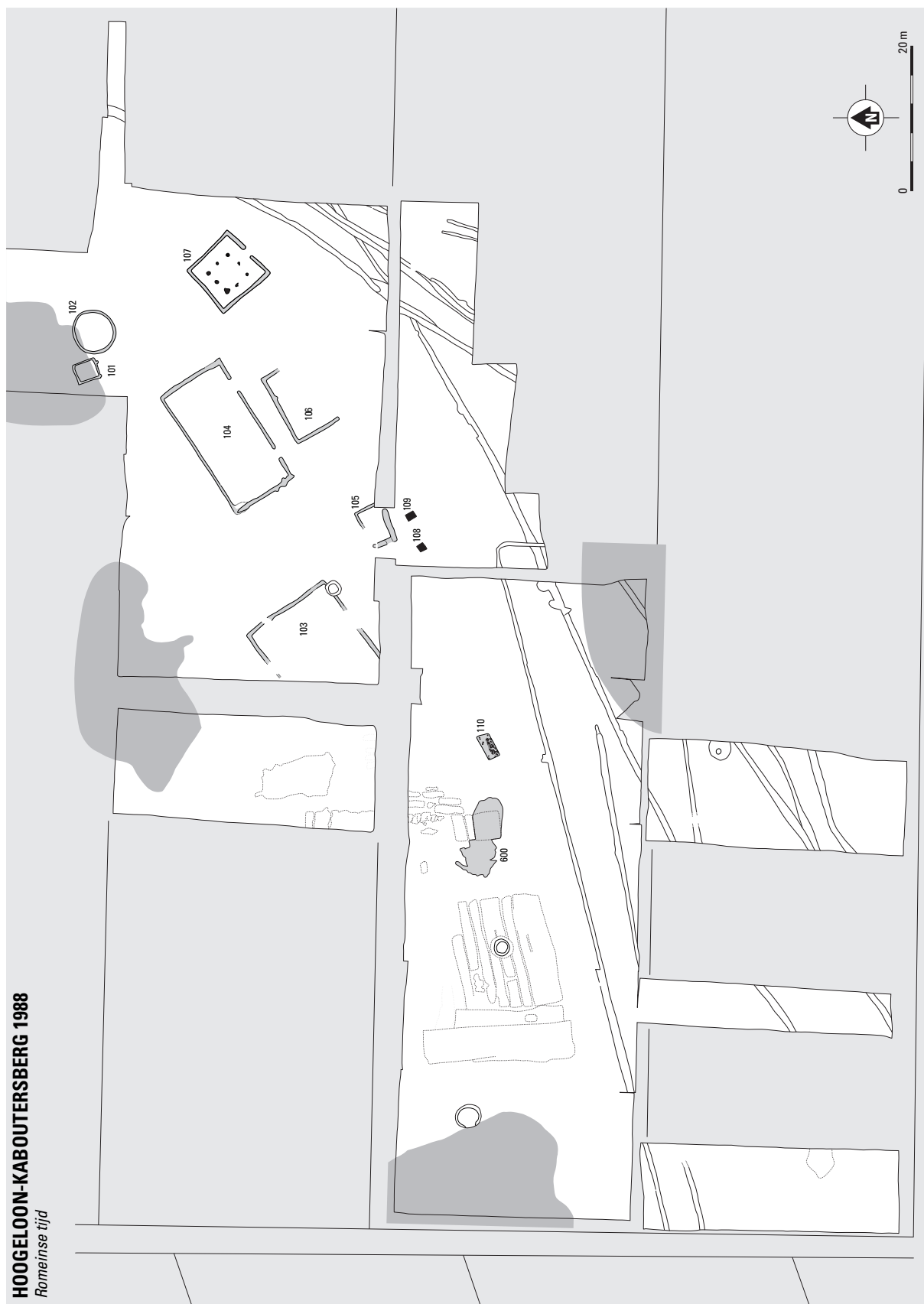

Fig. 8.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de structuren van het Romeinse grafveld. Schaal 1:800.

In 1988 duurde het lang voordat zeker was dat de opgraving plaatsvond in een Romeins grafveld. Weliswaar was in de tweede week van het onderzoek het grote bewerkte kalksteenfragment gevonden waaruit nu een graftoren is gereconstrueerd,¹⁷¹ maar duurde het tot de vierde week alvorens de eerste Romeinse grafmonumenten werden aangetroffen, in de tiende werkput. Er kwamen in totaal zes vierkante en één ronde randstructuur tevoorschijn (101-107; fig. 8.1-2). In alle randstructuren ontbrak het centrale graf, maar Romeins aardewerk gaf wel zekerheid over de interpretatie. Pas in de zevende en laatste volle week van de opgraving kwamen ook twee ‘echte’ graven aan het licht, met crematie en meerdere stuks aardewerk (108-109).

In de eerstvolgende paragraaf komen de randstructuren van het grafveld aan bod, vervolgens de crematiegraven 108 en 109 en tenslotte de overige sporen. De grondsporen die mogelijk met een grafmonument en een grafheuvel te maken hebben (110, 600), worden in het volgende, negende hoofdstuk besproken. Het Romeinse vondstmateriaal van het terrein komt in hoofdstuk 10 aan de orde. In hoofdstuk 11 worden de verschillende aspecten van het grafveld nog eens op een rijtje gezet.

8.1 DE RANDSTRUCTUREN

8.1.1 VORM EN AFMETINGEN, ORIËNTATIE EN DATERING

De zeven randstructuren van de Kaboutersberg verschillen van elkaar qua vorm en afmetingen (tabel 8.1). De afmetingen van de kleinste en grootste structuur liggen ver uiteen: qua oppervlak is 104 meer dan twintig keer zo groot als 101 (fig. 8.2). Het is trouwens mogelijk dat 103 nog veel groter is geweest dan 104, maar door het ontbreken van elk spoor van de westzijde in zowel werkput 5 als 9 bestaat hierover geen zekerheid. Door de aanwezigheid van twee openingen staat wel vast dat 104 mag worden opgevat als een dubbele randstructuur, waarin twee centrale graven gelegen zullen hebben. De vierkante greppel 107 heeft eveneens een opening gehad en vertoont de bijzonderheid van een configuratie van acht palen binnenin.

De oriëntatie van de vierkante en rechthoekige randstructuren ligt tussen 136 en 160° (gemiddeld 149°). Indien sprake is van openingen, liggen deze naar het zuidoosten. Een dergelijke oriëntatie is heel gebruikelijk. Bij 160 randstructuren uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd in Someren-Waterdael bijvoorbeeld, is 144° de gemiddelde en 150-154° de meest voorkomende oriëntatie. De openingen op deze vindplaats liggen altijd naar het zuidoosten en dat geldt voor de meeste grafvelden in Zuid-Nederland. De ligging van alle aangetroffen randstructuren, inclusief kuil 110 die in het volgende hoofdstuk aan bod komt, in een lange zuidwest-noordoost georiënteerde strook suggereert de ligging langs een (zandweg). Deze weg heeft dan ongeveer op dezelfde plaats gelopen als het karrenspoor dat tot in het midden van de vorige eeuw bestond. Het is wel opmerkelijk dat de oriëntatie van de randstructuren en het grafveld geen blijk geven van het mogelijke bestaan van een route naar het zuidoosten, waar in 2008 een Romeinse dam over de Kleine Beerze is aangetroffen.

In geen van de randstructuren van Hoogeloon is een – al dan niet centraal gelegen – grafkuil aangetroffen. Ten dele kan dit verband houden met een matige conservering van de ondergrond ter plaatse. Het ontbreken van delen van met name randstructuur 103 en 106 wijst hier ook op, al verschillende diepten van de aangetroffen greppelsegmenten niet dramatisch van hetgeen in andere Romeinse grafvelden in Zuid-Nederland is vastgesteld. Daar ontbreekt vaak eveneens een substantieel deel van de centrale

¹⁷¹ Zie hieronder, paragraaf 9.2.

Fig. 8.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Een aantal randstructuren uit het grafveld; let op de ploegkrassen in alle vlakken.

A randstructuur 101 (rechts) en 102 (links) in werkput 13, gezien naar het zuiden.

B randstructuur 104 met kuil 205 en een deel van 106 (links) in werkput 10, naar het zuidwesten.

graven.¹⁷² Het zou dus kunnen dat de grafkuilen op zich al niet ver waren ingegraven, mogelijk omdat ze pas werden aangelegd na het opwerpen van een lage grafheuvel (hooguit enkele decimeters hoog).

Vanwege het ontbreken van centrale graven en door de geringe chronologische betekenis van vorm en/of afmetingen (zie onder), zijn we voor het dateren aangewezen op de vondsten uit randstructuren. Helaas is dit verre van eenvoudig. In de eerste plaats zouden we in principe moeten uitgaan van

¹⁷² In het onlangs onderzochte grafveld Someren-Waterdael III, vindplaats 5 bijvoorbeeld, is slechts in 32 van 162 randstructuren (bijna 20%) een graf teruggevonden (Hiddink 2011, 136, tabel 136).

randstructuur	vorm	oriëntatie (°)	grootste zijde (m)	kleinste zijde (m)	oppervlak (m ²)
101	rechthoekig	160	3.0	2.7	8
105	rechthoekig	155	5.4	3.8	21
107	vierkant	136	8.0	7.4	59
106	rechthoekig	150	10.0	6.3	63
102	rond	-	5.8	5.5	25
103	vierkant-rechthoekig	145	min. 13.0	13.0	min. 169
104	rechthoekig	147	19.1	9.3	178

Tabel 8.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. De vorm en afmetingen van de randstructuren, op volgorde van omvang.

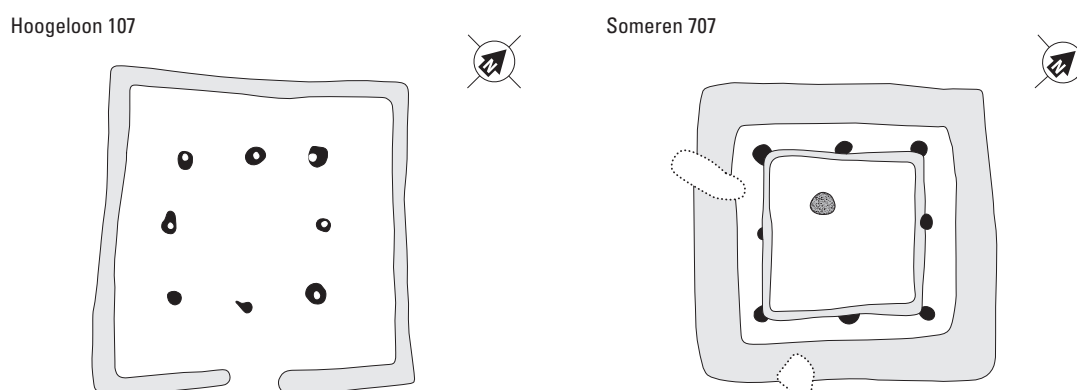

Fig. 8.3. Randstructuur 107 van Hoogeloon en 707 van Someren-Waterdael III. Schaal 1:200.

materiaal uit de onderste laag van een greppel, daarin terecht gekomen vlak na het graven en afgedekt door ingespoeld zand. Het aardewerk uit een dergelijke laag kan echter veel ouder zijn en bestaan uit 'zwerfvuil' dat hoort bij activiteiten uit een ver verleden. In ons grafveld is bijvoorbeeld sprake van erg veel handgevormd aardewerk in de greppels, dat bij de prehistorische bewoning op het terrein moet horen. In de opgravingspraktijk kan zelden genoeg materiaal uit de onderste la(a)g(en) van randstructuren worden verzameld. Na de eerste snelle opvulling van het onderste deel, blijft een greppel decennia lang of zelfs eeuwen open liggen. In de hogere niveau's van de vulling is daarom doorgaans betrekkelijk meer materiaal aanwezig, maar dit stamt uit uiteenlopende perioden: Het betreft oudere scherven, materiaal uit de gebruikperiode van het grafveld én soms veel jonger materiaal. Zo is in structuur 103 wat middeleeuws aardewerk aangetroffen. Eigenlijk de enige situatie waarin vondsten uit de hogere niveaus van greppels voor de datering bruikbaar zijn, is wanneer deze als complete stukken zijn gedeponeerd, bijvoorbeeld als 'offer'. In een dergelijk geval kan de greppel al enigszins zijn dichtgeslibd, maar bestaat wel een gerede kans op een betrekkelijk nauwe band tussen de persoon die de depositie deed en de overledene. Het tijdsverschil tussen het graven van de greppel en een depositie bedraagt daarom waarschijnlijk hooguit enkele decennia.

Van deposities is in het grafveldje van Hoogeloon alleen in het geval van randstructuur 104 en 105 sprake. Het kruikje in eerstgenoemde greppel, suggereert dat deze gegraven is in de eerste helft van de 1ste eeuw of eventueel kort voor het begin van de jaartelling. Het is daarmee mogelijk dat het stukje La Tène-glas ook hoort bij de periode waarin het spoor gegraven is. Het gladwandig-gesmookte bordje en beker, alsmede de blauwgrijze kom in greppel 105 wijzen op een depositie in de latere 2de of de 3de eeuw na Chr. (fig. 13.4-5).

De andere greppels zijn met het aangetroffen vondstmateriaal niet precies te dateren, al zou men willen dat de La Tène-armring 101-5 de ouderdom van de greppel zou aangeven, of het Gallo-Belgisch aardewerk die van greppel 107. Op grond van de gelijkenis met het eerder genoemde monument Someren 707 (fig. 8.3) zou een datering in de vroeg-Romeinse tijd voor laatstgenoemde randstructuur zeker mogelijk zijn. Hard te maken is dit echter niet, het blijft mogelijk dat 101 en 107 jonger zijn en oudere ‘zwerfvondsten’ bevatten.

8.1.2 EEN VERGELIJKING MET RANDSTRUCTUREN VAN ELDERS. DE BETEKENIS VAN VORM EN AFMETINGEN

Het soort in het Koebosch opgegraven randstructuren is qua vorm heel gewoon voor de Romeinse tijd, maar ook voor de Late IJzertijd. Zeker ronde kringgreppels als 102 komen in beide perioden voor. Wel bestaat de indruk dat in de Romeinse tijd ronde greppels tegenover vierkante en rechthoekige exemplaren een duidelijke minderheid vormen in grafvelden in de ‘binnenlanden’ van Zuid-Nederland (bijvoorbeeld Venray-’t Brukske en vooral Mierlo-Hout, Wijshagen-Plokkrooi, Weert-Kampershoek, Nederweert-Rosveld, -Hoebenakker, Someren-Waterdael).¹⁷³ Richting de Maaskant en het rivierengebied is het aandeel van ronde greppels in de Romeinse tijd doorgaans veel hoger (Schaijk-Gaalse Heide, Oss-Ussen, Nijmegen-Hatert, Tiel-Passewaaij).¹⁷⁴

Vierkante en rechthoekige greppels vinden we eveneens zowel in de Late IJzertijd als de Romeinse tijd. Hierbij valt wel op dat de exemplaren uit de eerste periode verhoudingsgewijs vaak veel dieper zijn – en dientengevolge ook aanzienlijk breder in het vlak – dan de Romeinse greppels (Mierlo-Hout, Nederweert-Rosveld 6, Someren-Waterdael). De Hoogeloonse exemplaren zijn wat dit betreft ‘typisch Romeins’. De kleinste greppel 101 zou in andere grafvelden ook tot de kleinste exemplaren behoren,¹⁷⁵ maar een aanzienlijke variatie wat betreft de afmetingen is niet ongewoon. De specifieke uitvoering van greppel 107, met acht palen binnenin, is betrekkelijk zeldzaam. Als enige parallel kan auteur op dit moment alleen Someren-Waterdael 707 noemen, een greppel met vergelijkbare afmetingen,¹⁷⁶ maar met als bijzonderheid een soort standgreppel aan de binnenzijde van de paalstelling. Dergelijke paalstellingen worden wel ‘dodenhuisjes’ genoemd en kunnen inderdaad gezien zijn als een woning voor het lichaam en/of de ziel van de overledene. Het gaat dan echter wel om een echt symbolische constructie, omdat er nauwelijks voorbeelden in de Zuidnederlandse grafvelden zijn die werkelijk een soort huisplattegrond vormen. Ook de paalstelling van Hoogeloon graf 107 lijkt in niets op een gewoon Alphen-Ekeren huis.

Van ‘dubbele’ grafmonumenten als 104, komen in Zuid-Nederland meer voorbeelden voor dan het zojuist besproken vierkante type met acht palen. In de meeste gevallen worden beide helften echter gescheiden door een greppel. Maar liefst vier exemplaren zijn aangetroffen in het grafveld van Venray-’t Brukske, maar deze hebben maar liefst drie onderbrekingen in de greppel.¹⁷⁷ Een vijfde monument in Venray lijkt meer op dat van Hoogeloon, al is hier dan weer sprake van een scheidingsgreppel tussen de helften (al lijkt deze in zekere zin een ‘secundair element’). De enige dubbele greppel zonder scheiding van Someren-Waterdael (907) lijkt sterk op die van Venray, al heeft deze vier doorgangen aan de

¹⁷³ Voor referenties, zie Hiddink 2003a, 31, tabel 9 en verder Hiddink 2003c (Kampershoek); 2006 (Rosveld); 2011 (Sommen); in voorbereiding (Hoebenakker).

¹⁷⁴ Zie Hiddink 2003a, *loc.cit.* en voor Passewaaij nu ook Aarts/Heeren 2011.

¹⁷⁵ Van 140 randstructuren in Someren-Waterdael III, vindplaats 5, zijn er maar vijf (3.5%) even groot of kleiner.

¹⁷⁶ De greppelbreedte van het vroeg-Romeinse monument Someren 707 gaat richting die van de Late-IJzertijdgraven uit dezelfde plaats; die van Hoogeloon 107 geeft eerder een ‘Romeinse’ indruk.

¹⁷⁷ Van Enckevort 2000, fig. 41; graf 4, 9, 23 en 25. De vijfde dubbele greppel is graf 18.

randstructuur	vorm	afmetingen (m)	oppervlak (m ²)	referentie
Mierlo-Hout	rechthoekig	85 x 21	1785	
Wijshagen-Plokkrooi	rechthoekig	34-36.5 x 20	705	Creemers/Van Impe 1992.
Oss-Ussen 6	rond	18.6	272	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Oss-Ussen 7	rond+vierkant	Ø 16.5 + 8.3 x 6.9	271	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Oss-Ussen 1	rechthoekig	15.7 x 11.6	182	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Hoogeloon 104	rechthoekig	19.1 x 9.3	178	
Nederweert-Rosveld 1103	rechthoekig	14.6 x 11.8	172	Hiddink 2006, 147, fig. 21.3.
Hoogeloon 103	vierkant-rechthoekig	min. 13 x 13	min. 169	
Nijmegen-Hatert 108	rond	14.5	165	Haalebos 1990, 29, 31-32, bijlage 1
Someren-Waterdael 743	vierhoekig	13.4-15.5 x 7.4-10.2	127	
Oss-Ussen 5	vierkant	11.0 x 11.0	121	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Oss-Ussen 4	vierkant	11.0 x 11.0	121	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Oss-Ussen 3	rond	12.1	115	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Nijmegen-Hatert 101	rechthoekig	12.0 x 9.5	114	Haalebos 1990, 29, 31-32, bijlage 1
Oss-Ussen 2	rechthoekig	11.3 x 8.3	94	Schinkel 1998, kaart 1, 20-21
Someren-Waterdael 875	vierkant	9.5 x 9	86	
Nijmegen-Hatert 229	rechthoekig	> 12.0 x 7	> 84	Haalebos 1990, 29, 31-32, bijlage 1

Tabel 8.2. Vorm, afmetingen en oppervlak van een reeks grote grafmonumenten uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd op de Zuidnederlandse zandgronden.

zuidoost- en één aan de noordwestkant.¹⁷⁸ Als de afmetingen van laatstgenoemde greppelstructuur uit Someren, 10.7 bij 4.4 m, worden vergeleken met die van Hoogeloon 104, dan valt op hoe uitzonderlijk groot de laatste is. Met 19.1 bij 9.3 m behoort ons graf tot de ‘topklasse’ van de Zuidnederlandse randstructuren (tabel 8.2). Hetzelfde geldt voor randstructuur 103, want zelfs als dit niet groter is dan 13 m in het vierkant, is het nog steeds erg omvangrijk.

Een aantal van de opgesomde monumenten is geïnterpreteerd als ‘stichtersgraven’, dat wil zeggen graven waarin de symbolische stichter van een lokale gemeenschap is bijgezet.¹⁷⁹ Het hoeft bij deze persoon niet *per se* om de eerste gestorven leider te gaan, het kan ook een vrouw of kind betreffen. Met een stichtersgraf maakt een groep een ‘statement’ om aanspraken op een nederzettingsterritorium te vestigen. De graven van Mierlo-Hout, Wijshagen-Plokkrooi en Nijmegen-Hatert zijn als stichtersgraven op te vatten omdat ze de oudste monumenten van het betreffende grafveld lijken te vormen. De monumenten 1-7 en de andere graven van Oss-Ussen zijn nog niet gepubliceerd, zodat hun relatieve ouderdom binnen het grafveld onbekend is. De ligging van zes van deze monumenten op een rij, mogelijk langs een weg, suggereert in ieder geval een bijzondere betekenis. Grote graven hoeven overigens niet altijd ‘stichtersgraven’ te zijn, ze kunnen ook verschuivingen in machtsposities, de samenstelling van de bevolking of andere bijzondere gebeurtenissen markeren.

Bij het interpreteren van randstructuur 104 van Hoogeloon-Kaboutersberg dient niet te worden vergeten dat hier vermoedelijk sprake is van een dubbelgraf, dus in feite twee graven van ongeveer 9.5 m in het vierkant (90 m²). De laatstgenoemde afmetingen zijn nog steeds behoorlijk groot en bijvoorbeeld vergelijkbaar met de grootste vertegenwoordigen van het meest gangbare, vierkante type in Someren (graf 875, zie tabel 8.2).

¹⁷⁸ Hiddink 2011, 142-143, fig. 7.3-4; 374-375, fig. 15.66.

¹⁷⁹ Hiddink 2003a, 46ff. met verdere literatuur.

Uiteindelijk zou de datering van de grote monumenten 103 en/of 104 én een vergelijking met de andere graven in het grafveld de doorslag moeten geven of hier van stichtersgraven kan worden gesproken. Eerder is al gewezen op de problematiek van het dateren van de randstructuren. Randstructuur 103 is helaas niet te dateren, maar 104 zal aangelegd zijn in het begin van de 1ste eeuw na Chr. of kort daarvoor (op basis van de eerder genoemde depositie van een kruikje Stuart 102). Omdat niets bekend is over het formaat en/of de datering van de graven die ongetwijfeld ten westen van de opgraving in het Koebosch hebben gelegen, is de vraag of we met stichtersgraven van doen hebben, niet definitief te beantwoorden. De structuren 103 en 104 zijn echter zonder meer groot van formaat en suggereren daarmee een zeker elitair karakter.

8.2 DE GRAVEN

8.2.1 DE GRAFKUILEN, INVENTARIS EN DATERING

Zoals eerder opgemerkt, kwamen de twee enige grafkuilen pas tegen het einde van het onderzoek tevoorschijn.¹⁸⁰ De twee sporen werden op de laatste geplande dag opgegraven en in het dagrapport staat dan ook de opmerking: “Natuurlijk is dit weer typisch een vondst voor de vrijdag en de laatste dag van de opgraving.”¹⁸¹ De vrijdagmiddagvondst is een onder archeologen bekend fenomeen, maar in dit geval gaat het weer om een voorbeeld van nieuwe mythevorming rond de Kaboutersberg. Een aantal potten was namelijk al twee dagen daarvoor bij het aanleggen van de put door de machine geraakt! Heden ten dage zou het onbestaanbaar zijn complete potten een tijdje te laten zitten, maar blijkbaar was de mensheid destijds nog te vertrouwen. Men kan zich voorstellen dat het een hele gebeurtenis was dat op één dag zo’n twintig stuks vaatwerk konden worden geborgen. Omdat gedurende uren aan de graven werd gewerkt, kwam het halve dorp op de vondst af.

De rijke inhoud van de sporen gaf aanleiding in het dagrapport van elitegraven te spreken, maar de vraag is natuurlijk of dat inderdaad het geval is. In de eerste plaats zullen de graven niet van een grafheuvel voorzien zijn geweest, daarvoor was te weinig ruimte. De kuilen liggen op nog geen 4 m van elkaar en de afstand tussen 109 en randstructuur 105 is slechts een goede 2 m. Hoewel de grafkuil van zowel graf 108 als 109 een regelmatig-vierkante vorm had en er waarnemingen zijn van anders gekleurde stroken grond rondom,¹⁸² lijken toch geen ‘grafkamers’ aanwezig te zijn geweest (fig. 8.4). Men zou dan smalle verkleuringen van planken en bijvoorbeeld veel meer spijkers verwachten. Beide grafkuilen zijn ook niet bijzonder diep geweest, zelfs als rekening wordt gehouden met de vermoedelijke ligging van het oorspronkelijke maaiveld enkele decimeters hoger. Als de grafkuilen op zich geen aanleiding geven te spreken van bijzondere graven, geldt dat echter misschien wel voor de inhoud.

Voor het beoordelen van de grafinventarissen, is in de eerste plaats de datering van belang. Het is namelijk een algemeen verschijnsel dat in Zuidnederlandse graven uit de latere 2de en de 3de eeuw door de bank genomen meer stuks aardewerk aanwezig zijn dan in de periode daarvoor. Graf 109 is makkelijk te dateren vanwege de beker in metaalglanswaar 109-1. Bekers van het type Niederbieber 33 worden algemeen als een soort ‘gidsfossiel’ voor de 3de eeuw na Chr. gezien.¹⁸³ Met name de twee ‘gladwandig-gesmookte’ borden 109-2 en 3, alsmede de kleine steelpan 109-5 passen goed in deze periode, omdat ze met name vanaf de late 2de eeuw dateren. Graf 108 bevat in de eerste plaats aardewerktypen die een *terminus post quem* rond het midden van de 2de eeuw hebben, zoals de *terra sigillata*-wrijfschaal 108-1,

¹⁸⁰ In de documentatie zijn wel meer sporen als graf aangeduid, maar nergens zijn meer dan enkele stukjes verbrand bot aangetroffen. Ook andere indicaties voor graven, zoals houtskool of verbrand aardewerk zijn niet

voorhanden.

¹⁸¹ Jan Slofstra, dagrapport vrijdag 10 juni 1988.

¹⁸² Zie hiervoor de catalogus, hoofdstuk 13.1.

¹⁸³ Voor het aardewerk, zie ook paragraaf 10.1.

Fig. 8.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. De uitgeprepareerde vondsten van de twee grafkuilen.

A graf 108 gezien in noordwestelijke richting.

B graf 109 gezien in zuidwestelijke richting.

de geverfde beker 108-2, de kruik 108-7 en het lampje. Het baksel van de beker (techniek c) suggereert echter een wat jongere datering. Verder wijst het gladwandig-gesmookte aardewerk (108-3, 4 en 5) op een datering vanaf de late 2de eeuw en hetzelfde geldt voor de steelpan 108-6.

Er zijn bepaalde overeenkomsten tussen beide graven die het heel plausibel maken dat ze met een niet al te lange tussentijd, misschien van maar enkele jaren, zijn aangelegd. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat in graf 109 de moeder is bijgezet van het kind uit graf 108. Indien sprake was van een zekere tussenpoos, wisten de nabestaanden van het tweede graf in ieder geval hoe het eerste er had uitgezien. De graven liggen dicht bijeen, de kuilen hebben dezelfde oriëntatie en min of meer dezelfde afmetingen en er bestaan overeenkomsten wat betreft de behandeling van de crematie (deels los en deels in/onder een pot) én de samenstelling van de inventaris (fig. 8.5).

In beide graven is een ruwwandige kan, een ruwwandig steelpannetje en een olielampje meegegeven. Wat betreft de laatste twee vormen is de overeenkomst opvallend, omdat ze zelden in graven worden aangetroffen (zie onder). Hoewel van een verschillend type en formaat, is de volgende overeenkomst tussen de graven dat een beker en een deksel aanwezig zijn. De deksels zijn in beide gevallen opvallend genoeg niet op een pot of kom geplaatst maar los in het graf. Zowel in graf 108 als 109 zijn gladwandig-ge-

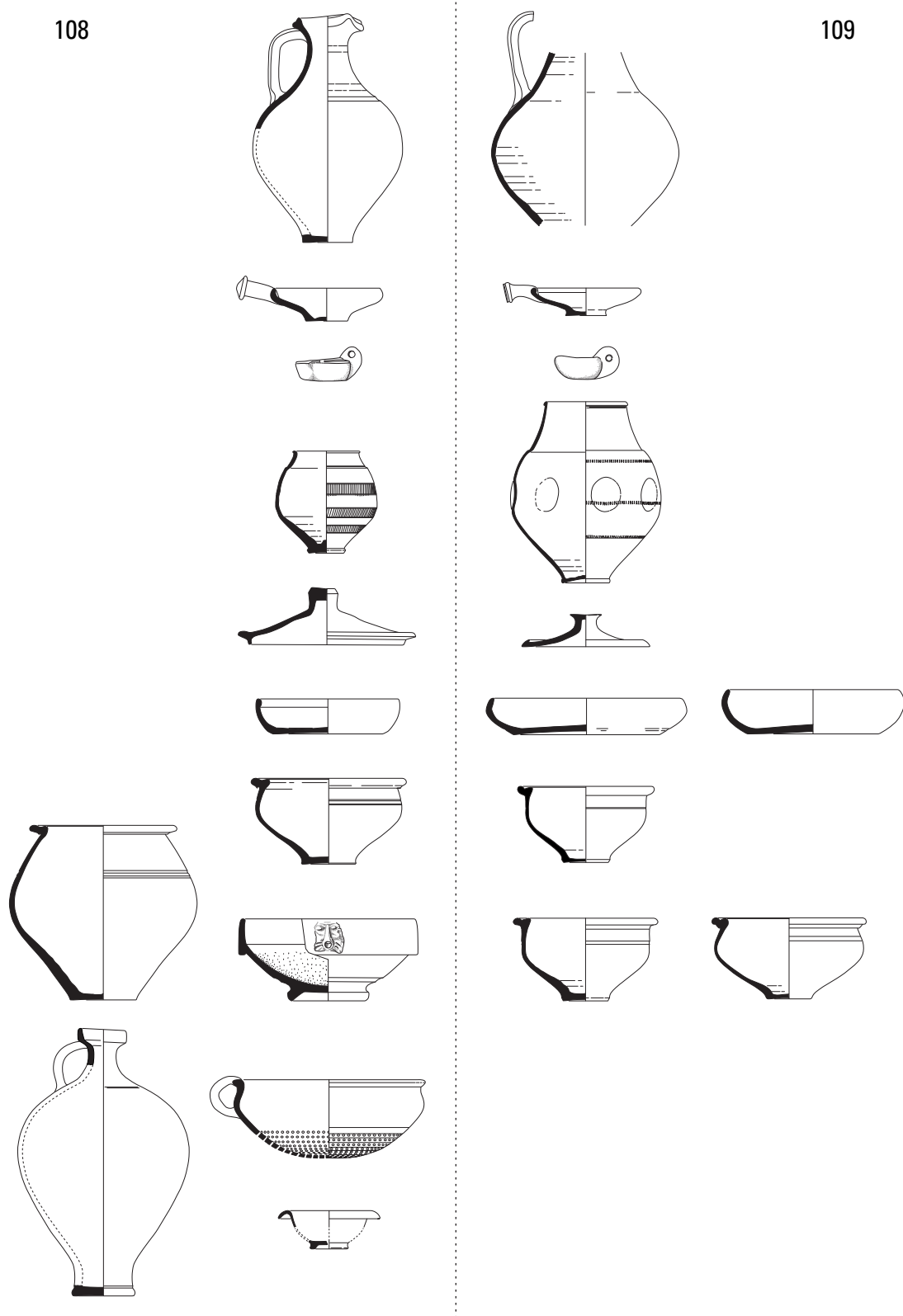

Fig. 8.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. De inventaris van graf 108 en 109 vergeleken. Schaal 1:6.

smookte borden en ruwwandige kommen met dekselgeul geplaatst, maar in het eerstgenoemde graf van beide maar één exemplaar en in 109 twee borden en drie kommen. Men zou echter kunnen vermoeden dat bijvoorbeeld de pot Niederbieber 89 en de wrijfschaal Dragendorff 45 in graf 45 destijds zijn opgevat als een soort equivalent van de ruwwandige kom. Graf 108 verschilt tenslotte in bepaalde opzichten van 109 omdat drie aardewerkvormen meer zijn meegegeven: een kruik, de gladwandig-gesmookte zeef en een bakje van ijzer.

8.2.2 EEN VERGELIJKING MET GRAVEN VAN ELDERS

Eerder is de vraag gesteld of de Hoogeloonse graven nu als ‘rijk’ mogen worden opgevat. Met 10–12 stuks aarden vaatwerk is de inventaris in ieder geval veel omvangrijker dan die van de ‘rijke’ graven uit de late 2de en 3de eeuw in de grafvelden van gewone rurale nederzettingen uit Zuid-Nederland. In figuur 8.6 is een achttal van de rijkste graven van vijf vindplaatsen afgebeeld. Alleen het ‘tekenbare’ vaatwerk is weergegeven en enkele graven bevatten ook fragmenten van op de brandstapel meeverbrand aardewerk, alsmede voorwerpen van metaal.¹⁸⁴ Desondanks steken deze graven met zo’n vier à vijf stuks min of meer compleet vaatwerk wat povertjes af bij 108 en 109.

Anderzijds is de inventaris van de Hoogeloonse bijzettingen gering in vergelijking tot die van bijvoorbeeld *tumuli*, stenen askisten en andere ‘rijke’ graven uit met name het *villa*-landschap van het zuidelijke lössgebied en grafvelden rond steden. In de reeds eerder in deze publicatie genoemde *tumuli* I–VII van Esch-Kollenberg en Hoogkeiteren bijvoorbeeld, zijn respectievelijk 7 (inventaris incompleet), 34, 38, 33, 38, 32 en 15 voorwerpen aangetroffen.¹⁸⁵ Relevanter dan het aantal voorwerpen is echter hun aard; naast aardewerk is in Esch sprake van glazen vaatwerk (waaronder slangedraadglas), sieraden, *strigiles*, een bronzen *ampulla* in de vorm van een Bacchuskop alsmede enkele voorwerpen van barnsteen, waaronder een prachtige uitgesneden Bacchus met satyr tussen wijnranken. We kunnen nog vele andere voorbeelden van zeer rijke graven aanhalen, maar dat schiet zijn doel voorbij en beter kan verwezen worden naar een aantal publicaties die deze rijkdom uitstekend illustreren.¹⁸⁶ Eén voorbeeld van een inventaris is afgebeeld in figuur 8.7, dat van een graf uit Nieuwenhagen in Zuid-Limburg. In zekere zin is het willekeurig gekozen, maar omdat auteur dezes de vondsten hiervan een aantal jaren geleden heeft getekend,¹⁸⁷ is er de mogelijkheid ze op min of meer dezelfde wijze als het materiaal van figuur 8.5–8.6 af te beelden.

De inventaris van het zojuist genoemde soort ‘elitegraven’ is niet alleen opvallend wat betreft de omvang en eventuele aanwezigheid van uiterst kostbare voorwerpen, maar vooral doordat een bepaalde levensstijl en maatschappelijke positie worden uitgedragen. Hoewel de precieze functie van de ijzeren ‘klapstoelen’ als die uit het graf van Nieuwenhagen onderwerp van discussie is, zouden zij door voorname mannen en vrouwen gebruikt kunnen zijn bij representatieve ontvangsten van gasten of de *clientela*. Ijzeren krabbers of *strigiles* hadden een plaats in de typisch Mediterrane badcultuur. Ook de warmwaterkan in de afbeelding boven en het steelpannetje – ‘badschaaltje’ – onder de krabber horen bij het baden. In veel rijke graven zijn meer voorwerpen voor lichaamsverzorging aangetroffen, zoals zalf- of parfumsflesjes

¹⁸⁴ Weert-Molenakkerdreef 38: fragment van een bronzen *fibula* (Hiddink 2003b, 313–314, fig. 99); graf 54: ijzeren mesje (2003b, 326–327, fig. 106); Weert-Kampershoek 10: een munt, een mesje en gladwandig aardewerk (2003c, 466–467, fig. 35); graf 11: mesje (2003c, 468–469, fig. 36; niet-tekenbaar bord vervangen door exemplaar uit vondst 5); Nederweert-Rosveld 1147: geen andere bijgiften (2006, 166, fig. 21.17); 1150: mogelijk een gladwandige kruik (2006, 169–170, fig. 21.19); Weert-

Kampershoek Noord spoor 248.003: glazen vaatwerk (2008b, 13, fig. 10, bijlage 4); Someren-Waterdael 911: mogelijk meer vaatwerk aanwezig dan afgebeeld (Hiddink 2011, 377–378, fig. 15.68).

¹⁸⁵ Van den Hurk 1973; 1975; 1977; 1980.

¹⁸⁶ Plumier 1986; De Grooth/Mater 1997; De Groot 2006; Koster 2010.

¹⁸⁷ Hiddink 2004, m.n. 20–33. Hier zijn ook referenties te vinden aangaande de hieronder besproken thema’s.

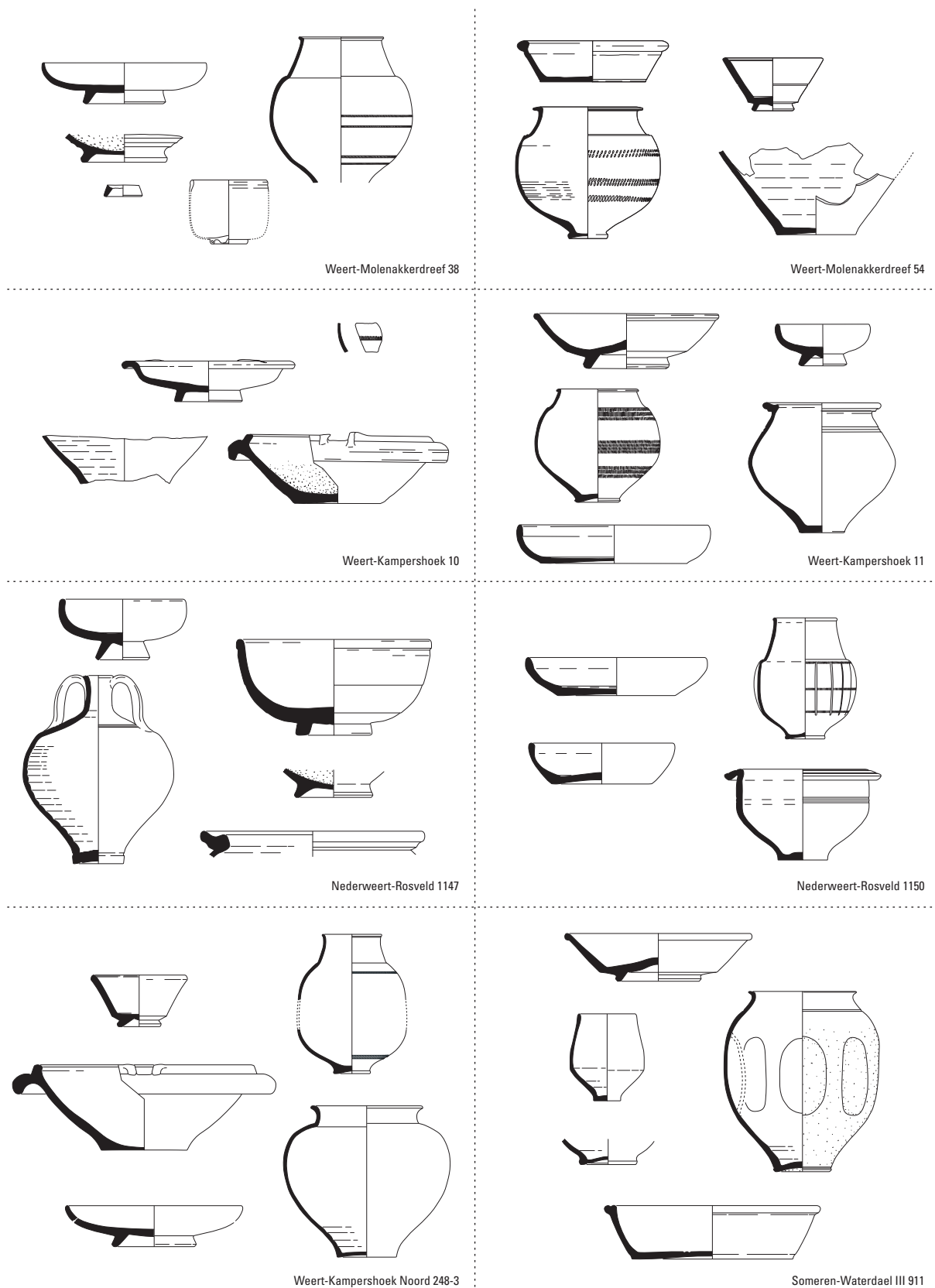

Fig. 8.6. Het vaatwerk uit de 'rijkste' graven uit een vijftal grafvelden van rurale nederzettingen op de Zuidnederlandse zandgronden. Schaal 1:6.

zo'n volledig servies werd gebruikt, mogen we ook als typisch voor een 'Romeinse' elitaire levensstijl zien. Tenslotte bestaat nog een reeks andere voorwerpen die typisch is voor elitegraven, waaronder jachtwapens en schrijfgerei.

Terugkerend naar de graven van Hoogeloon, zien we wat betreft het vaatwerk alleen in graf 109 een 'set' van twee bordjes, met daarnaast een set van drie ruwwandige kommen. De laatste zullen echter niet gediend hebben om uit te eten, maar eerder om voedsel in op te dienen (vergelijk de drie honingpotten uit Nieuwenhagen). De in zowel 108 als 109 voorhanden zijnde combinatie van een drinkbeker, een bord en een kruik of grotere pot of kom, wordt aangetroffen in vele graven in het Zuid-Nederlandse dekzandgebied (fig. 8.6). Tot zover lijkt in Hoogeloon eigenlijk niets aanwezig dat de graven bijzonder maakt. Toch zijn die elementen er wel: de steelpan (*trulleum*), de schenkan (*urceus*) én de olielampjes.¹⁸⁸

De combinatie van steelpan en kan wordt aangeduid als *aquiminale* en werd in de Romeinse wereld gebruikt voor het wassen van de handen, zowel voor de maaltijd als voorafgaand aan het brengen van een offer.¹⁸⁹ Deze laatste functie zou kunnen verklaren waarom een steelpan en kan soms óp het deksel van grafkamers wordt aangetroffen, mogelijk daar geplaatst in het kader van een offer rond de eindfase van de bijzetting. Hiervan is bijvoorbeeld sprake in graf 2 van Esch-Hoogkeiteren.¹⁹⁰ Daarnaast is bij graf 3 aldaar een combinatie aanwezig van vaatwerk op het deksel van de grafkamer én in het graf zelf.¹⁹¹

Figuur 8.8 maakt duidelijk hoe zeldzaam steelpannen met kannen uit graven zijn.¹⁹² Hoewel de inventarisatie niet uitputtend is en eerder als een snelle 'scan' beschouwd moet worden,¹⁹³ is een aantal van 15 vindplaatsen op enkele honderden grafvelden een goede indicatie voor de zeldzaamheid. Met name interessant is de context van de graven of grafvelden waarin *trullei* zijn aangetroffen, het betreft – voor zover bekend – steeds graven geassocieerd met *villae* of steden. Het gaat steeds om *tumuli*, stenen graven of graven in stenen ommuringen voorzien van een groot grafmonument. We hebben derhalve te maken met 'elitegraven' waarin de *aquiminale* slechts één van de elementen is die getuigt van een 'Romeinse' levensstijl. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het bij een aantal sets niet gaat om aardewerk, maar om bronzen vaatwerk. Ook in de hier afgebeelde inventaris van het graf van Nieuwenhagen zijn de steelpan en kan van brons. Wat betreft de uitvoering en 'rijkdom' van de inventaris vallen graf 108 en 109 wat uit de toon in de reeks vindplaatsen, overigens samen met de graven uit het zuidwest-grafveld van Tongeren (fig. 8.9).¹⁹⁴ In het geval van Hoogeloon is er echter wel de associatie met één of meer monumentale graven, terwijl het niet is uitgesloten dat de Tongerse graven bovengronds gemarkeerd waren.

Het voorkomen van lampjes in graven van het Maas-Demer-Scheldegebied is weergegeven in figuur 8.10.¹⁹⁵ Duidelijk is dat graven met lampjes op 36 vindplaatsen minder zeldzaam zijn dan die met steel-

¹⁸⁸ Voor de benamingen van het vaatwerk, zie Nuber 1972, 140–143.

¹⁸⁹ Nuber 1972.

¹⁹⁰ Van den Hurk 1984, 14–15, fig. 6.

¹⁹¹ Interessant genoeg bestond de set op het deksel uit een kan met een aardewerken kom. Daarom is deze niet opgenomen in tabel 8.3. Ook graf 4 en 6 hadden 'niet correct' samengestelde sets op het deksel, respectievelijk een glazen kan met ribkom en een glazen kan met aardewerken bord! Bovenop graven in Nijmegen-Hees was uitsluitend een 'kan' geplaatst: een gladwandige kruik bij graf 8, een ijzeren kan bij graf 9 en 16 (Koster 2010).

¹⁹² De vindplaatsgegevens en referenties zijn te vinden in bijlage 3, tabel 1.

¹⁹³ De procedure bij het inventariseren is als volgt geweest (en gelijk aan die van de lampjes): in principe is uitge-

gaan van de Romeinse grafvelden in het Maas-Demer-Scheldegebied uit Hiddink 2003a, 14, fig. 3, bijlage 2, kaartbijlage 1 (aangevuld met enkele nieuwe grafvelden). Vervolgens heb ik in mijn archief en oudere inventarisaties (bijvoorbeeld Van Doorselaer 1964a/b; Beex 1973) gezocht naar voorbeelden van steelpannen/kannen en/of lampjes. Omdat bijvoorbeeld de beschrijvingen in de belangrijke inventarisatie van Van Doorselaer summier zijn én veel lang geleden ontdekte vindplaatsen niet of nauwelijks zijn onderzocht, zullen de werkelijke aantallen hoger liggen. Het hier geschetste patroon zal overigens door nieuwe vondsten in essentie niet veranderen.

¹⁹⁴ Voor het afgebeelde graf uit Tongeren, zie Vanvinckenroye 1984, 115, pl. 107; een benen kokertje en ijzerfragment uit het graf zijn niet afgebeeld.

¹⁹⁵ Nadere gegevens in bijlage 3, tabel 2.

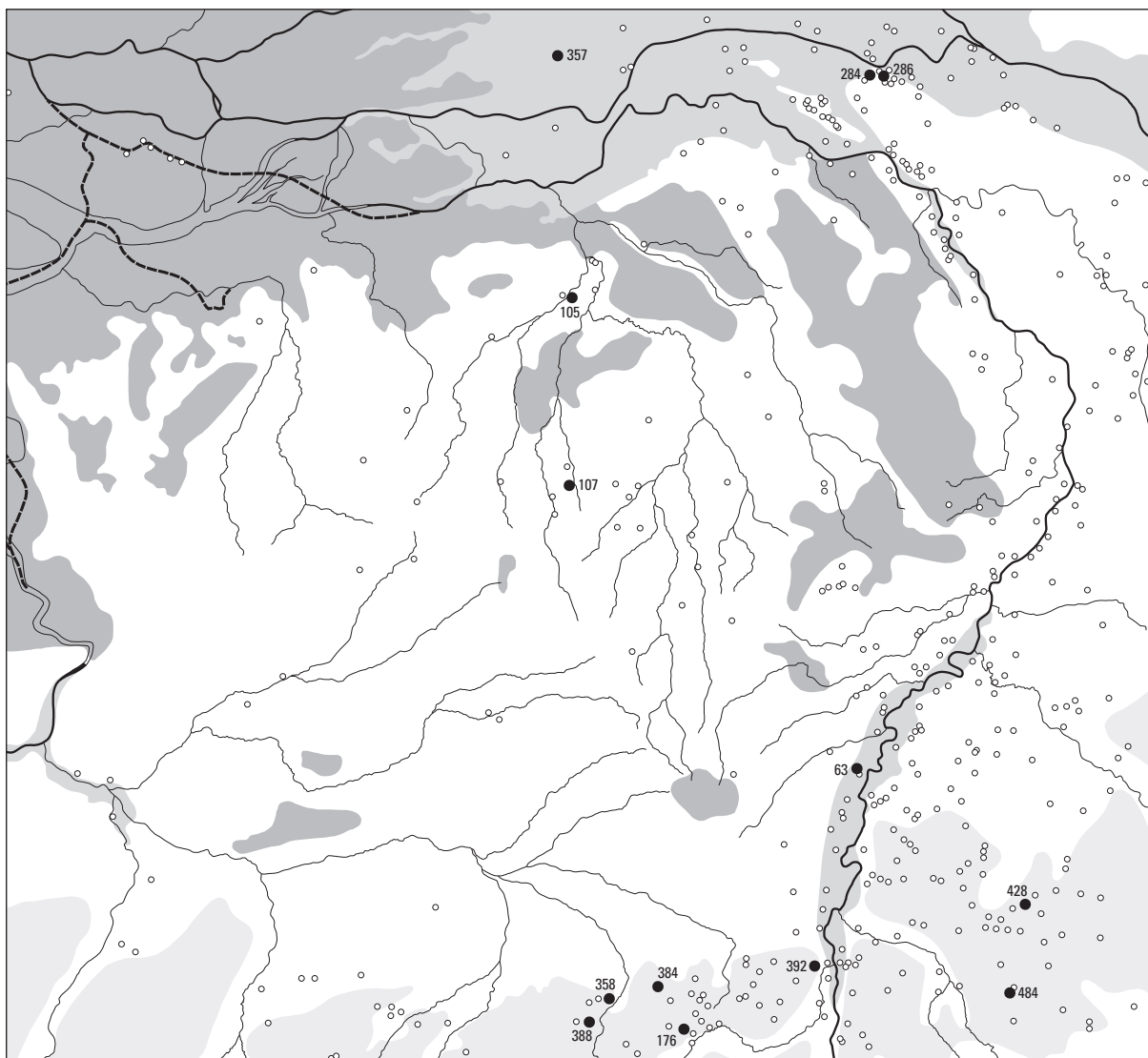

Fig. 8.8. Grafvondsten met steelpannen en/of kannen in het Maas-Demer-Scheldegebied. Schaal ca. 1:900.000.

pannen en kannen. Toch leert een blik op de kaart dat het toch allerm minst een algemene bijgift is. In dit geval kunnen we voor de Zuidnederlandse zandgronden ‘bewijzen’ dat het verspreidingsbeeld niet is bepaald door een slechte inventarisatie of stand van onderzoek.¹⁹⁶ Een aantal van ca. 250 graven in zes grafvelden in Zuidoost-Brabant en Midden-Limburg heeft geen enkel (fragment van een) lampje opgeleverd.¹⁹⁷ Verschillende auteurs hebben al geconstateerd dat olielampen betrekkelijk zeldzaam zijn. De afwezigheid ervan in Nijmegen-Hatert en het frequente voorkomen in de Nijmeegse grafvelden bijvoorbeeld, brachten Haalebos tot de conclusie dat de romanisering wat betreft de religie de bevolking van Hatert ‘onberoerd’ lijkt te hebben gelaten.¹⁹⁸ Ook Bridger zag de schaarste van lampjes in het achterland van de *limes* als indicatie voor een ‘*verstärkten einheimischen bzw. verminderten romanisierten Beigabensitte*’.¹⁹⁹ Zonder

¹⁹⁶ Wel dient er op gewezen worden dat kandelaars en ‘rooschaaltjes’ in de inventarisatie niet zijn meegenomen, ofschoon dat het beeld niet wezenlijk beïnvloed.

¹⁹⁷ Het gaat om het totaal van de graven uit Weert-Molenakkerdreef (Hiddink 2003b); Weert-Kampershoek (2003c); Nederweert-Rosveld (2006); Weert-Kampers-

hoek Noord 1 en 2 (2008b); Someren-Waterdael III (Hiddink 2011) en Nederweert-Hoebenakker (Hiddink in voorbereiding).

¹⁹⁸ Haalebos 1990, 202-203.

¹⁹⁹ Bridger 1996, 114-116 met veel relevante literatuur.

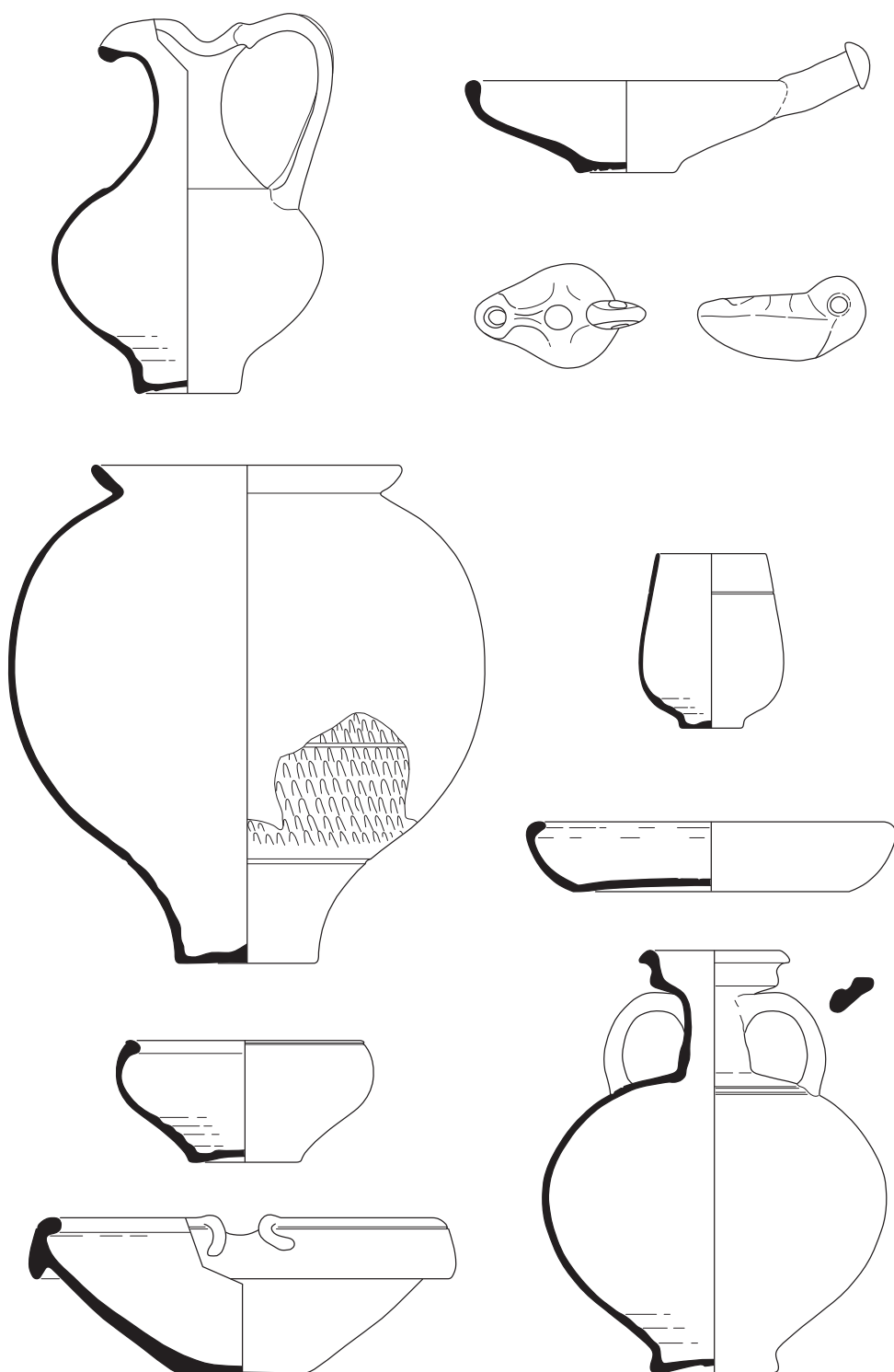

Fig. 8.9. Tongeren-Zuidwest grafveld. De aardewerkinventaris van graf 205, die lijkt op die van de Hoogeloonse graven (naar Vanvinckenroye 1984, pl. 107). Schaal 1:3.

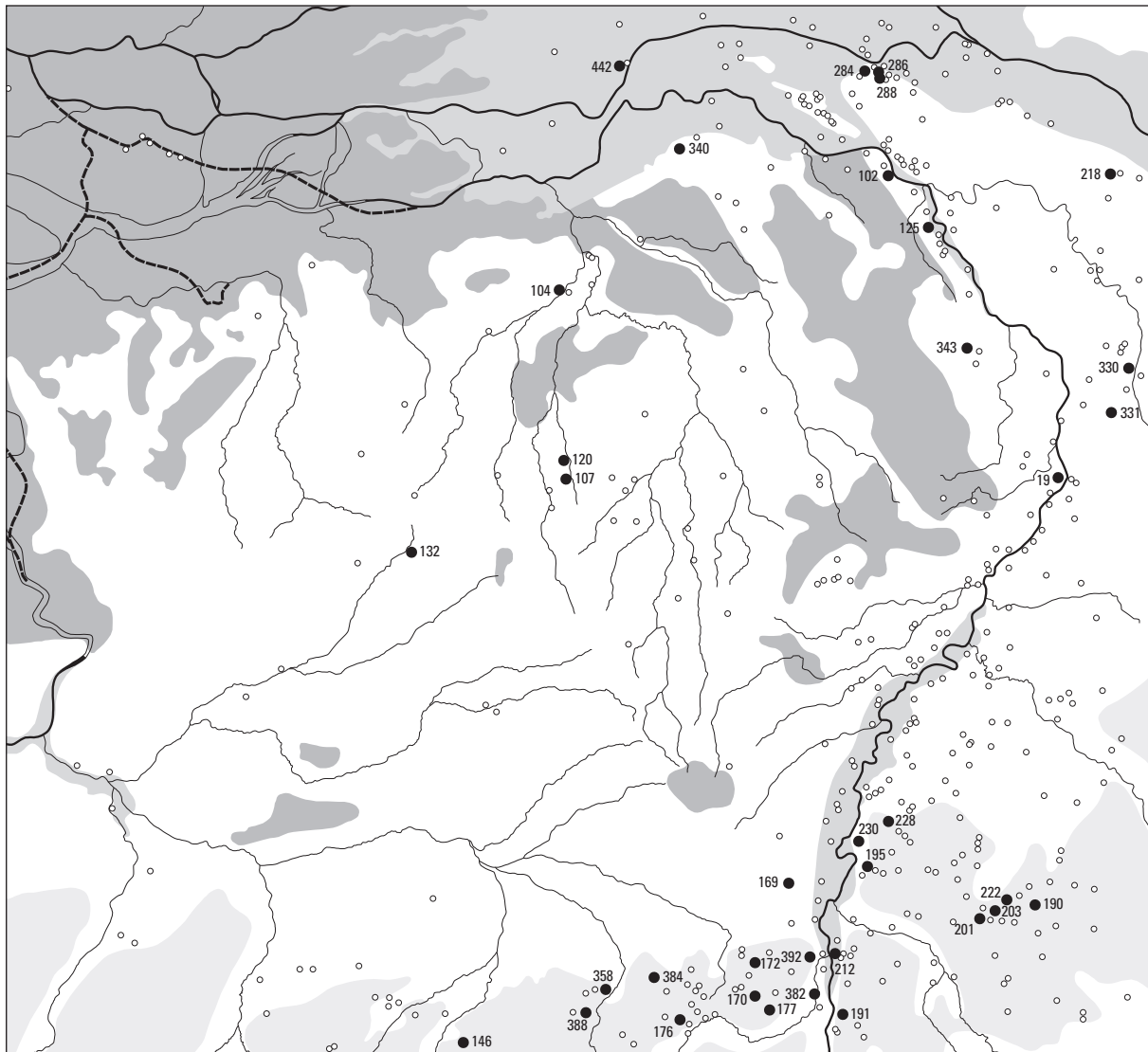

Fig. 8.10. Grafvondsten met lampjes in het Maas-Demer-Scheldegebied. Schaal ca. 1:900.000.

verder in te gaan op de vraag of olielampjes samenhangen met ‘romanisering’, kan in elk geval worden vastgesteld dat de vindplaatsen wederom in meerderheid geassocieerd lijken met *villae*, rurale centra en steden. Toch zijn er enkele voorbeelden bekend uit de grafvelden van ‘gewone’ rurale nederzettingen, zoals Oss-Ussen, Venray-Brukske en Tiel-Passewaaij. Het is intrigerend wat we moeten zoeken achter de melding van ‘*small bronze lamps*’ uit Vessem-Lantie, op iets meer dan 1.5 km ten noordoosten van de Kaboutersberg. Hier zou verder een aantal kruikamforen zijn aangetroffen, zodat het ook in dit geval om een grafveld zou kunnen gaan.

Op grond van het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat graf 108 en 109 van Hoogeloon-Kaboutersberg weliswaar niet voorzien zijn van een uitzonderlijk rijke inventaris, maar wel meer voorwerpen bevatten dan gebruikelijk is voor rurale grafvelden in Zuid-Nederland. Daarnaast wijzen de lampjes en de combinatie schenkan en steelpan onmiskenbaar op een kennis van ‘Romeinse gebruiken’ en een dito levensstijl.

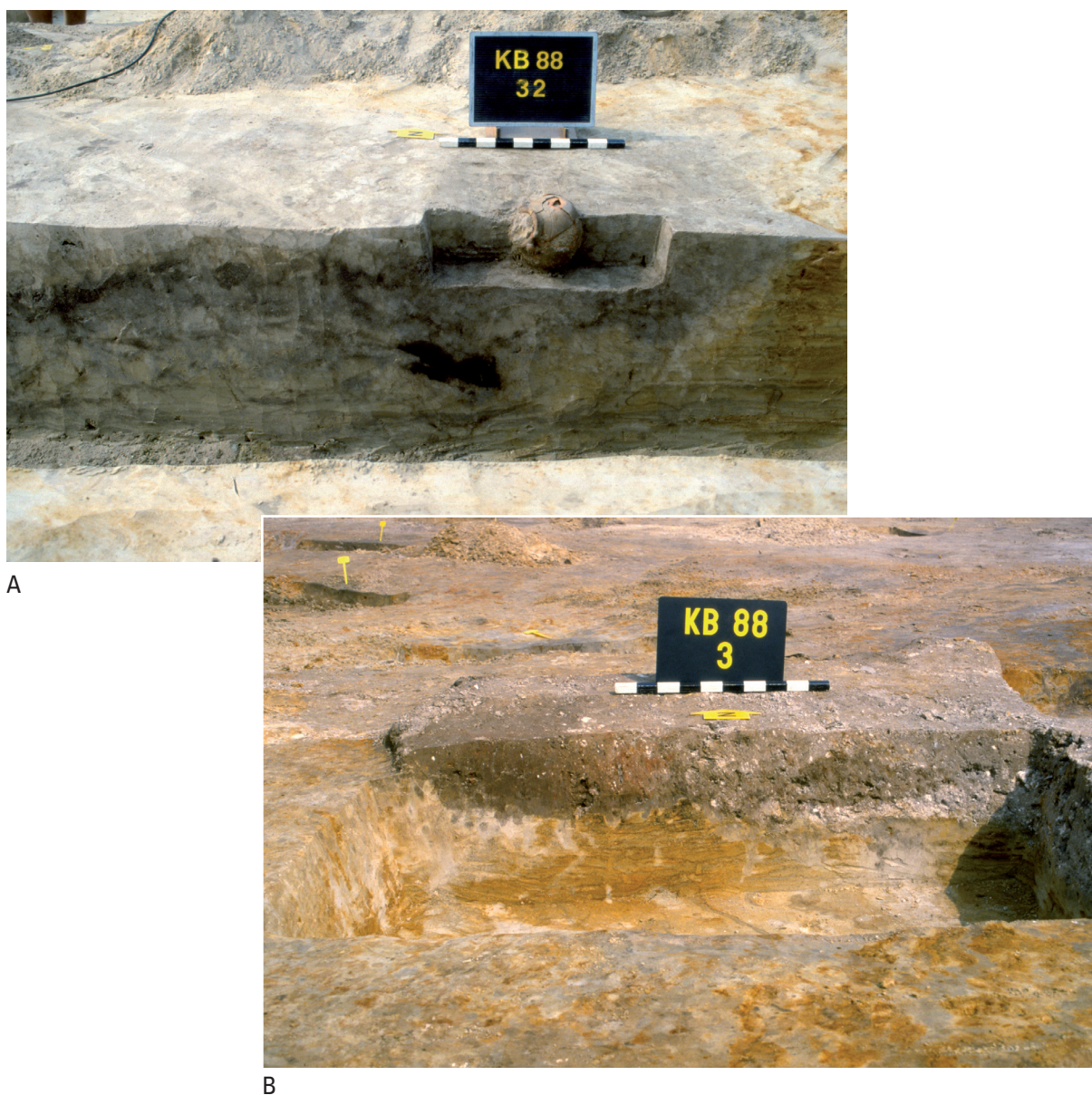

Fig. 8.11. Hoogeloon-Kaboutersberg. Kuilen uit de 200-reeks.
 A het profiel van kuil 205 met bovenin de half vrijgeprepareerde honingpot 205-1.
 B een kwadrant van kuil 207.

8.3 OVERIGE SPOREN

Buiten de randstructuren en crematiegraven is er nog een reeks sporen die bij het grafveld hoort of beter: kan horen. In de opgraving zijn veel kuilen en paalkuilen aangetroffen waarvan de datering en functie niet vaststaan, zodat zij in principe zowel bij de prehistorische bewoning, het Romeinse grafveld als bij latere activiteiten op het terrein zouden kunnen horen. De meeste van deze sporen, namelijk de exemplaren die vondsten hebben opgeleverd, zijn evenwel in de 300-reeks ondergebracht,²⁰⁰ een groep die gevoelsmatig niet in de Romeinse tijd thuishoort. Van een aantal kuilen is het waarschijnlijker dat zij wel bij het grafveld horen, al blijft ook hier de functie en datering ongewis.

²⁰⁰ Hoofdstuk 15.

Sommige exemplaren, zoals met name 205 (fig. 8.11A),²⁰¹ hebben wel iets weg van de grote ‘rituele kuilen’ die onlangs in groten getale zijn opgegraven in het grafveld van Someren-Waterdael.²⁰² Helaas is de functie van die kuilen, die tot een jongere fase van het grafveld behoren, onduidelijk; ze kunnen zowel zijn aangelegd in het kader van rituelen op het grafveld als voor meer ‘profane’ zaken als de winning van zand voor grafheuvels. Het aardewerk in de Somerense kuilen bevindt zich vaak hoger in de vulling, zodat het materiaal, als het al in het kader van een ritueel is gedeponeerd, zeker niet kort na het graven van de sporen is neergelegd. Dit geldt zeker ook voor het aardewerk uit onze kuil 205.

Kuil 207 springt in het oog door de vele kalk- en steen brokken in de vulling, hetgeen in eerste instantie doet denken aan de uitbraak van een fundering, bijvoorbeeld van een grafmonument (fig. 8.11B). De onregelmatige vorm van het spoor en de van de randstructuren afwijkende oriëntatie, laten echter een zeker voorbehoud ten aanzien van de Romeinse datering bestaan.

²⁰¹ Alle kuilen zijn beschreven en afgebeeld in paragraaf 13.3.

²⁰² Hiddink 2011, 147ff.

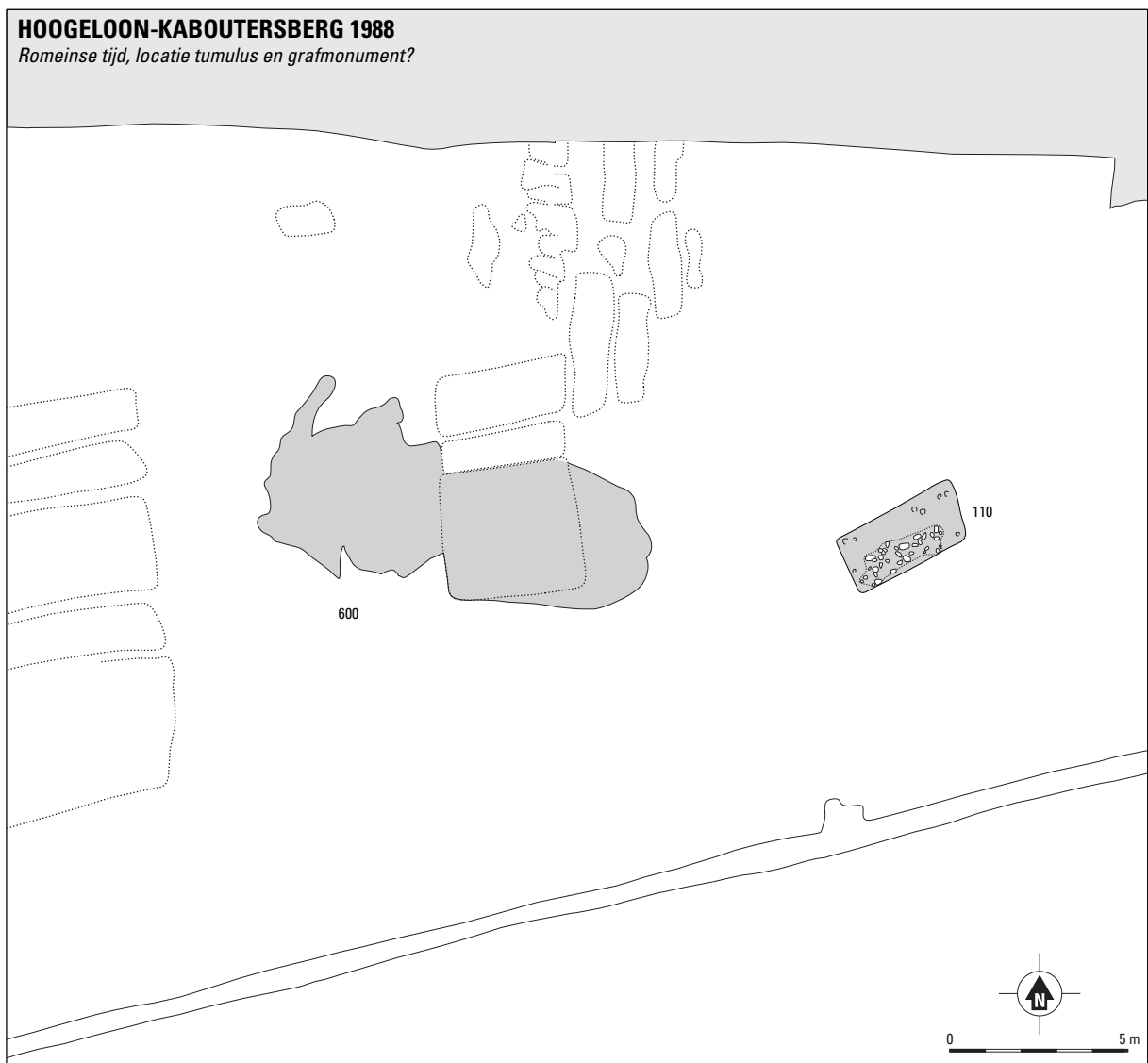

Fig. 9.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. De kuilen 110 en 600. Schaal 1:200.

Op grond van het toponiem *Kaboutersberg*, verschillende oude berichten en een deel van het bouw-materiaal, kan worden aangenomen dat in het Koebosch een grafheuvel heeft gelegen.²⁰³ Vondsten van bewerkt natuursteen, gevonden bij de opgravingen van 1988, wijzen er verder op dat in de omgeving een Romeinse stenen graftoren heeft gestaan. In dit hoofdstuk wordt eerst kort ingegaan op de mogelijke resten van de *tumulus* en de reconstructie hiervan. Vervolgens komt de reconstructie, datering en sociale interpretatie van de graftoren aan bod in een bijdrage van Nico Roymans.

9.1 DE TUMULUS EN KUIL 600

De berichten over de Kaboutersberg laten het helaas niet toe deze precies te lokaliseren, maar de heuvel moet geheel of gedeeltelijk in of dicht bij de opgravingsputten van 1988 hebben gelegen. Jan Slofstra meende dat onze kuil 600 de plaats van de Kaboutersberg markeerde (fig. 9.1-2).²⁰⁴ In principe zou het kunnen gaan om een spoor ontstaan bij het uitgraven van de grafkamer. Het is echter moeilijk voor te stellen waarom deze kuil dan zo groot is, zo'n 11 bij 4-4.5 m (fig. 9.2). Natuurlijk kan men bij het afgraven van de berg dieper zijn gegaan dan het heuvellichaam om de grafkamer leeg te spitten, maar een boer zal niet zonder noodzaak een veel grotere kuil in zijn land graven. De houten grafkamers onder Romeinse *tumuli* zijn meestal niet langer dan 2 m, en de zijden van de grafkuil waarin ze zijn geplaatst meten slechts enkele decimeters meer.²⁰⁵ De enige mogelijkheid is misschien dat kuil 600 het resultaat is van het uitgraven van een grafkuil, gecombineerd met graafwerk voor bodemverbetering/zandwinning én het onderwerken van voor het ploegen hinderlijke brokken steen. Het moet echter worden gezegd dat deze hypothese uiterst wankel is. Niet helemaal uit te sluiten is dat de Kaboutersberg voor een aanzienlijk deel buiten het opgegraven areaal heeft gelegen en dat de in paragraaf 7.4 besproken sporen én kuil 600 eerder de rand of omtrek van de heuvel markeren.

De volgende kwestie is het uiterlijk van de Kaboutersberg. Afgaande op een beschrijving van meester Panken is de berg zo'n 1.5 m hoog geweest en was deze vrij groot. Als de berg al gedeeltelijk was afgegraven toen Panken hem zag, kan deze oorspronkelijk aanzienlijk hoger zijn geweest, zonder dat we ons overigens een enorme *tumulus* zoals in de Belgische Haspengouw moeten voorstellen. Het kan een berg met een diameter van zo'n 20 m en een hoogte van 4-5 m zijn geweest (fig. 9.10).

Jan Slofstra heeft al in de jaren tachtig een reconstructie laten maken geïnspireerd op *tumuli* in Luxemburg en Duitsland (fig. 9.3).²⁰⁶ Een dergelijke reconstructie lijkt misschien erg ver gezocht, maar er bestaan hiervoor toch de nodige indirecte aanwijzingen. De graftoren, die in de volgende paragraaf wordt besproken, was opgebouwd uit kalksteen. In de fundering kunnen andere steensoorten zijn verwerkt, waarbij met name kan worden gedacht aan de wigvormige stukken kwartsitische zandsteen en bekapt ijzeroer. Het aantal van honderden *cunei* waarover in de verschillende vondstberichten wordt

²⁰³ Hoofdstuk 2.

²⁰⁴ Slofstra 1991, 151, fig. 13, legenda eenheid 3. Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de kuil paragraaf 13.2.

²⁰⁵ De (overigens slecht onderzochte) grafkamer van Esch-Kollenberg II mat 3.9 bij 1.75 bij 0.7 m (Van den Hurk 1973, 198). De langste zijden van een aantal andere grafkamers: 2 m bij Esch-Kollenberg III (Van den Hurk 1973, 199, fig. 7); 2.3 bij Esch-Hoogkeiteren IV (1975, 73, fig. 5); 1.95 m bij Hoogkeiteren V (1977, 92, fig. 3);

1.8 bij Hoogkeiteren VI (1977, 96, fig. 4); 2 m bij Gors-Opleeuw (Lux/Roosens 1971, 23, fig. 17-18); 1.9 m bij Berlingen (Roosens/Lux 1973, 20, fig. 13) en 1.75 m bij Helshoven-Hoepertingen (Roosens/Lux 1974, 9, fig. 5);

²⁰⁶ Ik herinner me dat Jan vaak verwees naar de *tumulus* van Bill in Luxemburg (Thill 1969; Wigg 1993, 131-132, nr. 2), maar die van Siesbach (Haffner 1983, 168-171; Wigg 1993, 177-179, nr. 36) zal ongetwijfeld ook een inspiratiebron zijn geweest.

Fig. 9.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. De twee profielsleuven door kuil 600 in werkput 2; let op de geringe diepte van het spoor ter hoogte van het fotobordje.

gesproken,²⁰⁷ lijkt echter te groot om alleen in de fundering van de graftoren verwerkt te zijn geweest. We hebben dus vele wigvormige steentjes 'over' en daarom zag Jan Slofstra aanleiding uit te gaan van een hiermee opgetrokken rechthoekige muur rond het grafperk. Stukken dakpan op het terrein zouden kunnen zijn gebruikt om deze rechthoekige muur, bestaande uit twee muurschalen uit *cunei* met een kern van mortel, af te dekken.

Bij het onderzoek in 1988 zijn voorts brokken tufsteen aangetroffen en in de vondstberichten is zelfs sprake van een blok tufsteen van 2 m lang. Zelfs als de afmetingen zijn overdreven, betreft het evengoed een groot stuk. Dit tufsteen is niet in verband te brengen met de kalkstenen graftoren en was ongeschikt om in de fundering daarvan gebruikt te zijn. Een mogelijkheid is derhalve dat de *tumulus* voorzien was van een ringmuur aan de voet. In België, Luxemburg en het gebied rond Trier zijn verschillende grafheuvels met een dergelijke muur bekend. Deze muren zijn weliswaar vaak niet van tufsteen, want er is gebruik gemaakt van lokale of regionale natuursteen. Dergelijke ringmuren kunnen zijn afgedekt met blokken met een halfronde bovenzijde, zoals te zien in figuur 9.3. Voor het bijeenhouden van de grote blokken werden ijzeren klampen gebruikt, vastgezet met lood.²⁰⁸ Wat betreft de datering van tumuli met ringmuren in de genoemde gebieden, is het van belang dat deze hoofdzakelijk in de 2de en 3de eeuw na Chr. thuishoren.²⁰⁹ Er bestaan echter ook enkele exemplaren die in de 1ste eeuw te dateren zijn.²¹⁰

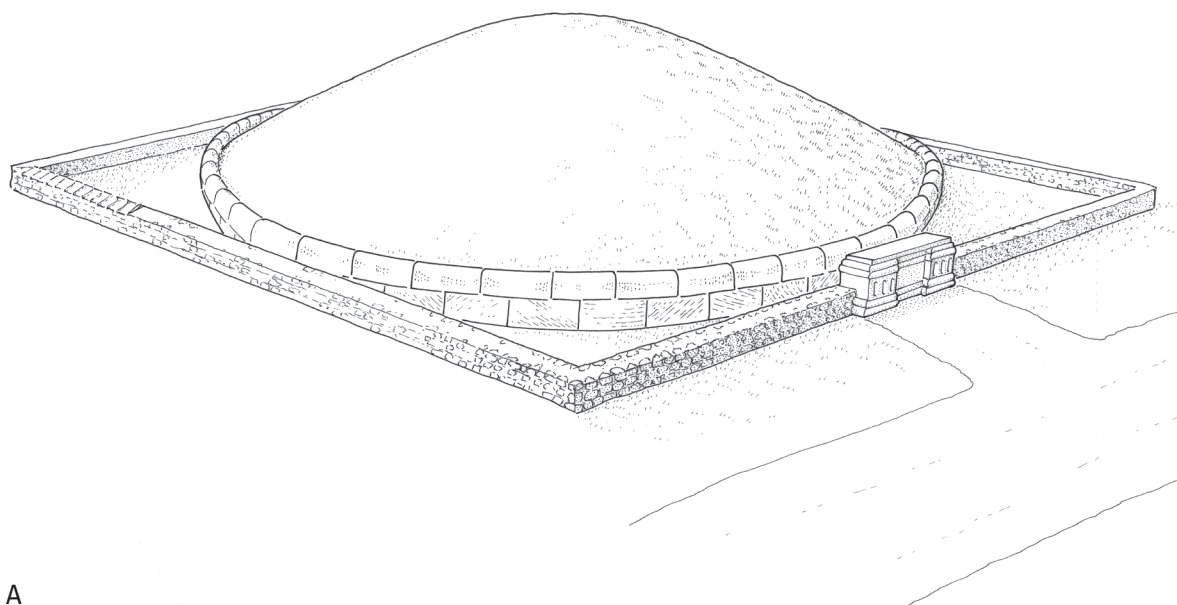
²⁰⁷ Zelfs als het door Beex genoemde aantal van 500 stuks overdreven is, dan zullen in de periode vóór de 19de eeuw toch al honderden stuks zijn weggehaald om elders te verwerken.

²⁰⁸ Zie paragraaf 10.7.3. Dezelfde verbindingen zijn gebruikt voor het vastzetten van de kalkstenen van de graftoren.

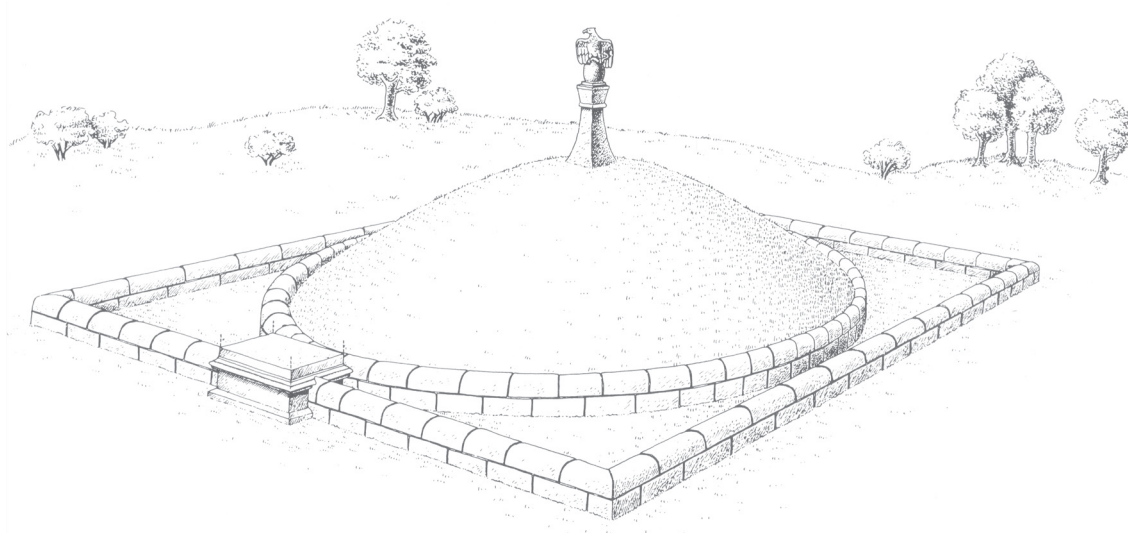
²⁰⁹ Wigg 1993, 43.

²¹⁰ Bijvoorbeeld Stromberg, Kr. Bad Kreuznach; Flavisch op

basis van aardewerk (Ebel 1989, 147, A8); Enkirch 1, Kr. Bernkastel-Wittlich; heuvel vroeg-La Tène, in de eerste eeuw na Chr. opgehoogd en van een muur voorzien, diameter slechts 7.5 m (Ebel 1989, 148, A1); Heidenburg, Kr. Trier-Saarburg; ook grafkamer van steen (Ebel 1989, 189, A1) en Röckweiler Hof, Kr. Kusel; datering gebaseerd op een ribkom, diameter 12 m, hoogte 1.5 m (Ebel 1989, 192, nr. 5).

A

B

Fig. 9.3. Reconstructies van Romeinse tumuli.

A Hoogeloon-Kaboutersberg (tekening H.J.M. Burgers). De muur rond het grafperk is opgebouwd uit een betonnen muur met schalen van *cunei* en een afdekking van *tegulae* (links achter). De muur rond de voet van de heuvel is opgebouwd uit grote blokken tuf- of kalksteen. Steenfragment 600-11 is opgevat als onderdeel van een soort altaar in de frontmuur.

B Siesbach-Kipp (Kr. Birkenfeld, Rheinland-Pfalz). Reconstructie van de *tumulus* die duidelijk een inspiratiebron is geweest voor de vorige figuur (naar Haffner 1983, 171, 110c). De heuvel heeft een diameter van ca. 21 m. In het centrum lag een fundament voor een zuil of soort stèle die boven het heuvellichaam uitstak. Het is mogelijk dat, anders dan in de afbeelding, de bij de opgraving aangetroffen adelaar en pijnappel het dak hebben bekroond van een grafmonument in de muur voor de heuvel. Er zijn namelijk ook delen van een inscriptie, architectuur- en sculptuurfragmenten aangetroffen.

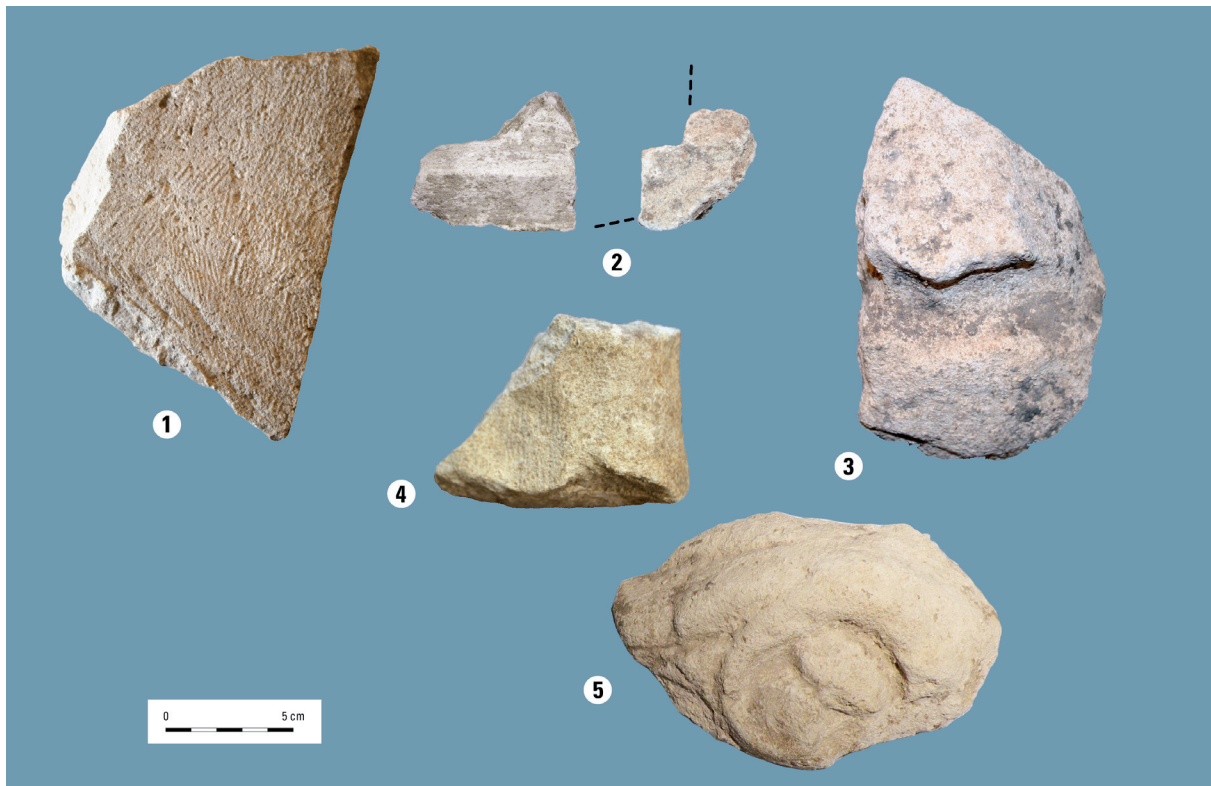

Fig. 9.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Kalksteenfragmenten met bewerkingsporen. Schaal 1:30.

Bij reconstructies van de Kaboutersberg kan dus alleen worden uitgegaan van de soorten bouwmetaal die op de vindplaats zijn aangetroffen. Men zou verwachten dat de ringmuur en rechthoekige muur ook sporen in de ondergrond zouden hebben nagelaten, maar hiervan is in 1988 niets gebleken. Nu hoeven deze muren, wellicht nog geen 1.5 m hoog, echter niet zwaar gefundeerd te zijn geweest. De ondiepe funderingsgreppels kunnen geheel zijn verdwenen bij alle graverijen en agrarische werkzaamheden die op het terrein hebben plaatsgevonden.

9.2 EEN ROMEINSE GRAFTOREN BIJ DE KABOUTERSBERG EN ZIJN RELATIE TOT DE VILLA VAN DE KERKAKKERS

Nico Roymans

9.2.1 ONTDEKKING VAN HET MONUMENT EN BESCHRIJVING VAN DE RESTEN

Bij de uitwerking van de vondsten en sporen van de in 1988 opgegraven restanten van een Romeins grafveld bij de Kaboutersberg te Hoogeloon is een verrassende ontdekking gedaan: de resten van een destijds niet als zodanig herkend stenen grafmonument. Teruggevonden zijn enkele tientallen kleine fragmenten van witte kalksteen uit het stroomgebied van de Moezel. De meeste stukken zijn sterk geërodeerd en niet nader determineerbaar. Slechts de volgende fragmenten verdienen nadere aandacht.

In de eerste plaats zijn dit architectuurfragmenten in de vorm van een stuk van een samengesteld, hoekig profiel (fig. 9.4, nr. 1) en het onderste deel van een gecanneleerde hoekpilaster, 28 cm breed en geplaatst op een sokkel (fig. 9.5). In de tweede plaats zijn er enkele kleine fragmenten van plastische steensculptuur (fig. 9.4, nrs. 2-4), waaronder waarschijnlijk een stuk kledingplooï en een reliëffragment van een hand (fig. 9.4, nr. 6). Vermoedelijk betreft het stukken van een grafbeeld. Er zijn nog meer kleine fragmenten bewerkte natuursteen gevonden, maar hieraan is niet meer te zien dan dat ze tenminste één vlakke zijde hebben.

A

B

C

Fig. 9.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. Fragment van een hoekpilaster uit kalksteen. Schaal 1:50

De kalksteenfragmenten zijn aangetroffen in sub-recente verstoringen op en rondom de plek waar eerder de Kaboutersberg moet hebben gelegen. Zij komen dus uit een secundaire context. Voor zover de context bekend is, zijn alle bewerkte stukken afkomstig uit de vulling van kuil 600 (fig. 9.6). Op een vijftal meters naar het noordoosten is echter een rechthoekige funderingskuil (structuur 110) van 3.5 bij 1.7 m aangetroffen, die als de oorspronkelijke standplaats van het monument kan worden geïnterpreteerd (fig. 9.7 en 13.13). De kuil was nog gevuld met het oorspronkelijke funderingsmateriaal in de vorm van onregelmatige natuurstenen en mortel, doch een deel ervan was tijdens sub-recente graverijen uitgebroken. Relevant is dat de oost-westelijke oriëntatie van de funderingskuil goed aansluit op die van de oostelijk aangrenzende rechthoekige grafstructuren uit de Romeinse tijd (fig. 8.1); hij ligt zelfs in één lijn met een aantal grafstructuren, hetgeen kan wijzen op de ligging aan een oost-west lopende weg. Vermoedelijk was dit zelfde massieve fundament decennia voor de opgraving van 1988 al aan het oppervlak waargenomen tijdens ploegen en toen geïnterpreteerd als de resten van een ‘stenen grafkamer’. De uit Hoogeloon afkomstige archeoloog Gerrit Beex beschrijft dat men van deze ‘grafkamer’ na het ploegen sporen kon zien “in de vorm van een rechthoek van twee bij drie meter.”²¹¹ Afgaande op de afmetingen van de funderingskuil mogen we uitgaan van een stenen grafmonument met een bovengrondse basis van maximaal 3.5 x 1.7 m. Maar wat voor soort grafmonument is dit geweest?

Fig. 9.6. Hoogeloon-Kaboutersberg. Het pilasterfragment 600-11 met de omringende stenen in kuil 600.

9.2.2 EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE

Een echte reconstructie van het monument is op basis van de schaarse teruggevonden restanten onmogelijk. Hooguit kan – uitgaande van de gevonden steenfragmenten, de afmetingen van de funderingskuil en een vergelijking met van elders bekende grafmonumenten – een enigszins plausibele reconstructie worden gepresenteerd.

In Hoogeloon wijst de lang-rechthoekige vorm van de funderingskuil in combinatie met het fragment van een uitspringende hoekpilaster op een relatief kleine graftoren van het *aedicula*-type. Dergelijke grafmonumenten hebben doorgaans een drieledige architectuur, met van onder naar boven een sokkel geplaatst op een meerdelig getrapt basement, een tempelvormig middenstuk (*aedicula*), en een bekroning of dak in de vorm van een pyramide. De beste parallel qua afmetingen en vorm voor het Hoogeloonse monument vormt de kleine graftoren uit Kruft nabij Bonn (fig. 9.8), die in de literatuur bekend staat

²¹¹ Beex 1964, 105.

Fig. 9.7. Hoogeloon-Kaboutersberg. De nog niet voltooide coupe diagonaal door kuil 110.

als de '*Krufter Grabkapelle*'.²¹² De uitspringende hoekpilasters zijn hier verbonden met de korte zijwanden van een aan de frontzijde open *aedicula*. Deze bestond uit een ca. 60 cm diepe lang-rechthoekige ruimte met gesloten zijwanden en achterwand, waarin twee vrijstaande grafbeelden waren geplaatst, vermoedelijk van een echtpaar, waarvan de man als *togatus* is afgebeeld.²¹³ Naar analogie van andere graftorens zal op de sokkelplaat een tekst hebben gestaan, doch daarvan is in Kruft niets teruggevonden. Verder is ook de bekroning van de *Krufter Grabkapelle* onzeker. Andrikopolou-Strack reconstrueert in navolging van Gabelmann een pyramidevormig dak, doch Panhuysen acht gezien de geringe diepte van de *aedicula* een zadeldak het meest aannemelijk.²¹⁴ Tenslotte neemt Andrikopolou-Strack aan dat de *Krufter Grabkapelle* oorspronkelijk geplaatst was op een geprofileerd basement, zoals bekend van een ander grafmonument uit Kruft, de zogenaamde *Krufter Säule*.

De boven beschreven graftoren uit Kruft wordt hier als model gehanteerd voor het Hoogeloonse monument (fig. 9.9). Gegeven de breedte daarvan (ca. 3.5 m aan de basis) zal de *aedicula* ook hier plaats geboden hebben aan twee vrijstaande of halfvrijstaande grafbeelden. Opmerkelijk is dat de hoekpilasters uit Kruft en Hoogeloon beide drie cannelures aan de voorzijde hebben, doch het Hoogeloonse exemplaar is met zijn 28 cm wat breder dan de 21 cm brede hoekposten van de toren uit Kruft.²¹⁵ Dit betekent wellicht dat het Hoogeloonse monument wat groter was dan dat uit Kruft. De hoogte van de *Krufter Grabkapelle* bedraagt, uitgaande van de door Panhuysen voorgestelde reconstructie met zadeldak, ca. 5 m.²¹⁶ Neemt men echter aan dat het Hoogeloonse monument op een wat hoger basement was geplaatst en wat groter is geweest dan de *Grabkapelle* uit Kruft, dan komt men uit op een hoogte van ca. 5.3 m.

²¹² Voor de *Krufter Grabkapelle*, zie Mylius 1925, m.n. 187–190, pl. 9; Gabelmann 1979, fig. 42, nr. 4, en fig. 30; Andrikopolou-Strack 1986, 20–23; Panhuysen 1996, 140–141, kaart 5.2.

²¹³ Voor de dichtstbijzijnde parallel, zie bijv. Panhuysen 1996, catalogusnr. 7 uit Maastricht.

²¹⁴ Gabelmann 1973, 192; Andrikopolou-Strack 1986, 20; Panhuysen 1996, 140, n. 630.

²¹⁵ Enkele vergelijkbare hoekpilasters van graftorens zijn bekend uit Maastricht (Panhuysen 1996, 152 ff.). Gezien hun grotere breedte (28.5, 29.5, 30, 34.3 cm) zullen deze graftorens wat monumentaler zijn geweest dan die van Hoogeloon.

²¹⁶ Zie Panhuysen 1996, 140, kaart 5.2 (in de weergave van figuur 9.8, ca. 4.35 m).

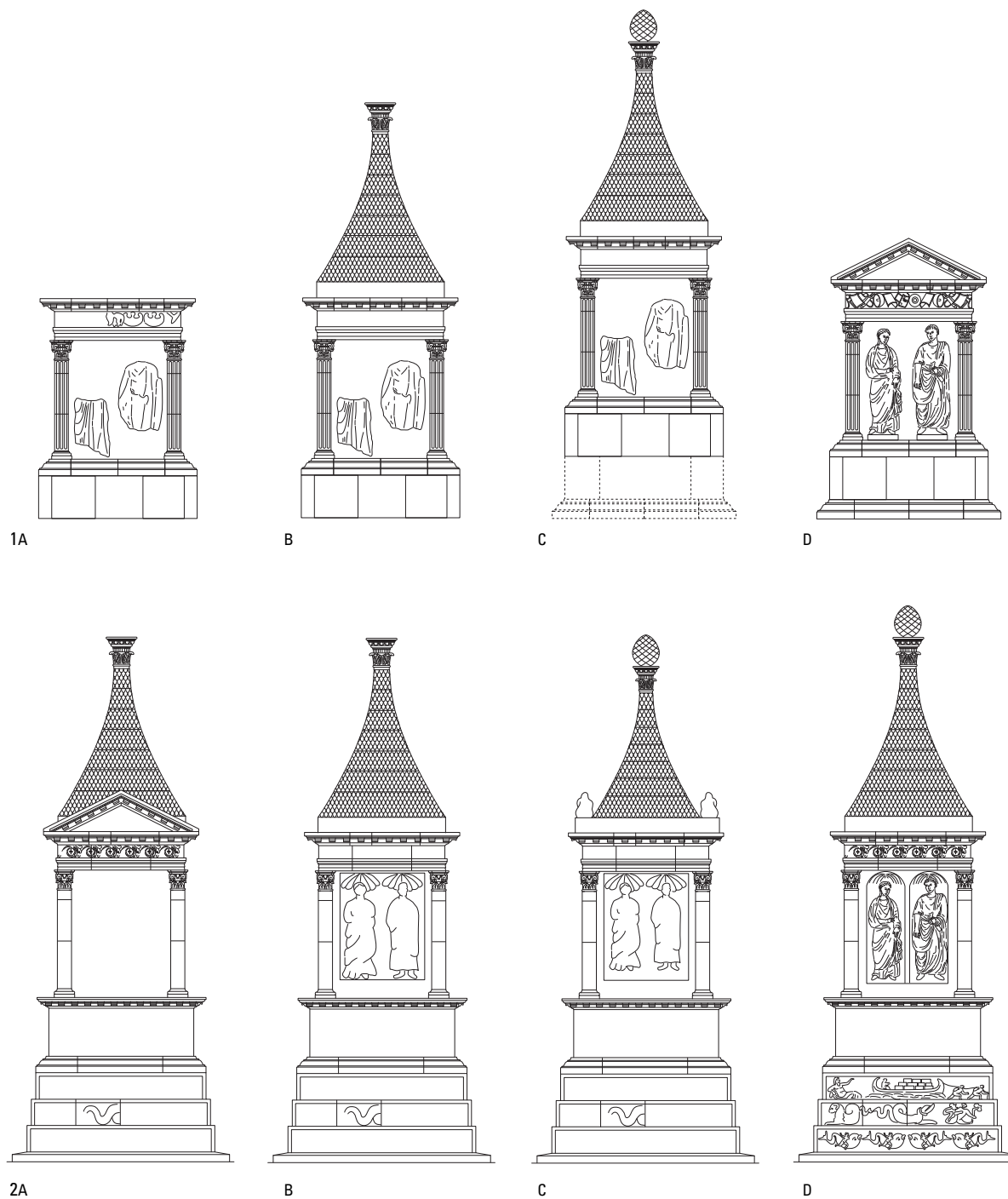

Fig. 9.8. De *Knifter Grabkapelle* (1) en *Säule* (2) vrij naar de reconstructies van:
A Mylius (1925); B Gabelmann (1973); C Andrikopoulou-Strack (1986); D Panhuysen (1996). Schaal 1:100.

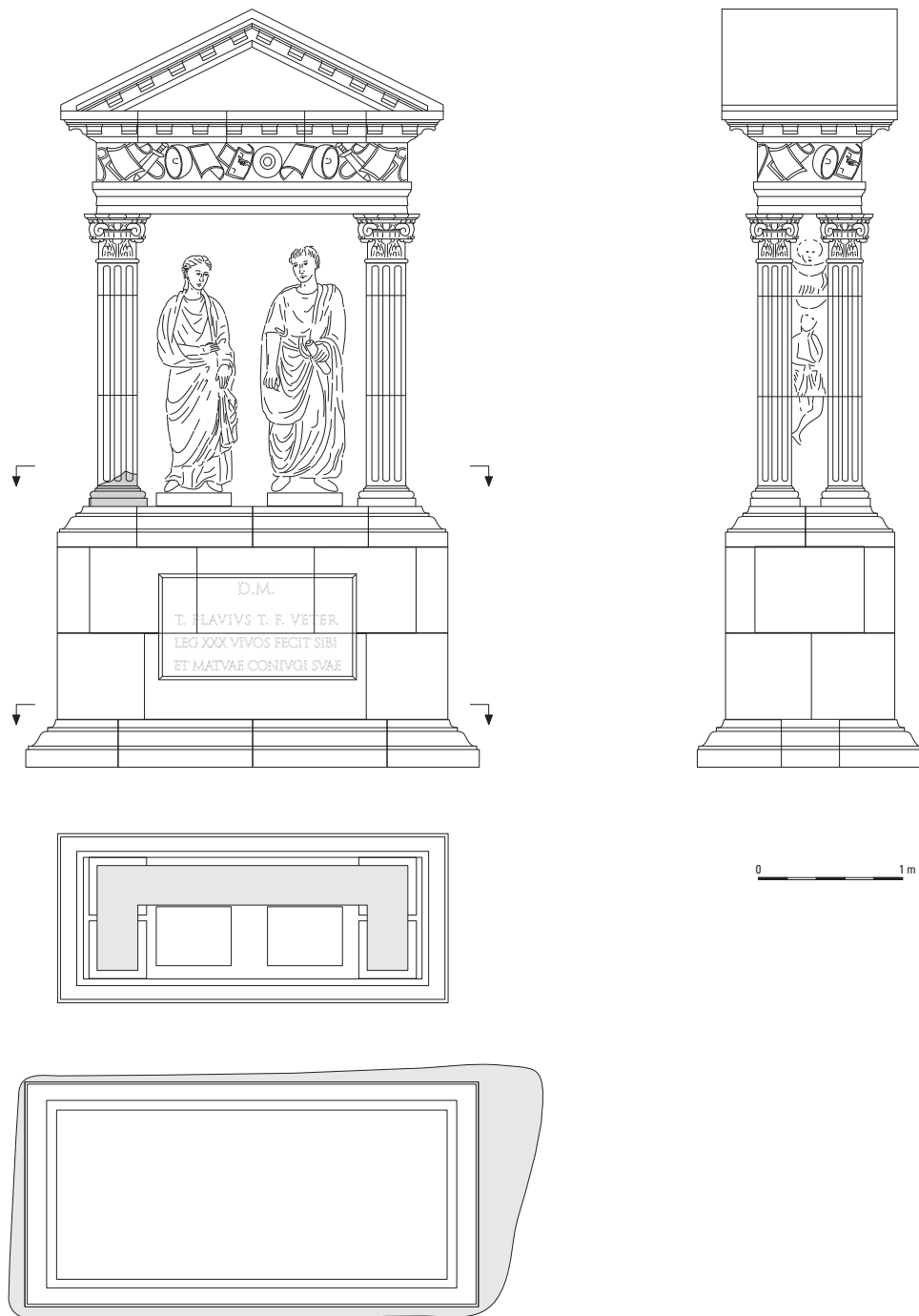

Fig. 9.9. Hoogeloon-Kaboutersberg. Reconstructie van het grafmonument met voor- en zij aanzicht, alsmede doorsneden door de basis en de *aedicula* (tekening H.A. Hiddink). Schaal 1:50.

Opbouw gewijzigd naar Mylius 1925, pl. 9, met het fronton/dak door hem op de *Krifter Säule* geplaatst (cf. Panhuysen 1996, kaart 5.2). De twee beelden in de 'kapel' gebaseerd op Panhuysen 1996, 153, fig. 55; het wapenfries is samengesteld uit fragmenten van het Poblicius-monument (Precht 1975, fig. 17-18). De basis is verhoogd met één rij stenen (cf. Andrikopoulou-Strack 1986, 20). Wat betreft de schaal is de voorzijde van de *Krifter Grabkapelle* op 110% gebracht om een sokkelbreedte van ca. 3.15 m te krijgen. De pilasters zijn vervolgens nog 117% extra geschaald om tot de juiste breedte te komen. De beelden zijn mants-hoog gelaten.

Opmerkelijk is de relatief vroege datering van het Hoogeloonse monument. Klassieke, gecanneleerde pilasterzuilen behoren tot het architecturale repertoire van de graftorens met open *aedicula* die in de 1ste eeuw thuishoren, met een uitloop in de vroege 2de eeuw. We kennen deze vrijwel niet meer van de jongere categorie van de grafpijlers, die zo karakteristiek zijn voor de 2de- en 3de-eeuwse grafmonumenten in het Rijnland en de Moezelstreek.²¹⁷ Bij deze grafpijlers, waartoe de befaamde *Igeler Säule* behoort, is de versiering vereenvoudigd tot reliëf en zijn geen vrijstaande grafbeelden meer aanwezig. De vroegst bekende vertegenwoordiger van dit type is de zogenaamde *Kruffer Säule*, die in de Flavische tijd wordt gedateerd (fig. 9.8).²¹⁸ Koster reconstrueert de rond 100 gedateerde stenen grafmonumenten uit Nijmegen-West eveneens als pijlmonumenten.²¹⁹ De *Grabkapelle* uit Krufft wordt op stilistische gronden in de Flavische tijd geplaatst.²²⁰ Voor het Hoogeloonse monument houden we een datering aan in de Flavische of Trajaanse tijd. Dit is zeker niet in tegenspraak met onze voorlopige datering van de bouw van de nabijgelegen Romeinse *villa*. Beide structuren kunnen dus in dezelfde tijd (rond 100 na Chr.) zijn gebouwd.

Hoogeloon is het eerste geval in Nederland van een monumentale Romeinse graftoren in een rurale context. Tot op heden zijn deze slechts bekend uit Maastricht en Nijmegen. Dergelijke monumenten mogen – naar analogie van de situatie in het Duitse Rijnland en het Trierse gebied²²¹ – bij grote en middelgrote *villae* worden verwacht, doch deze zijn zeldzaam in het zand- en kleigebied tussen *limes* en löss. Het unieke van Hoogeloon is dat we niet alleen iets kunnen zeggen over het globale uiterlijk van het monument, maar ook de oorspronkelijke standplaats kennen. Op grond daarvan kan een relatie worden gelegd met de nabijgelegen *villa*. Het is een aantrekkelijke hypothese dat de *villa*-heer van Hoogeloon rond 100 na Chr. de opdracht heeft gegeven tot de bouw van de graftoren. De in de *aedicula* geplaatste grafbeelden representeren wellicht de *villa*-heer en zijn vrouw. Ongetwijfeld heeft hij het monument besteld bij een Rijnlands beeldhouwatelier, vermoedelijk te Keulen. De kalksteen is afkomstig uit het stroomgebied van de Moezel en zal eerst naar Keulen zijn vervoerd en van daar via rivier- en/of landtransport naar Hoogeloon.

Gezien de relatief vroege datering van het grafmonument en de link met de Nederrijnse *limeszone* ligt een militaire associatie voor de hand. Een militaire link is vooral bij de 1ste-eeuwse stenen grafmonumenten eerder regel dan uitzondering. Dit blijkt uit inscripties, het voorkomen van militaire symboliek in de vorm van wapenfriezen, of friezen met ruitergevechtsscènes, en soms ook uit de aanwezigheid van militaria in de bijbehorende grafinventaris.²²² Ook de *Kruffer Grabkapelle* was gedecoreerd met een wapenfries. Duidelijk is dat stenen graftorens in de 1ste eeuw zijn geïntroduceerd in het Rijnland door beeldhouwateliers die zich met name richtten op opdrachtgevers uit de militaire gemeenschap. Op het platteland lijken de vroege grafmonumenten vooral door veteranen gebouwd. Pas in de loop van de 2ste eeuw ontwikkelt zich in het Rijnland een civiele provinciale traditie van grafmonumenten in de vorm van de grafpijlers.

²¹⁷ Panhuysen 1996, 166–167.

²¹⁸ Mylius 1925, m.n. 185–187, pl. 10; Gabelmann 1973, 190–192; Andrikopoulou-Strack 1986, 49–53; Panhuysen 1996, 141–142.

²¹⁹ Koster 2010, 17–20; 221–223.

²²⁰ Panhuysen 1996, 141. Andrikopoulou-Strack (1986, 21–23, 63, 73–74) gaat uit van een datering in de

Neroonse tijd, doch Panhuysen acht dit niet overtuigend.

²²¹ Cf. Krier/Henrich 2011; Crowley 2011.

²²² Cf. Nijmegen-West, graf 8 (Koster 2010, 37–41). Zie ook Roymans 2009, fig. 8, voor de verspreiding van 1ste-eeuwse graftorens met een fries gedecoreerd met een ruitergevechtscene.

Fig. 9.10. Hoogeloon-Kaboutersberg. Impressie met de gereconstrueerde Kaboutersberg en het stenen grafmonument (vervaardigd door Mikko Kriek).

Op de Kaboutersberg bij Hoogeloon hebben dus vermoedelijk op enkele meters van elkaar zowel een monumentale *tumulus* als een stenen graftoren gelegen (fig. 9.10). Hoe moet nu deze combinatie van graftoren en *tumulus* worden begrepen? Helaas hebben we door de sterk verstoorde situatie ter plekke geen duidelijk beeld van de oorspronkelijke lay-out van het grafveld en de datering van beide monumenten. *Tumulus* en graftoren lagen echter zo dicht bijeen dat zij door dezelfde stenen omheiningsmuur zullen zijn omsloten. Vervolgens dienen zich twee verschillende interpretatiemogelijkheden aan. De eerste is dat de monumenten voor verschillende individuen bedoeld waren van de familie van de *villa*-eigenaar en dus niet gelijktijdig hoeven te zijn. De tweede optie is dat beide monumenten in nauwe samenhang gezien moeten worden, in die zin dat er sprake was van één opdrachtgever; de graftoren was dan bestemd ter nagedachtenis van de persoon die in de *tumulus* begraven was. Dat in de late 1ste eeuw stenen grafmonumenten niet als mausolea fungeerden maar gekoppeld waren aan direct daarbuiten bijgezette graven binnen een gemeenschappelijke omheining, blijkt onder meer uit het grafveld van Nijmegen-West.²²³ De combinatie van een of meer tumuli en een stenen grafmonument binnen eenzelfde ommuurde ruimte en in directe associatie met een *villa*, is echter een grote zeldzaamheid en alleen bekend uit Newel in het Trierse gebied.²²⁴

²²³ Koster 2010, vooral pl. 3.

²²⁴ Cüppers/Neyses 1971.

9.2.5 CONCLUSIE

Gezien de associatie met de *villa*, mag worden aangenomen dat de villaheer de opdracht heeft gegeven tot de bouw van het Hoogeloonse grafmonument rond 100 na Chr. Dit stenen grafmonument, wellicht in associatie met de *tumulus*, vormde een volstrekt unicum in de kern van het gebied tussen Maas, Demer en Schelde. De familie profileerde zich met dit grafmonument als welgestelde Romeinse burgers. Door de bouw van het monument en de nabij gelegen *villa* gaf de Hoogeloonse familie op symbolische wijze een indrukwekkend sociaal statement af. Daarin markeerde zij enerzijds haar horizontale banden binnen de *peer group* van andere *villa* eigenaren in de *civitas Tungrorum*, en anderzijds de verticale sociale grenzen met ondergeschikte individuen en groepen in de lokale gemeenschap in en rond Hoogeloon.²²⁵

²²⁵ Zie de bredere discussie in Roymans/Derks 2011.

Een overzicht van het aardewerk gevonden tijdens de opgravingen van 1988 op het terrein van de Kaboutersberg is te vinden in tabel 10.1; de verschillende vormen zijn afgebeeld in figuur 10.1-4. De verschillende soorten aardewerk worden hieronder besproken.²²⁶ Een uitgebreide analyse van het ‘aardewerkcomplex’ blijft achterwege in het licht van de nogal bijzondere verdeling van de herkomst naar context in vergelijking tot andere grafvelden. Er is hier immers sprake van enerzijds een reeks (min of meer) complete stukken uit slechts twee crematiegraven en een paar intentionele deposities in greppels en anderzijds van vooral ‘losse’ scherven uit randstructuren en jongere sporen/de aanleg, waarvan de oorspronkelijke context onbekend is. Over het gebruik van het aardewerk in het grafritueel is daarom weinig meer te melden dan hetgeen reeds in hoofdstuk 8 is gedaan.

Terra sigillata

Tijdens de opgraving zijn twee fragmenten gevonden van kommen met een schuin uitstaande wand Dragendorff 33 (fig. 10.1). Op de bodem van 204-5, bijna voor tweederde aanwezig, staat het stempel MOTVCE. Dit stempel is te lezen als Mot(t)ucus fecit (heeft gemaakt). Het is van een pottenbakker uit de Argonnen, die gewerkt heeft in de periode Hadrianus-Antonijnen, dus het grootste deel van de 2de eeuw.²²⁷

De enige scherf van een bord is 10-22, afkomstig van een Dragendorff 18/31 of 31 uit de 2de of 3de eeuw. De overige drie items met herkenbare vormen hebben betrekking op wrijfschalen. Item 5-4 lijkt een deel van de (onder)wand van een Dragendorff 43, een type waarbij een verhoudingsgewijs smalle bodem en conische vorm kunnen voorkomen.²²⁸ In onze scherf zitten echter geen grindjes, die bij wrijfschalen meestal zijn aangebracht om kruiden fijn te wrijven. Item 337-2 lijkt een stukje van de kraag van een Curle 21; ook de Dragendorff 43 heeft een dergelijke kraagrand, maar deze is veel groter. Uit graf 108 is er tenslotte een complete wrijfschaal Dragendorff 45, een type met een verticale rand en een uitgietsluit in de vorm van een leeuwepoot. Deze vorm heeft net als de beide andere typen een geribbelde onderwand. De typen Curle 21, Dragendorff 45 en 43 komen voor vanaf respectievelijk ca. 150, 160 en 150 na Chr.

Gallo-Belgisch aardewerk

Gallo-Belgisch aardewerk of ‘Belgische waar’ is vertegenwoordigd door drie items met niet meer dan zeven scherven (56 g). Van één scherf is de determinatie onzeker. Het enige wat over dit aardewerk kan worden gezegd, is dat we te maken hebben met fragmenten van grote drinkbekers, vermoedelijk uit de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. (fig. 10.1).

Geverfd aardewerk

Buiten twee items met evenzoveel fragmenten van borden Stuart 10 (19 g) uit de 2de of 3de eeuw, stammen alle fragmenten geverfd aardewerk van bekken (negen items, 35 fragmenten, 280 g; fig. 10.1).

²²⁶ Er zijn hier betrekkelijk weinig referenties opgenomen, hiervoor kan worden verwezen naar Hiddink 2010.

²²⁷ Een stempel uit Arentsburg zou identiek kunnen zijn, maar is helaas niet afgebeeld (Holwerda 1923, 47, nr. 140). In Arentsburg ook het stempel MOTVCVSF (1923, 47, nr. 140, fig. 68/39, nr. 136). Zie verder Oswald

1931, 212; Chenet/Gaudron 1955, 158, nr. 84; Vanvincenroye 1989, 43, pl. 15, nr. 116; Hofmann *s.l.*, 18, 21, nr. 111; 27, 34, nr. 184.

²²⁸ Niet afgebeeld in figuur 10.1: lijkt wel op de Curle 21, maar heeft soms een steilere wand en in elk geval een veel grotere (hogere) kraag.

aardewerksoort	aantal items	%	aantal scherven	%	gewicht (g)	%
terra sigillata	8	9.3	11	2.1	953	7.6
Gallo-Belgisch e.d.	3	3.5	7	1.4	56	0.4
geverfd	11	12.8	37	7.1	299	2.4
metaalglanswaar	1	1.2	48	9.3	228	1.8
gladwandig-gesmookt	12	14.0	21	4.1	2807	22.5
gladwandig	13	15.1	234	45.2	2571	20.6
ruwwandig	21	24.4	107	20.7	4537	36.3
grijs	2	2.3	7	1.4	166	1.3
(stand)amfoor	7	8.1	10	1.9	311	2.5
wrijfschaal	4	4.7	6	1.2	359	2.9
dolium	2	2.3	3	0.6	22	0.2
blauwgrijs	2	2.3	27	5.2	178	1.4
totaal	86	100	518	100.2	12487	99.9
overig	15		66		362	
lampjes	2		2		96	

Tabel 10.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de aantallen en percentages (gedraaid) aardewerk per categorie.

Op de beker uit graf 108 na, is geen van de stukken op type te determineren. Alle scherven zijn echter uitgevoerd in techniek b (wit met grijze deklaag), hetgeen wijst op een datering in de 2de of 3de eeuw na Chr. De beker 108-2 is een Niederbieber 32, versierd met arcering en in techniek c (oranjerood met grijze deklaag). Deze beker dateert in elk geval vanaf ca. 150 na Chr., mogelijk zelfs laat in de 2de of in de 3de eeuw.

Metaalglanswaar

Een deel van de metaalglanswaar werd vroeger onder het geverfde aardewerk gerekend en wel als de zogenaamde *Qualitätsware*/techniek d, rood aardewerk met een glanzend zwarte deklaag. Dit baksel komt uit Trier, terwijl een grijs baksel met matgrijze deklaag is vervaardigd in de Argonnen. Het enige stuk metaalglanswaar uit het grafveld, de beker uit graf 109, is uitgevoerd in techniek d (fig. 10.1). Bekers van het vormtype Niederbieber 33 worden gedateerd in de 3de eeuw na Chr.

Gladwandig-gesmookt aardewerk

Gladwandig-gesmookt is een verzamelnaam voor een aantal verschillende baksels. Het materiaal is 'gladwandig' maar omvat vormen die in die aardewerksoort oorspronkelijk niet voorkomen, zoals borden en bekens. De baksels zijn vaak crèmewit met een zeer glad oppervlak, dat eventueel lichtbruingrijs gesmookt kan zijn. Daarnaast komen, met name bij de borden, ook meer oranjebruine baksels voor met een wat ruwer oppervlak. In de opgraving van 1988 zijn 12 items met 22 scherven en een gewicht van 2807 g gevonden. De meest voorkomende vorm in het grafveld, en dat geldt voor Zuid-Nederland in het algemeen, zijn bekens Vanvinckenroye 87 en borden Vanvinckenroye 90 (fig. 10.1). Deze typen dateren beide in de late 2de en de 3de eeuw na Chr. In graf 108 zit één compleet bord, in graf 109 zelfs twee exemplaren. Al deze borden zijn uitgevoerd in een licht oranje baksel. De fragmenten van de beker 105-13 zijn verdwenen en alleen bekend dankzij een tekening. Hoewel met zijn insnoering

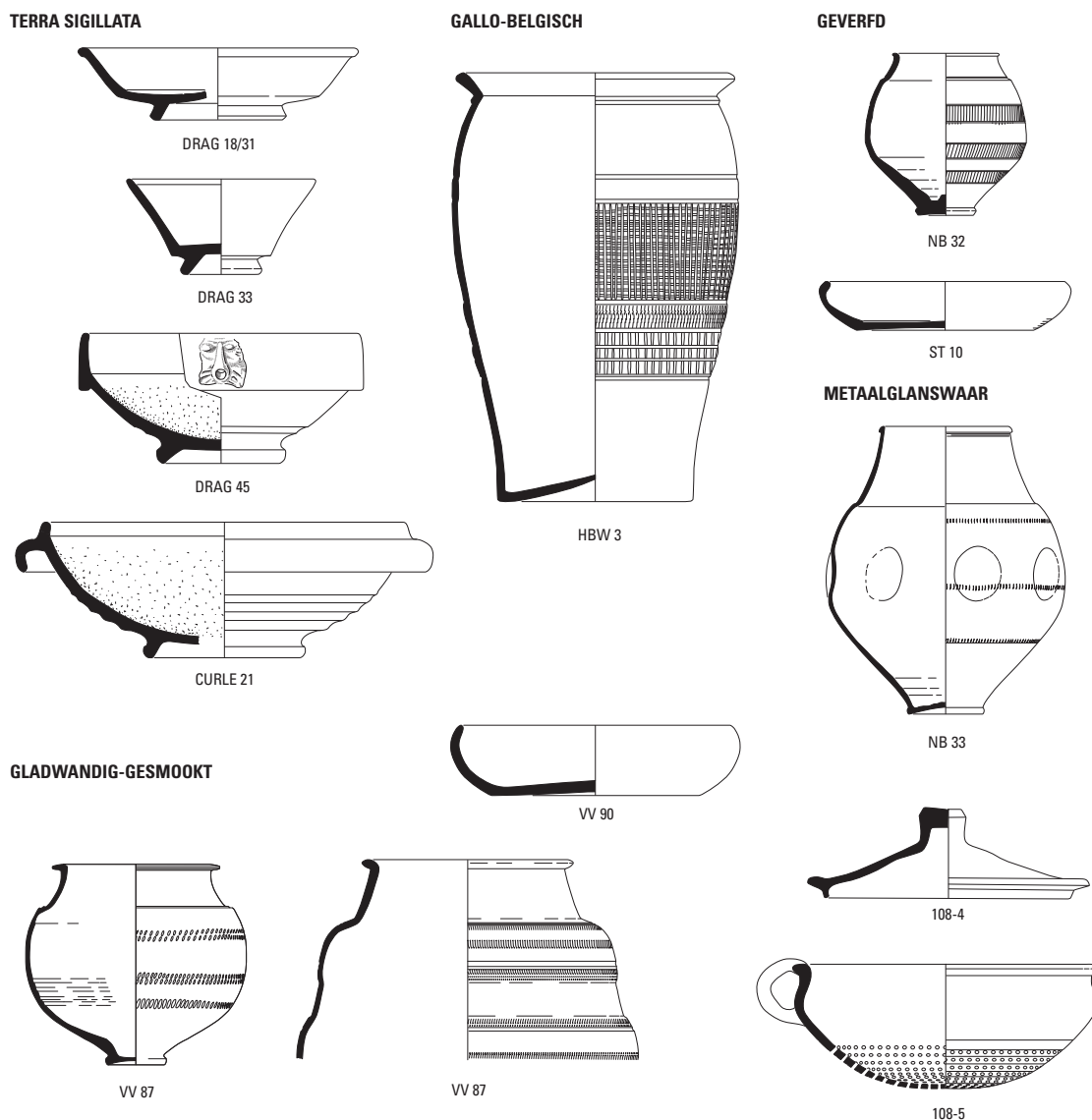

Fig. 10.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Aangetroffen aardewerkvormen in *terra sigillata*, Gallo-Belgisch aardewerk, geverfd aardewerk, metaalglanswaar en gladwandig-gesmookt aardewerk. Schaal 1:5.

een bijzondere variant, is deze beker zonder meer te plaatsen in de ‘familie’ van de Vanvinckenroye 87.²²⁹ Het is mogelijk dat de bodem 105-10 tot dezelfde beker hoort, al lijkt de diameter iets te groot. Naast het eerder genoemde bord, had graf 108 twee minder voorkomende vormen in gladwandig, gesmookt aardewerk, namelijk een deksel en een zeef. Bijzonder is dat het deksel niet op een ander stuk vaatwerk uit het graf was gezet, maar ‘los’ op de bodem van de kuil was geplaatst.

Gladwandig aardewerk

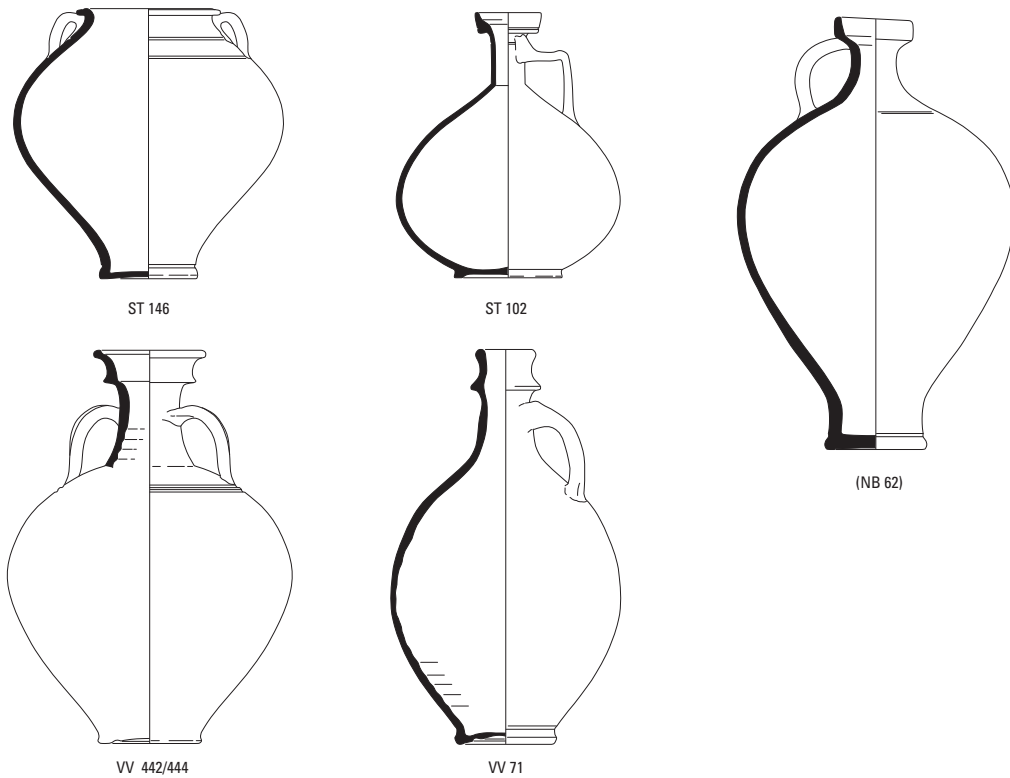
Gladwandig aardewerk is in Hoogeloon vertegenwoordigd in 13 items met 235 scherven en een gewicht van 2571 g. De scherven van verschillende items zijn niet aan een vorm toe te wijzen, maar in de meeste gevallen zullen ze afkomstig zijn van kruiken (fig. 10.2). Een andere vorm in het gladwandig is de honing-

²²⁹ Zie bijvoorbeeld De Clerck 1983, 61, nr. 31; 63-65, nr. 33-35 (Tienen); Vilvorder 1997, 215, fig. 115, 2-3. Op grond van de halsvorm en de grootte lijkt het bij 105-13

niet te gaan om een geverfde ‘Doppelbecher’ (zie bijvoorbeeld Brunsting 1937, 78-79, type 6).

GLADWANDIG

RUWWANDIG

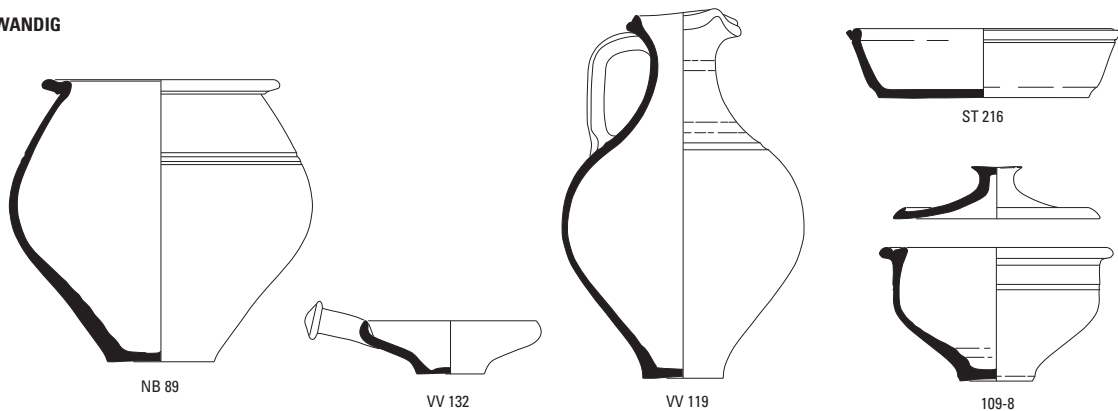

Fig. 10.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Aangetroffen aardewerkvormen in glad- en ruwwandig aardewerk. Schaal 1:5.

pot Stuart 146, waarvan een - oorspronkelijk wellicht compleet - exemplaar is aangetroffen (205-1). Over de datering van dit stuk is weinig te zeggen, behalve dat het *niet* gaat om een Augusteïsch of Tiberisch exemplaar (want die hebben doorgaans grote oren).

Wat betreft de kruiken is er in de eerste plaats een kruikje Stuart 102 uit randstructuur 104 (104-6), dat daar als compleet stuk in is gedeponneerd. Kruiken van dit type hebben vaak een wat peervormige buik en een trechtervormige, ondersneden rand; niet-ondersneden randen komen echter ook voor. Het type wordt gedateerd in de pre-Claudische periode, dus tot ca. 40 na Chr.²³⁰ De tweede kruik is ook compleet, het gaat namelijk om de kruik uit graf 108 (108-7). Deze kruik is toegewezen aan het type Niederbieber 62, maar de rand doet sterk denken aan die van de twee-orige kruiken Stuart 129 of Brunsting 20/Niederbieber 67b. Het exemplaar zal dateren in de tweede helft van de 2de of in de 3de eeuw na Chr.

Naast het zojuist beschreven materiaal, moeten ook de vondsten uit de collectie Lauwers hier nog worden genoemd.²³¹ De kruik met twee oren van figuur 2.10 houdt het midden tussen de Vanvinckenroye 442 (verbrede opening, vorm van het lichaam) en de 444 (ingesnoerde rand).²³² Beide typen zouden dateren aan het einde van de 2de en het eerste derde van de 3de eeuw na Chr. Opmerkelijk is de verschillende conserveringstoestand van delen van de kruik, die suggereren dat deze op zijn zij heeft gelegen. Het bovenste derde is in scherven (nu gerestaureerd) en vertoont craquelé. Het laatste verschijnsel is kenmerkend voor scherven die uit een zure bodem komen. Mogelijk bevond dit deel zich in het bovenste deel van een heidepodzol. Het middelste derde is goed geconserveerd en het onderste deel ook, maar dit laatste vertoont een donkerbruine verkleuring. Misschien heeft de onderzijde van de kruik dus in de C-gley gelegen.

De tweede kruik met twee oren is vergelijkbaar met de vorige, maar hier is sprake van een wel zeer ver uitstaande randlip (fig. 2.11, 1). Het is niet na te gaan in hoeverre dit in de tekening van Gerrit Beex goed is weergegeven, dan wel is gechargeerd. De kruik zal in dezelfde tijd als de Vanvinckenroye 442/444 moeten worden geplaatst. De kruikhals figuur 2.11, 2 behoort tot het type Vanvinckenroye 71, vervaardigd vanaf ca. 135/140 na Chr.

Ruwwandig aardewerk

Deze aardewerksoort is die waarin de meeste typen te onderscheiden zijn (20 items, 106 fragmenten, 4533 g; fig. 10.2). De enige herkenbare potvorm is de pot met dekselgeul Niederbieber 89. Een dergelijke pot is compleet aanwezig in graf 108, fragmenten van drie andere exemplaren zijn in de aanleg van werkputten en als losse vondst aangetroffen. De Niederbieber 89 is vervaardigd vanaf ca. 125 na Chr., maar werd vooral na 150 populair. De kom Niederbieber 103, éénmaal in graf 108, drie maal in 109, is als het ware de lage uitvoering van de Niederbieber 89 en heeft dezelfde datering. Ruwwandige deksels als 109-4 (en uit de aanleg van werkput 5) waren bedoeld om deze potten en kommen af te dekken. Opmerkelijk genoeg is het deksel uit graf 109, net als het gladwandig-gesmoekte exemplaar uit 108, op de bodem van de grafkuil gelegd, hoewel het in principe op kom 109-8 zou passen.

Naast potten en kommen, zijn in zowel graf 108 als 109 ook een kan en een steelpannetje aanwezig. De kan in graf 108 is het best te benoemen als een Vanvinckenroye 119, gemaakt vanaf het midden van de 2de eeuw.²³³ Waarschijnlijk is de incomplete kan uit graf 109 van hetzelfde type. De twee steelpannetjes zijn van het type Vanvinckenroye 132.²³⁴ Het is een betrekkelijk zeldzame vorm uit het einde van de 2de en de 3de eeuw, die bijvoorbeeld is gevonden in het Zuidwest-grafveld van Tongeren.²³⁵ Daarnaast zijn exemplaren aanwezig in twee graven van Esch-Kollenberg.²³⁶

De overige vormen uit het grafveld zijn een kom Stuart 210 (eventueel pot Stuart 202) en een bordje Stuart 216, uit de randstructuur van graf 105 en kuil 204. Het bordje wordt vooral later in de 2de eeuw populair.

²³⁰ Stuart 1962, 37-38, type 102, pl. 3, 63-69; 1976, 47-48, type 102, fig. 40, 1-12; 41, 1-2; Haalebos 1990, 158, type 4020; Vanvinckenroye 1991, 82-83, nr. 373; Bosman 1997, 221, fig. 6.46, nr. 7.

²³¹ Zie boven, paragraaf 2.4.2.

²³² Vanvinckenroye 1991, 100-101, nr. 440; 444. Vergelijk ook de kruik fig. 8.9, rechtsonder.

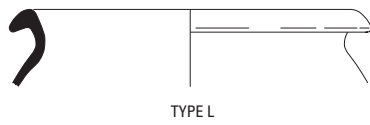
²³³ Vanvinckenroye 1967, pl. 21, type 119; 1984, 90-91, pl. 86, nr. 2 (Tongeren ZW-grafveld, graf 149); 106-107, pl. 101, nr. 2 (graf 183); 129, pl. 112, nr. 1 (graf 246); 174.

²³⁴ Vanvinckenroye 1967, 60, pl. 22, type 132; 1991, 122-123, pl. 57, nr. 540-544.

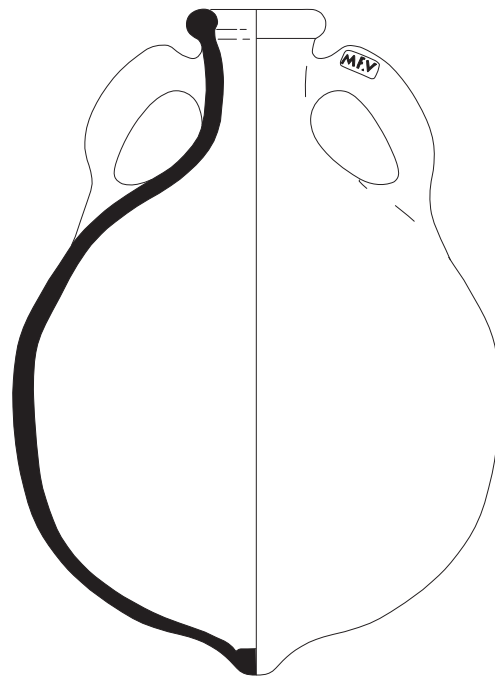
²³⁵ Vanvinckenroye 1984, 75, pl. 73, graf 115, 2 (IIB); 106-107, pl. 101, graf 183, 10 (midden III); 115, pl. 107, graf 205, 6 (eind II-IIIa); 134-135, pl. 117, graf 264, 6 (wrsch. IIIa).

²³⁶ Van den Hurk 1973, 207, fig. 23, graf II, 9 (IIB of later); 220-221, fig. 56, graf III, 16 (steel eindigend in oog; graf IIc, eventueel IId).

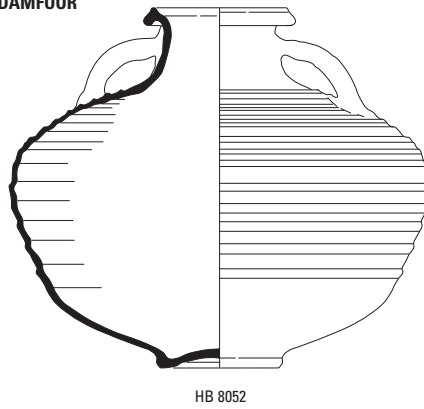
GRIJS

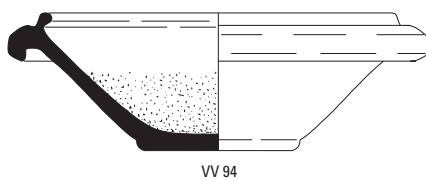
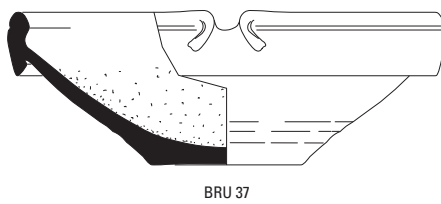
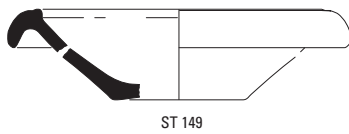
AMFOOR

MIDDELGROTE STANDAMFOOR

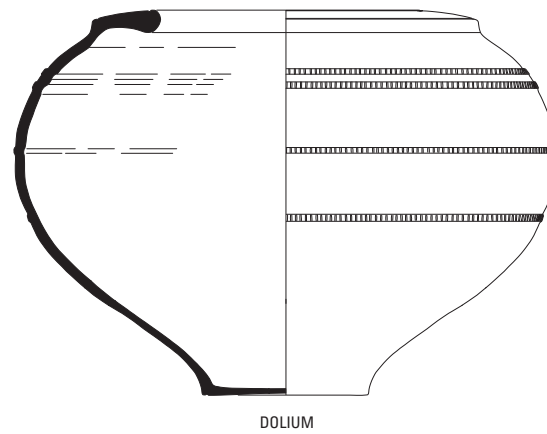

WRIJFSCHAAL

DOLIUM

DRES 20

BLAUWGRIJS

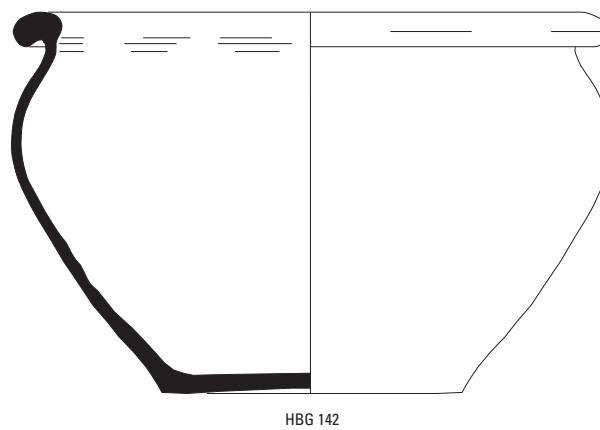
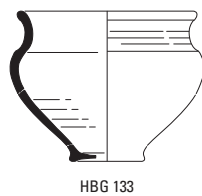

Fig. 10.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. Aangetroffen aardewerkvormen in grijs aardewerk, middelgrote standamfoor, amfoor, wrijfschaal, *dolium* en blauwgrijs aardewerk. Schaal 1:5, (stand)amfoor 1:8.

Grijs aardewerk

Grijs aardewerk is een soort ruwwandig aardewerk, dat een wat fijnere magering en een 'schuurpapier-achtig' oppervlak heeft. Het materiaal is vanaf de Flavische tijd gemaakt, vermoedelijk in het rivierengebied of de Maaskant. Een fragment (21 g) uit kuil 316 is niet aan een vorm toe te wijzen, zes fragmenten (145 g) die aan het oppervlak gevonden zijn, behoren tot een pot met overhangende rand van het 'type L' (fig. 10.3).

Middelgrote standamfoor en amfoor

Middelgrote standamforen zijn grote wijnkruiken met een standvlak, waarvan de inhoud rond 20 l ligt. Er zijn acht scherven (132 g) gevonden, waarvan een aantal de typische rillen heeft van de Haalebos 8052 (fig. 10.3). Deze vorm dateert vanaf ca. 125 na Chr.

Er zijn slechts twee wandscherven (179 g) gevonden van grote transportamforen. Eén scherv is van een Zuid-Spaanse olijfolieamfoor Dressel 20, een type dat gedurende de hele Romeinse tijd is ingevoerd (fig. 10.3). Het type en de herkomst van de andere amfoor zijn vooralsnog onbekend.

Wrijfschalen

Wrijfschalen zijn al aan de orde gekomen bij de bespreking van de *terra sigillata*. Het zijn wijde kommen die, wanneer voorzien van grindjes aan de binnenzijde, zijn gebruikt voor het fijnwrijven van kruiden. De schalen hebben echter ook wel andere functies gehad, mogelijk onder meer die van melkteil.²³⁷ In de opgraving van 1988 zijn vier items (6 scherven, 359 g) gevonden die aan de drie meest gangbare typen zijn toe te wijzen (fig. 10.3). Het gaat om twee exemplaren van de Stuart 149 (hele Romeinse tijd), een van de Brunsting 37/Gose 453 (vanaf ca. 150 na Chr.) en een van de Vanvinckenroye 94 (vanaf late 2de eeuw).

Dolia

Twee items met 3 scherven (22 fragmenten) zijn van *dolia* Stuart 147, grote voorraadvaten voor de opslag van de meest uiteenlopende zaken (fig. 10.3). De aangetroffen fragmenten zijn niet nader te dateren.

Blauwgrijs aardewerk

Dit aardewerk is vertegenwoordigd door twee items (27 scherven; 178 g). Een tweetal scherven is waarschijnlijk van een voorraadpot Holwerda BG 142, de kom uit de randstructuur van graf 105 is een kom Holwerda BG 133 (fig. 10.3). Blauwgrijs aardewerk lijkt in Zuid-Nederland vooral gebruikt te zijn vanaf het einde van de 2de eeuw.

Lampjes

Het olielampje 108-11 is een zogenaamde 'firmalamp' van het type Loeschcke Xc (fig. 10.4).²³⁸ Firmalampen danken hun naam aan de naamstempels die op de onderzijde kunnen zijn aangebracht, al komen ze even goed ongestempeld voor, zoals ons exemplaar.²³⁹ De specifieke variant Loeschcke Xc heeft een tuit die niet duidelijk is afgezet van het lichaam. De zogenaamde schouderring rond de spiegel (het vlak waarin zich de vulopening bevindt), is aan de voorzijde open en staat via een gootje in verbinding met de opening van de tuit. Via het gootje kan olie vanaf de lont naar de vulopening en terug de lamp in vloeien. De twee knopjes aan weerszijden van de schouderring zijn een relict van de oogjes voor de kettinkjes waarmee bronzen lampen konden worden opgehangen. Bij lampjes zonder oor is aan de achterzijde een derde knopje aanwezig. Firmalampen zijn geproduceerd vanaf het midden van de 1ste eeuw. Echter, de wat 'gedrongen' exemplaren zoals het onze, waarbij de tuit kort is en niet heel duidelijk afgezet van het

²³⁷ Vanderhoeven 1989.

²³⁸ Loeschcke 1919, 67ff.; Liesen 1994, 12-13; Evelein 1928, 29, pl. 6, 6 (firmalamp type B).

²³⁹ Ons exemplaar heeft enkele vage lijntjes op de onderzijde, maar deze lijken toch geen rest van een stempel of *grafitto* te vormen.

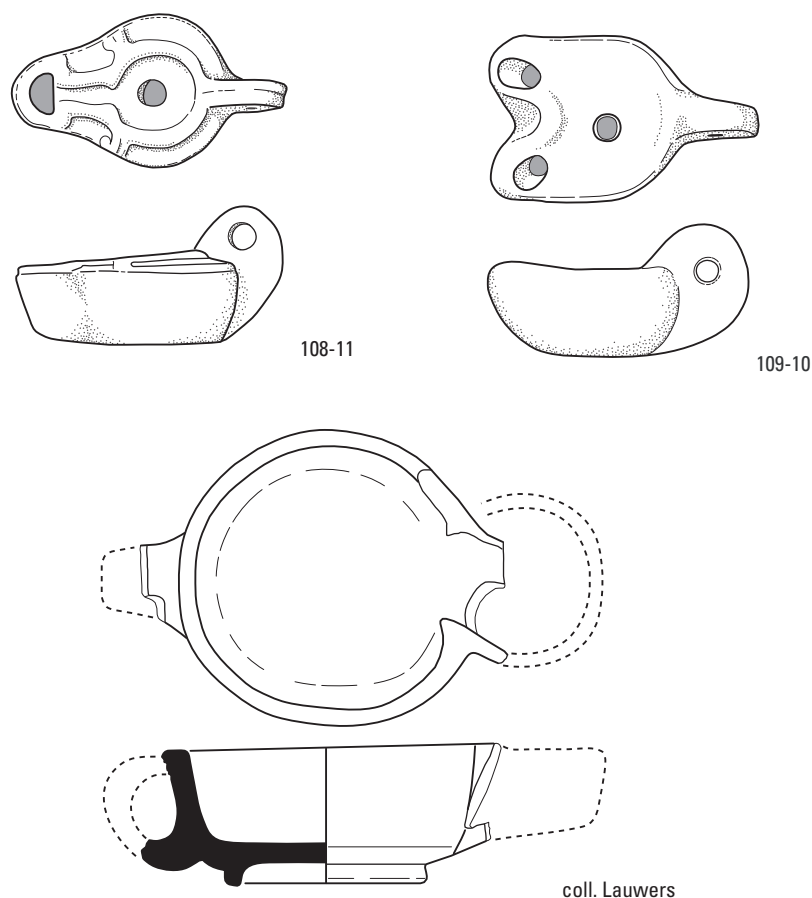

Fig. 10.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. De drie aangetroffen lampen. Schaal 1:2.

lichaam, zijn jonger. Evelein dateert ze vanaf het einde van de 2de eeuw na Chr., hoewel dit gebaseerd is op de niet volledig betrouwbare chronologie van delen van het grafveld Nijmegen-West.²⁴⁰ Toch zijn dergelijke lampjes in bijvoorbeeld het Zuidwest-grafveld van Tongeren en in Moers-Asberg ook vanaf het midden van de 2de eeuw te dateren.²⁴¹

Het tweede lampje van het grafveld (109-10) is van een minder gangbare vorm. In het werk van Loeschcke is een klein gedrongen lampje met een dubbele tuit opgenomen onder type VIIa, maar dit heeft een schoudering met een *Eierstab* rondom.²⁴² Een lampje uit Tongeren lijkt qua baksel (wit met een donkere deklaag) wel sterk op dat uit Hoogeloon, al heeft dit een reliëfbandje rond de spiegel. Het wordt in de 2de eeuw gedateerd, maar dit is de datering die De Schaetzen en Vanderhoeven aan de hele groep van lampjes met twee of drie tuiten geven.²⁴³

Het fragmentarische olielampje dat naar verluidt ook bij de Kaboutersberg is gevonden, behoort tot het type van de open, achtvormige lampen en daarbinnen tot de variant met standring (Loeschcke

²⁴⁰ Evelein 1928, 42. Type komt het eerst voor in grafveld WW (Weurtseweg), maar vooral in het deel KL (Kraijenhofflaan).

²⁴¹ Vanvinckenroye 1984, 115, pl. 107, graf 205, nr. 2; 143-144, pl. 122, graf 286, nr. 2 (beide eind 2de/eerste helft 3de eeuw; Liesen 1994, 12-13, fig. 9, 50-53, nr. 217-226 (wel heel klein, witte klei, waarschijnlijk lokaal product

midden II en later).

²⁴² Loeschcke 1919, 648; Taf. 17, nr. 648.

²⁴³ De Schaetzen/Vanderhoeven 1956, 21, pl. 4.9 (Tongeren, A1082).

²⁴⁴ Loeschcke 1919, 112-114, 259, Typus XIB; Liesen 1994, 12-14; De Schaetzen/Vanderhoeven 1956, 21-, pl. 5.3-6.1.

XIb).²⁴⁴ Deze variant schijnt voor te komen vanaf het einde van de 1ste eeuw en is zeker gedurende de 2de eeuw nog gangbaar.²⁴⁵

10.2 KERAMISCH BOUWMATERIAAL

Naast zes fragmenten van betrekkelijk recente baksteen, is een beperkt aantal Romeinse dakpanfragmenten verzameld (tabel 10.2). Het gaat om niet meer dan 20 fragmenten met een gewicht van ruim 1 kg. Hoewel ook wat betreft deze materiaalcategorie oorspronkelijk veel meer aanwezig kan zijn geweest, is er geen enkele aanleiding te veronderstellen dat op het terrein een gebouw met een pannendak heeft bestaan. Dakpannen werden behalve als dakbedekking namelijk voor allerlei doeleinden gebruikt, zoals toevoeging aan cement, als

vorm	aantal fragmenten	gewicht (g)
tegula	6	911
imbrex	1	51
dakpan, vorm onbekend	13	262
totaal	20	1224

Tabel 10.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vondsten van keramisch bouw materiaal.

tussenlagen in muurwerk, bekleding van haarden, voor het afdekken van graven, enzovoort. Het is niet met zekerheid te zeggen wat de specifieke toepassingen waren van het dakpanmateriaal van de Kaboutersberg, maar waarschijnlijk is het in muurwerk of cement verwerkt geweest.

10.3 GLAS

Er is een klein aantal fragmenten glas aangetroffen. Drie stuks (4 g) zijn van zogenaamde La Tène-armringen. Item 101-5 is afkomstig uit een randstructuur en is van het D-vormige type. De armring is kleurloos geweest, of eventueel heel licht gekleurd (purper of groen?); aan de binnenzijde is gele folie aangebracht. Armring 337-1 uit een kuil is eveneens voorzien van gele folie. Deze armring is zeker kleurloos en heeft vijf ribben. Het fragment 104-15 uit een randstructuur van het grafveld is purper van kleur, maar door verbranding is van de vorm niets meer te zien. La Tène-armringen zijn in Zuid-Nederland vervaardigd vanaf ca. 225/200 voor Chr. tot aan het begin van de jaartelling. Ze komen voor in nederzettingen en grafvelden, waarbij ze in het laatste geval worden aangetroffen in vrouwengraven.²⁴⁶ De fragmenten uit Hoogeloon zullen, gezien de verbranding van één fragment, waarschijnlijk samenhangen met het grafveld en niet met Late-IJzertijdbewoning in de directe omgeving. Het glas kan zowel uit verstoorde graven komen, als van de locaties van brandstapels waar het na de crematie is achtergebleven.

Item 109-17 omvat twee kleine scherfjes (2 g) van dunwandig, kleurloos glas. Het is afkomstig van vaatwerk uit de Romeinse tijd; een bekertje, bord of kommetje. De scherfjes zijn zo onbeduidend, dat het de vraag is of glazen vaatwerk wel deel uitmaakt van de inventaris van graf 109. Het glas kan ook toevalig in het spoor terecht zijn gekomen, net als de paar handgevormde scherven en een stukje vuursteen.²⁴⁷ Een fragment gesmolten glas uit de veldverkenning (9999-9) is mogelijk ook van Romeins vaatwerk. Het doet denken aan het vele gesmolten glas dat door Gerrit Beex is vermeld. Op grond van de donkere kleur zou men kunnen denken dat het gaat om een fragment van een glazen fles.

²⁴⁵ Loeschcke 1919, 114. Een voorbeeld uit midden 2de eeuw in Gors-Opleeuw (Lux/Roosens 1971, 30, fig. 22, graf 10, nr. 27); Evelein (1928, 44-47, pl. 10) noemt bijna 30 lampjes uit Nijmeegse grafvelden, waarvan er maar

drie komen uit E, S en KKH en de rest uit de grafvelden WW en KH van Ulpia Noviomagus.

²⁴⁶ Hiddink 2003b, 197; 2006, 61-62.

²⁴⁷ Paragraaf 13.1.

Romeins is tenslotte een stukje vensterglas (9999-15; 11 g). Het fragment is groen en vertoont kleine belletjes; daarnaast is het spoor van een tang aanwezig. Vensters werden gemaakt door een taai-plastische hoeveelheid glas op een stenen plaat uit te gieten; met een tang trok men het glas verder naar buiten. Wat een stukje vensterglas op deze vindplaats te betekenen heeft is onduidelijk.²⁴⁸ Net als de dakpanfragmenten hoeft het niet te betekenen dat sprake was van een gebouw(tje) op het terrein.

Voor het platte glazen flesje uit de voormalige collectie Lauwers zijn mij geen parallellen uit de Romeinse tijd bekend (fig. 2.11). Intuïtief maakt het eerder een post-middeleeuwse indruk, al is hiervoor ook niet direct een vergelijkbaar type in de literatuur gevonden.

10.4 MUNTEN

Joris Aarts

Van het terrein van de Kaboutersberg zijn momenteel 24 muntvondsten bekend (tabel 10.3).²⁴⁹ Binnen de opgravingsputten van 1988 is slechts één munt aangetroffen, een 2de-eeuwse sestertius net ten noordoosten van randstructuur 103.²⁵⁰ In de opgravingsdocumentatie wordt een tweede, sterk verweerde munt genoemd uit de dichtgereden werkput 10, die een detectoramateur mocht houden.²⁵¹ Het geringe aantal munten aangetroffen in 1988 lijkt enigszins vreemd, aangezien één jaar tevoren op of vlakbij de opgravingsputten zeventien munten zouden zijn gevonden door metaaldetectoramateurs.²⁵² Echter, tijdens de opgraving is weliswaar af en toe gezocht met een metaaldetector, maar niet op een systematische manier.

De inventarisatie en determinatie van de muntvondsten uitgevoerd door Jelle Prins heeft buiten de al genoemde 19 munten vijf extra exemplaren opgeleverd. De munten zijn allemaal van brons en verkeren in redelijke staat. Het valt op dat de oudste munten tevens de grootste mate van slijtage vertoonden.²⁵³ Hoewel de precieze oorspronkelijke context van de munten (uit graven, randstructuren of anderszins) onbekend is, is duidelijk dat ze allemaal afkomstig zijn van het grafveld.²⁵⁴ We mogen er dan ook van uitgaan dat het hier voornamelijk gaat om munten die iets te maken hebben gehad met het grafritueel.

10.4.1 CHRONOLOGIE EN DATERING

In figuur 10.5 zijn zowel de muntvondsten van de Kaboutersberg als van de nederzetting op de Kerkakkers weergegeven. Is de aanname correct dat de bewoners van de *villa* met nederzetting van de Kerkakkers in dit grafveld zijn begraven, dan vormen de munten een greep uit het geld dat oorspronkelijk eigendom was van deze gemeenschap. Bij een eerste inspectie van de chronologische verdeling van de muntvondsten zien we dat zowel de muntvondsten uit de nederzetting als die van het grafveld beginnen in de Augusteïsche periode. Echter, van een gelijktijdig begin van depositie of verlies op beide

²⁴⁸ Ook bij de door RAAP onderzochte brug/dam over de Kleine Beerze, op zo'n 60 m van de Kaboutersberg, is een stukje vensterglas aangetroffen.

²⁴⁹ Er was geen gelegenheid te inventariseren welke nieuwe munten de afgelopen jaren eventueel nog zijn gevonden door detectoramateurs. Hier wordt zo nodig op terug gekomen in de publicatie over Hoogeloon-Kerkakkers.

²⁵⁰ Slofstra, dagrapport 24-05-1988. Het is momenteel onbekend welke munt uit tabel 10.3 het betreft.

²⁵¹ Aarts, dagrapport 31-05-1988.

²⁵² Zie paragraaf 3.2.

²⁵³ Het lijkt logisch dat een munt meer slijtage vertoont wanneer hij langer heeft gecirculeerd, maar dit is zeker niet altijd het geval. De mate van slijtage (indien vast te stellen) heeft meer te maken met de intensiteit van het gebruik van de munt dan met zijn relatieve ouderdom.

²⁵⁴ De munt van Trajanus, nr. 19 in tabel 10.3, wordt vermeld in geschriften van Reuvs en Jansen met nog twee andere bronzen munten. Het betreft ongetwijfeld munten gevonden in 1827 op perceel 922a (zie paragraaf 2.4.1).

nr	uitgevende instantie	zeker	begin datum	eind datum	denom.	munt plaats	slijtage	type	emissie	opmerking
23	AVAVCIA	z	-20	9	AES	Gallië	-	Scheers 217	offic	
11	Augustus	z	41	68	as	Gallië	gesl.	-	imit	
14	Claudius	z	50	68	as	Gallië	gesl.	RIC2, 100	imit	
4	IA	w	41	68	as	Gallië	-	-	imit	
3	IA	z	41	68	as	Gallië	gesl.	-	imit	
5	Domitianus	z	83	96	sest	Rome	-	-	offic	GERM
10	Domitianus	z	81	96	sest	Rome	gesl.	-	offic	VESPF
12	Domitianus	z	81	96	dup	Rome	gesl.	-	offic	
19	Trajanus	z	97	117	AES	Rome	-	-	offic	perceel 922a, zie tekst
18	Hadrianus	z	117	138	as	Rome	-	-	offic	gecorrodeerd
21	Hadrianus	z	117	138	sest	Rome	gesl.	-	offic	gecorrodeerd
15	Hadrianus	z	117	138	dup	Rome	gesl.	-	offic	
2	Hadrianus	z	119	138	sest	Rome	gesl.	RIC 759	offic	
8	Marcus Aurelius	z	165	166	sest	Rome	-	RIC 923	offic	
16	L. Verus (M.Aurelius)	z	165	166	sest	Rome	gesl.	RIC1456	offic	
6	Marcus Aurelius	z	172	173	sest	Rome	-	RIC 1081	offic	
24	Faustina II (M.Aur.)	z	161	175	sest	Rome	gesl.	RIC 1621	offic	
17	Faustina II (M.Aur.)	z	167	176	dup	Rome	gesl.	RIC 1643	offic	
7	Faustina II (M.Aur.)	z	176	180	dup	Rome	gesl.	-	offic	
9	Faustina II (M.Aur.)	z	176	180	dup	Rome	gesl.	RIC 1703	offic	
1	Crispina (Commodus)	z	180	183	sest	Rome	-	RIC 670	offic	
20	II	w	100	200	sest	onb	-	-	offic	gecorrodeerd
13	II	o	100	200	dup/as	onb	gesl.	-	offic	
0	Romeins	w	1	400	AES	onb	-	-	onbek	Via J. Sanders.

Tabel 10.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. Muntenlijst, met nummers verwijzend naar de inventarisatie van Jelle Prins.

Betekenis van de afkortingen: zeker zekerheid determinatie (zeker/waarschijnlijk/onzeker); denom denominatie (sest sestertius/dup dupondius); emissie offic(ieel)/imit(atie)/onbek(end)

vindplaatsen is hoogstwaarschijnlijk geen sprake. Er zijn in het grafveld vier imitaties van assen aangetroffen die mogelijk nog in de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. dateren, maar net zo goed nog in vroeg-Flavische tijd kunnen hebben gecirculeerd.²⁵⁵ Afgaand op de slijtage van de munten is een jongere datering voor deze munten zelfs waarschijnlijker. De enige munt van het grafveldterrein waarvan we vrijwel zeker weten dat hij in de Augusteïsche periode heeft gecirculeerd is een bronzen AVAVCIA-muntje (Scheers 217). Afgezien van deze laatste vondst lijkt het erop dat de depositie van munten in funeraire context zeker niet eerder is begonnen dan in de Flavische periode. Verder valt op dat de vroegste officiële Flavische munten uit het grafveld dateren uit de regeringsperiode van Domitianus. Het zou kunnen dat ook de imitaties uit de eerste helft van de 1ste eeuw pas in de laat-Flavische periode gedeponneerd zijn; anders hadden we ook een aantal munten van Vespasianus verwacht. In de nederzetting zijn deze munten wel vertegenwoordigd. De jongste munt afkomstig van het grafveld is van Crispina (Commodus; 180-183 na Chr); er zijn geen munten uit jongere periodes gebruikt in het grafritueel.

²⁵⁵ In het histogram duiken twee van deze munten op als assen van Augustus en Claudius.

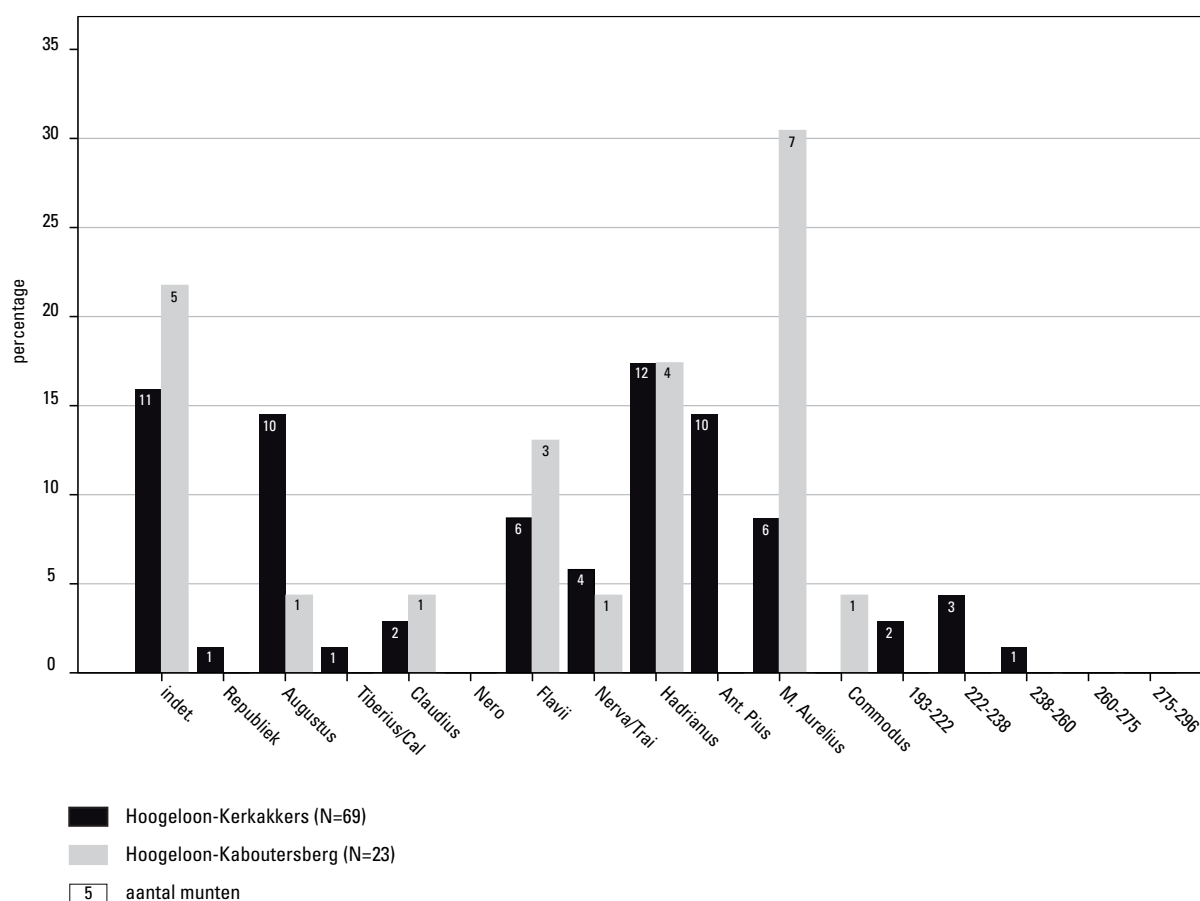

Fig. 10.5. Hoogeloon-Kaboutersberg en -Kerkkokers. De chronologische verdeling van de muntvondsten (percentages).

In de muntvondsten van de nederzetting is de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. veel beter vertegenwoordigd. Het percentage Augusteïsche munten ligt hier veel hoger, en ook munten van Tiberius en Claudius zijn aanwezig. Het heeft dus enige tijd geduurd voordat de munten die in de nederzetting binnenkwamen, werden gebruikt in het grafritueel. Al met al kunnen we concluderen dat de gewoonte om munten in graven of kringgreppels te deponeren zich heeft geconcentreerd in de Flavische periode tot aan het einde van de 2de eeuw na Chr. Dit is een beeld dat we terugzien in veel grafvelden in het Maas-Demer-Scheldegebied (figuur 10.6).²⁵⁶ Deze beperkte periode waarin munten worden gebruikt in het grafritueel heeft dus niets te maken met de toevoer van geld naar de nederzetting die gebruik maakte van het grafveld: deze begint eerder en loopt langer door. Waarom dit zo is, weten we niet. Het einde van het gebruik van munten in het grafritueel kan misschien te maken hebben met een tekort aan laagwaardig bronsgeld aan het begin van de 3de eeuw.²⁵⁷ Het is immers zo dat vanaf de Flavische periode in dit gebied alleen kleingeld wordt geselecteerd voor rituele doeleinden. Na het midden van de 3de eeuw, wanneer dit bronsgeld (in de vorm van gedevalueerde *antoniniani*) weer in overvloed beschikbaar is, was de geldtoevoer naar de nederzetting in Kerkkokers al opgedroogd.

²⁵⁶ Deze tendens beperkt zich overigens niet alleen tot het MDS-gebied: ook in het grafveld van Tiel-Passewaaij beperkt de gewoonte om munten mee te geven aan de doden zich voornamelijk tot de 2de eeuw na Chr. (Aarts/Heeren 2010, 178).

²⁵⁷ De muntomloop bestaat dan voornamelijk uit *denarii*, *antoniniani* met nog een redelijk zilverpercentage en bronzen *sestertii*. De lagere bronsdenominaties worden in deze periode nog maar mondjesmaat aangetroffen.

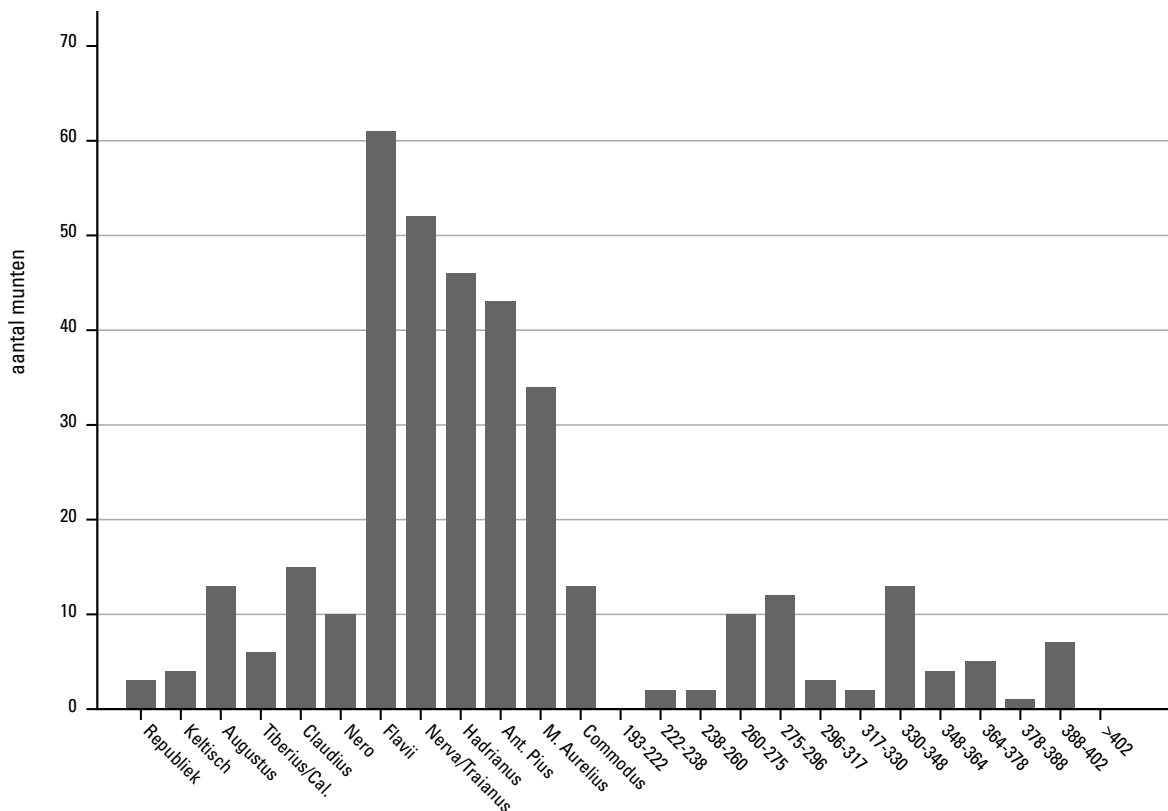

Fig. 10.6. Chronologische verdeling van de munten uit funeraire contexten in het Maas-Demer-Scheldegebied (n= 361).

Het is ook niet uitgesloten dat het gebruik van geld in het grafritueel nog wél tot in de eerste helft van de 3de eeuw heeft doorgelopen. Vaak duikt namelijk ‘oud geld’ op in dit soort contexten,²⁵⁸ en wellicht moet de piek onder Marcus Aurelius in het histogram van Koeboschackers dus worden uitgesmeerd over een langere periode. Hoe dan ook, juist in de enige twee crematiegraven, graf 108 en 109 uit de eerste helft van de 3de eeuw, zijn geen munten aangetroffen.

10.4.2 BETEKENIS VAN DE MUNTEN

Het ontbreken van contextinformatie maakt het onmogelijk om een onderscheid te maken tussen munten die oorspronkelijk in grafkuilen waren gedeponneerd en exemplaren die in de randgreppels zijn geworpen. Dat is jammer, want de munten in de grafkuilen horen bij een andere fase van het dodenritueel dan die in de kringgreppels, en hebben dus waarschijnlijk ook een andere betekenis gehad. De volgende opmerkingen over de interpretatie van de munten uit het grafveld zijn derhalve grotendeels gebaseerd op de informatie uit andere grafvelden, waar de munten wel in archeologische context zijn aangetroffen, en antropologische literatuur over het dodenritueel.²⁵⁹

Een eerste observatie, die we hierboven al hebben gemaakt, is dat het gaat om munten van een relatief lage waarde. Zilveren munten komen we niet tegen, en dat geldt eigenlijk voor alle rurale grafvelden in

²⁵⁸ Zie Prins 1996; Hiddink 2003b, 199-201; Aarts/Heeren 2010, 176.

35-41; Aarts/Heeren 2011, 19-51; Aarts/Heeren in druk.

²⁵⁹ Voor een uitgebreidere discussie, zie Hiddink 2003a,

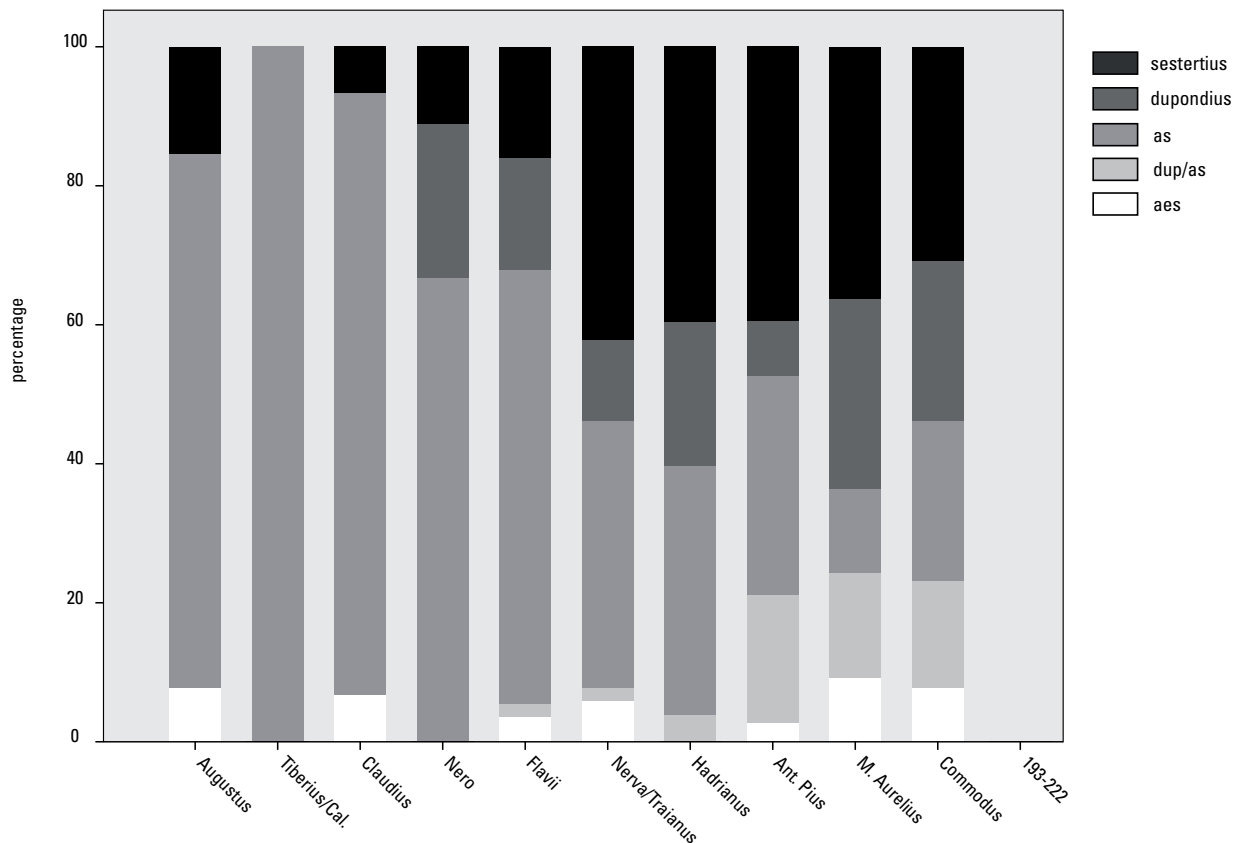

Fig. 10.7. De verhouding tussen de verschillende denominaties in funeraire contexten van het Maas-Demer-Scheldegebied per periode.

deze regio.²⁶⁰ Toch is het niet zo dat alleen de allerkleinste denominaties worden geselecteerd. We zien in dit grafveld, net zoals in de andere rurale grafvelden in het MDS-gebied, een dalend percentage assen en een stijgend percentage *dupondii* en *sestertii*, wat een gevolg is van de inflatie die zich uitstrekt over heel het Romeinse geldcircuit (figuur 10.7). Dit betekent echter niet dat de hogere bronsdenominaties afwezig zijn in de oudere perioden. Het is niet goed te bepalen wat of er – afgezien van de algemene geldontwaarding – een patroon zit in de selectie van bronsdenominaties, of dat dit een willekeurig proces was. Wellicht had – naast de waarde van de munten – het metaal zelf een bepaalde betekenis in het rurale grafritueel. In urbane grafvelden zien we dat zilvergeld (en soms zelfs goud) wel een rol speelt. Aangezien de rurale bevolking eveneens de beschikking had over zilvergeld, moet de keuze voor bronsgeld een bewuste zijn geweest. Een recent voorbeeld van het belang van metaalsoort in rituele uitwisseling is de gewoonte in de Brabantse Kempen om wanneer men een mes cadeau krijgt, een koperen muntje aan de schenker te geven (anders brengt het ongeluk). Ook hier wordt gekozen voor een specifieke metaalsoort en heeft dit weinig te maken met de lage waarde: ten tijde van de gulden werden zeker geen dubbeltjes gebruikt voor deze rituele handeling.

Zoals gezegd horen de bijgiften die in grafkuilen worden bijgezet tot een andere fase van het dodenritueel dan de munten die in kringgreppels worden geworpen. De begravingfase moet waarschijnlijk geassocieerd worden met de opname van de essentie van de overledene in de wereld van de voorouders;

²⁶⁰ De enige mij bekende uitzondering hierop is een *denarius* van Hadrianus die in het grafveld van Bladel-Kriekeschoor is aangetroffen tijdens een opgraving van de ROB in 1964.

munten die in het graf worden meegegeven kunnen te maken hebben met de reis die de dode moet afleggen naar de andere wereld, en zijn dan onderdeel van het zogenaamd *viaticum*. Het *viaticum* is eigenlijk een verzamelnaam voor reisbenodigdheden en beperkt zich niet alleen tot reisgeld, maar alle zaken die een reiziger meenam om zijn reis goed te kunnen volbrengen; dus ook kleding, bord en beker, dekens etc. Reisgeld was nodig voor het betalen van maaltijden, overnachtingen en tolgelden. Vooral de laatste functie is bekend uit het Griekse dodenritueel: de Charonsmunt, die bij de dode onder de tong werd gelegd om de veerman (Charon) te betalen voor de overtocht over de onderwereldsdrivier de Styx. De munten die we terugvinden in grafkuilen van rurale grafvelden in het MDS-gebied hebben natuurlijk niets te maken met deze Griekse mythe, maar de reismetafoor schijnt een vrij universeel verschijnsel te zijn in het dodenritueel, ongeacht tijd of plaats.²⁶¹ Het is slechts zelden dat we in een graf een (reis)beurs aantreffen: in vrijwel alle gevallen dient één munt als *pars pro toto*.

Een andere mogelijke betekenis van geld in grafkuilen heeft niet te maken met de reis van de dode, maar met vruchtbaarheid. Bloch en Parry hebben laten zien dat in de voorstellingswerelden van vele culturen dood en vruchtbaarheid sterk met elkaar samenhangen.²⁶² Geld wordt in deze context vaak gezien als vruchtbaarheidssymbool.

In alle rurale grafvelden van het MDS-gebied waar munten zijn gevonden, komen zij niet alleen in grafkuilen, maar ook in kringgreppels voor. De objecten die we terugvinden in kringgreppels moeten waarschijnlijk worden geassocieerd met de herinneringsfase: zij zijn onderdeel van herdenkingsrituelen die (op regelmatige?) basis bij het grafmonument worden uitgevoerd door de nabestaanden. Vaak vinden we aardewerk terug in deze kringgreppels, die mogelijk achtergebleven zijn na een rituele maaltijd. In dit geval zou het voornamelijk eet- en drinkgerei moeten zijn. In het rurale grafveld van Tiel-Passewaaij echter is er ook een aanzienlijk aantal graven waar juist aardewerk voor opslag wordt aangetroffen in kringgreppels. In deze gevallen heeft het misschien meer te maken met het afsmecken van een goede oogst van de voorouders, zoals in de jaarlijkse herdenkingsrituelen van de Boliviaanse Laymi.²⁶³ De munten die we terugvinden in kringgreppels dienen wellicht ook hier als vruchtbaarheidssymbool, maar er is ook nog een andere mogelijkheid. De kringgreppel dient immers als scheiding tussen het grafmonument en de wereld daarbuiten. Nu is het zo dat in de Romeinse periode vaak bij overgangen in het landschap (bijvoorbeeld vorden en bruggen), maar ook symbolische overgangen – bijvoorbeeld de drempel van de *cella* van tempels – of greppels in openluchtheiligdommen munten worden geworpen wanneer een persoon die (symbolische) drempel overschrijdt. Het zou kunnen dat de munten in kringgreppels het resultaat zijn van dit soort rituelen. In Tiel-Passewaaij lijkt het erop dat de munten die we terugvinden in kringgreppels zich ook dikwijls bij de opening (toegang) in de greppel bevinden.

10.5 METAAL

10.5.1 BRONS

In het depot van de VU is slechts één bronsfragment aangetroffen uit de opgraving van 1988; het betreft het plaatje 10-23 (fig. 10.8; tabel 10.4).²⁶⁴ Het plaatje is voorzien van ‘cannelures’ en heeft in het verbrede, afgeronde uiteinde twee nagelgaatjes. In een van de gaten bevinden zich nog restanten van een ijzeren nageltje. De cannelures maken dat het plaatje op het eerste gezicht erg ‘Romeins’ overkomt, maar de ijzeren nageltjes passen minder in die periode, men zou eerder het gebruik van bronzen klink- of sier-

²⁶¹ Zie Stevens 1991.

²⁶² Bloch/Parry 1982

²⁶³ Harris 1982, 67-68.

²⁶⁴ In de tabel wordt geen gewicht gegeven van de brons-

en ijzervondsten. De eerste zijn merendeels niet (meer) op de VU aanwezig, het ijzer is gefragmenteerd, sterk gecorrodeerd en afgeschilferd, zodat het gewicht niet zo veel zegt.

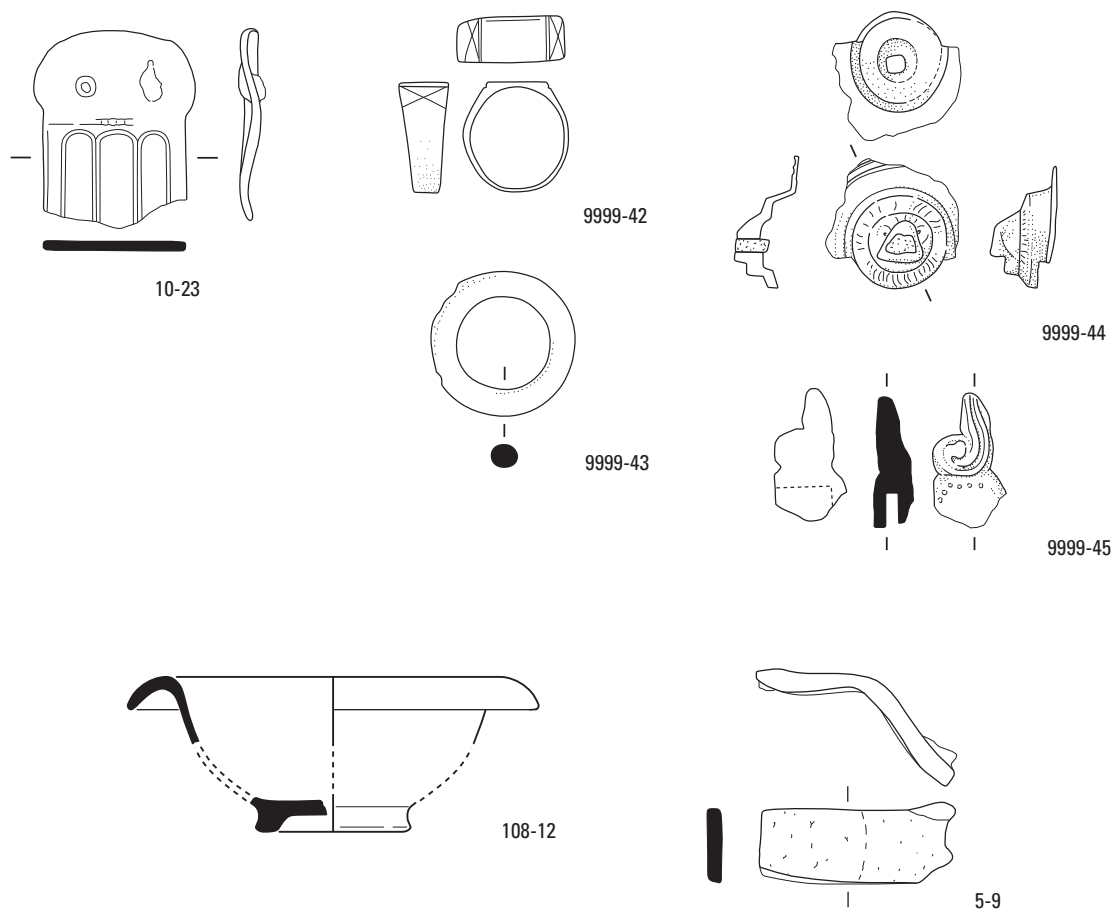

Fig. 10.8. Hoogeloon-Kaboutersberg. Voorwerpen van brons en ijzer (brons naar tekeningen van H.J.M. Burgers). Brons schaal 2:3, ijzer 1:2.

nageltjes verwachten. Het is derhalve mogelijk dat we te maken hebben met een stuk meubelbeslag of iets dergelijks in een classicistische stijl, hooguit een paar honderd jaar oud.

Naast dit plaatje zijn in de scriptie van Pulles over Romeinse bronsvondsten uit de Kempen vier vondsten opgenomen die door detectoramateurs op de vindplaats zijn aangetroffen.²⁶⁵ De eerste vondst is een bronzen vingerring met een verbrede, afgeplatte voorzijde (9999-42; fig. 10.8).²⁶⁶ Op de voorkant is een lijn langs de rand gegraveerd; op elke zijkant is ook een horizontale lijn aanwezig, alsmede kruislijnen. Dit soort eenvoudige ringen is vrij algemeen en komt voor vanaf de 1ste eeuw na Chr.²⁶⁷ De tweede bronsvondst uit genoemde scriptie is ook een ring, maar dan waarschijnlijk geen sierraad (9999-43; fig. 10.8).²⁶⁸ Met een buitendiameter van 29 mm en een dikte van ca. 5 mm kan de ring voor tal van doeleinden zijn gebruikt, bijvoorbeeld als deel van kistbeslag, onderdeel van een gordel of paardentuig, enzovoort. Plompere ringen van brons (en ijzer) worden wel meer in Romeinse grafvelden aangetroffen.²⁶⁹ De volgende detectorvondst is een bronzen applique in de vorm van een leeuwenkopje (9999-44; fig.

²⁶⁵ De vondsten zijn toegewezen aan vindplaats HH-704, hetgeen in principe het terrein van de Kaboutersberg is, al is het in principe mogelijk dat het materiaal ook in de directe omgeving daarvan verzameld is. Er is niet nagegaan wat sinds 1988 eventueel nog meer door detectoramateurs op het terrein is verzameld.

²⁶⁶ Pulles 1988, 57, 88, nr. 133.

²⁶⁷ De ring past in groep IVa1 van Henkel (1913, 77ff., 235-237, pl. 31) en met name groep 2.13.2 van Riha (1990, 37-38, pl. 9, m.n. nr. 149-150).

²⁶⁸ Pulles 1988, 57, 88, nr. 142.

²⁶⁹ Bijvoorbeeld Hiddink 2003b, 216-217, fig. 51 (Weert-Molenakkerdreef); 2011, 202, fig. 8.19 (Someren-Waterdael III).

10.8).²⁷⁰ In de holle achterzijde steekt een stukje van een ijzeren pin die aan de voorzijde iets door de snuit van de leeuw is heen gecorrodeerd. De schijf rond het leeuwenkopje heeft een diameter van tegen de 4 cm gehad. Ronde appliques met een kop van een Amor, Sater, vrouw of leeuw zijn gemeengoed in de hele Romeinse periode. Ze werden gebruikt als decoratie van meubelstukken, kisten, kistjes en allerlei andere voorwerpen.²⁷¹ Leeuwenkopjes komen ook voor in combinatie met een ring om als greep te dienen. De vierde en laatste detectorvondst is een voorwerp waar aan één zijde iets tussen geklemd is geweest (9999-45; fig. 10.8).²⁷² Het voorwerp is aan beide zijden afgebroken. Op het platte stuk zitten kleine bolletjes in reliëf en aan de andere zijde is een soort krul aanwezig. Beide zijden vertonen een gietnaad. Het is niet te zeggen wat de functie is geweest.

10.5.2 IJZER

Het hier te bespreken ijzer komt allemaal uit de opgraving van 1988. Het gaat om een bescheiden aantal voorwerpen, de meeste niet erg bijzonder. Wel opmerkelijk is een soort ijzeren bakje of kommetje uit graf 108 (108-12). De fragmenten zoals aangetroffen in het depot zijn klein en passen niet aan elkaar, maar toch geeft figuur 10.8 een betrekkelijk betrouwbare reconstructie, hoewel de hoogte en diameter in werkelijkheid misschien net iets anders zijn geweest. Voor Romeins vaatwerk van ijzer, buiten olielampjes, zijn mij eigenlijk geen parallellen bekend.

Item 5-9 (aanleg werkput 5) bestaat uit vier fragmenten van een of meerdere strips, waarbij één omgebogen is (fig. 10.8). Mogelijk gaat het hier om een deel van een klamp waarmee natuursteenblokken werden verbonden (zie onder, bij het lood), maar even goed kan de functie een andere zijn geweest. Het is zelfs denkbaar dat de fragmenten niet Romeins zijn, maar hebben behoord tot een landbouwwerktuig of iets dergelijks. De overige ijzerfragmenten van de Kaboutersberg zijn niet determineerbaar (éénmaal met mortel er aan vast) of zijn van spijkers. Er zijn stukken van grote, middelgrote (ca. 25-40 mm lang) en kleine spijkers gevonden. Van deze spijkers staat een datering in de Romeinse tijd eveneens niet vast, ze kunnen ook van recenter datum zijn. Op Romeinse grafvelden worden echter wel regelmatig spijkers aangetroffen. Ze zaten bijvoorbeeld vaak in (sloop)hout dat voor de brandstapels is gebruikt en kunnen zo in graven terechtkomen. Een spijker (104-23) is erg klein en kan gebruikt zijn als zoolbeslag van schoeisel of voor het bevestigen van bronsbeslag op een houten kistje.

	items	fragmenten	gewicht (g)
<i>Brons</i>			
plaatje	1	1	--
vingerring	1	1	--
ring	1	1	--
applique	1	1	--
handvat?	1	1	--
<i>IJzer</i>			
bakje	1	1	--
klamp/anker	1	4	--
spijker groot	3	5	--
spijker middel	2	2	--
spijker klein	2	2	--
indet.	4	18	--
<i>Lood</i>			
prop	24	24	2561
plaat	2	4	144
druppels/smelt	2	5	77
indet.	8	15	208
totaal	54	85	2990

Tabel 10.4 Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de metaalvondsten.

²⁷⁰ Pulles 1988, 64, 101, nr. 188.

²⁷¹ Voorbeelden bijvoorbeeld bij Faider-Feytmans 1957, 100, pl. 39, nr. 224-225 (Bavay); 1979, 115, pl. 73, nr. 180 (Nouvelles); Riha 2001, 20, pl. 4, nr. 30-31; 34, pl. 11, nr. 145-146 (Augst); Cordie-Hackenberg/Haffner 1997,

112-113, pl. 642, graf 2323e; 119-120, pl. 649, graf 2360h (klein, van kistjes); De Groot 2006, 112-113, 135, nr. 301 (sierknoppen ijzeren klapstoel).

²⁷² Pulles 1988, 70, 108, nr. 239.

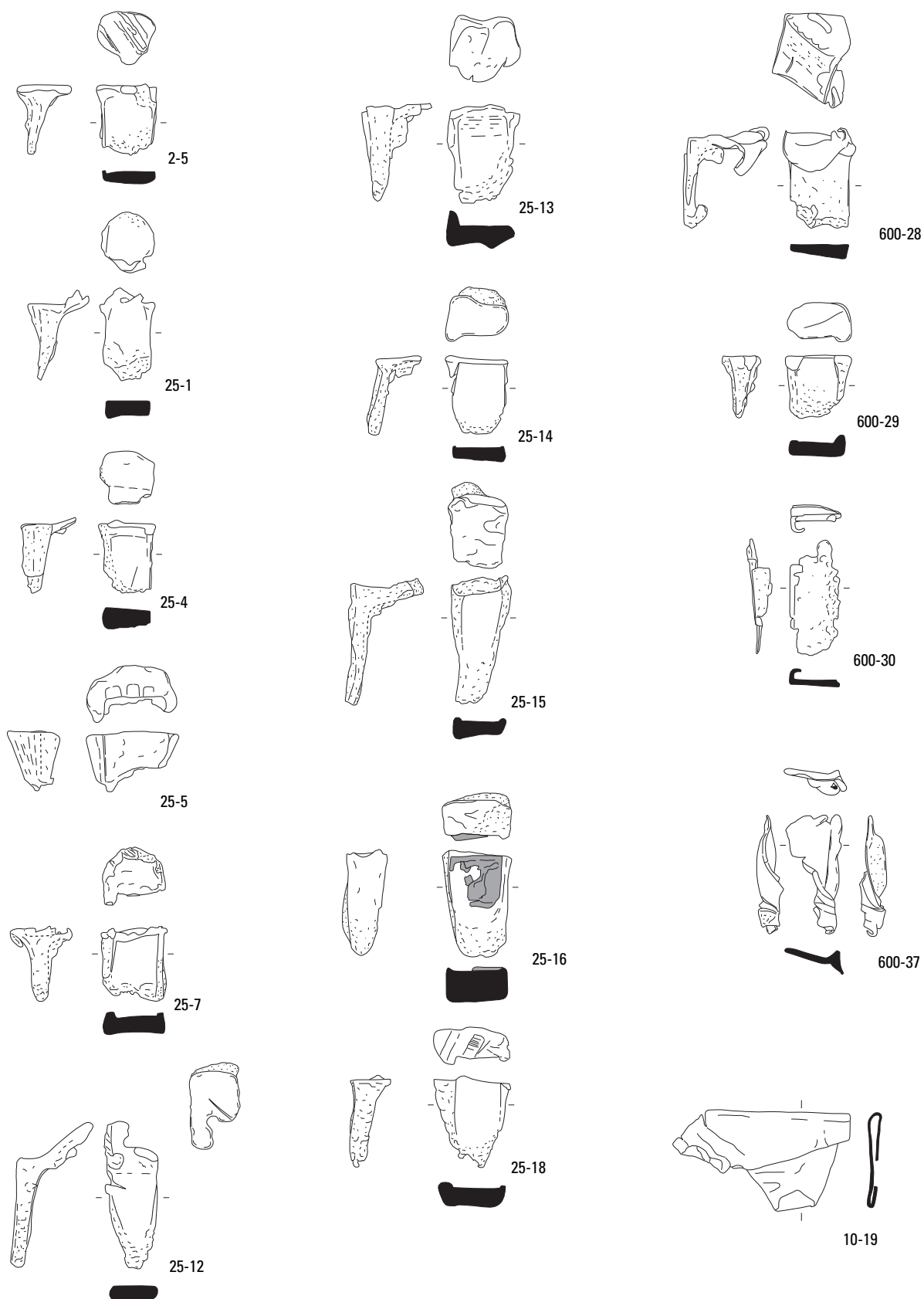

Fig. 10.9. Hoogeloon-Kaboutersberg. Voorwerpen van lood, met name propfen om klampen te fixeren. Schaal 1:3.

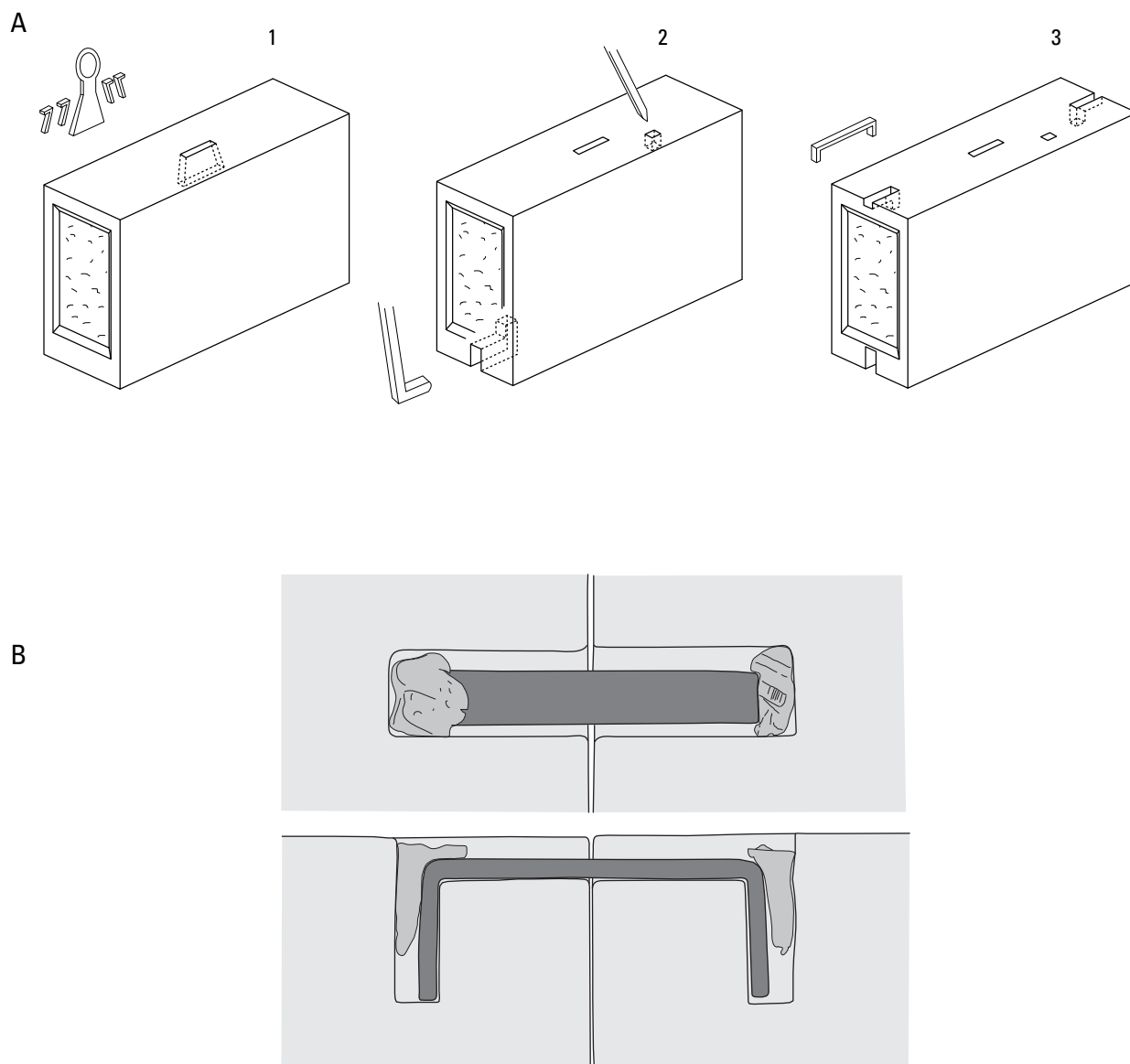

Fig. 10.10. Het verplaatsen, stellen en bevestigen van natuursteenblokken.

A plaats en functie van constructiegaten in stenen (gewijzigd naar Panhuysen 1996, fig. 34).

1 blok met *anathyrosis*, voorzien van een wolfsgat voor het verplaatsen; 2 stelgaten; 3 haakvormige anker gaten

B fixatie van een anker met loodproppen (bovenaanzicht en doorsnede); schaal 1:3.

10.5.3 LOOD

Een interessante categorie metaal is het lood. Van dit materiaal is bijna 3 kg verzameld bij het onderzoek van 1988. Vijftien relatief kleine fragmenten zijn niet determineerbaar en vijf stukjes zijn geheel gesmolten. Daarnaast is er een viertal fragmenten van plaatvormig lood (zoals 10-19 in fig. 10.9).

Van de voorwerpen die de categorie interessant maken, zijn er maar liefst 24 vertegenwoordigers. Het betreft wig- of L-vormige stukken waarvan de binnenzijde vaak een staafvormige indruk vertoont (fig. 10.9). Stukjes corrosie die aan 25-16 kleven, tonen dat het lood in combinatie met ijzeren staven is gebruikt. De indrukken op onze exemplaren wijzen op een breedte van de staven tussen 18 en 32 mm (gemiddeld 22 mm). Het kan niet anders of we hebben te maken met lood dat is gebruikt om de klampen of ankers tussen natuursteenblokken te fixeren (fig. 10.10). Natuursteenblokken werden in de

Romeinse tijd opgehesen met behulp van een wolf, een zwaluwstaartvormig stuk ijzer dat in het wolfs gat paste en daarin tijdens het hijsen werd gefixeerd met ijzeren wigjes.²⁷³ Na plaatsing kon de steen precies worden gesteld met behulp van de stelgaten; de *anathyrosis* (dieper uitgehouwen vlak) vergemakkelijkte een goede aansluiting van naburige stenen. Na het stellen werden stenen aan elkaar gekoppeld met ijzeren ankers. Deze konden de vorm van een omgekeerde U hebben, maar ook zwaluwstaartvormige ankertjes kwamen voor. De ankers werden tenslotte gefixeerd door lood in de anker gaten te gieten. De onderzijden van de Hoogeloonse proppen hebben vaak een wat hobbelig of korrelig oppervlak. Dit is het gevolg van het afkoelen van het lood tegen de steen en het ijzeren anker, zodat het niet verder kon uitvloeien. Op de bovenzijde van enkele proppen zijn indrukken zichtbaar, waarschijnlijk het gevolg van het plathameren van het afkoelende, nog plastische lood (bijvoorbeeld 2-5, 25-5, 13, 18). De indruk bestaat dat sommige proppen iets uitgebogen zijn, hetgeen waarschijnlijk gebeurd is toen men de constructie sloopte en de proppen en ankers moest loswrikken.

De loodproppen van de Kaboutersberg wijzen, naast het bewerkte natuursteen, op het bestaan van een monumentale constructie op het terrein. Dat de proppen nog aanwezig zijn, is bijzonder omdat het materiaal op zich waardevol genoeg is om her te gebruiken. Bij tal van Romeinse gebouwen zijn in de Middeleeuwen zelfs de ijzeren ankers voor het metaal verwijderd!²⁷⁴ Blijkbaar hadden de personen die de natuurstenen constructie in Hoogeloon sloopten, echter geen behoefte aan lood of konden zij niet al het materiaal gebruiken.

10.6 NATUURSTEEN

Henk Kars

10.6.1 INLEIDING

De veldverkenningen van onder andere 1983 en de opgraving van 1988 hebben het nodige natuursteen opgeleverd. Dit materiaal is natuurlijk maar een fractie van wat ooit op het terrein aanwezig is geweest, want aangenomen mag worden dat veel van de Romeinse steenbouw gesloopt is en vanaf de (Vroege) Middeleeuwen elders is hergebruikt. Voorts zijn er in de 19de en vroege 20ste eeuw – als we de berichten mogen geloven – al honderden stenen verzameld.²⁷⁵ Of al het materiaal uit de veldverkenningen van onder meer 1983 bewaard is gebleven, is onbekend. Het staat in ieder geval vast dat een aanzienlijk deel van het steenmateriaal uit de opgraving van 1988 is weggegooid. Nog tijdens het onderzoek is in het Hoogeloonse Bos een kuil gegraven waar het in gedumpt is (fig. 4.7). Een handgeschreven lijst van alle materiaal is omgezet in de tabel van bijlage 4. Om een indruk te geven van wat van de vondsten is bewaard: op de lijst worden 93 *cunei* (wigvormige stenen) vermeld, waarvan er nog maar 13 resteren.

Bij het verwerken van het vondstmateriaal is het natuursteen op grond van de steensoort onderverdeeld in zes categorieën of hoofdgroepen, vertegenwoordigd door de hoeveelheden weergegeven in tabel 10.5. In totaal gaat het om 575 fragmenten met een gewicht van bijna 160 kg waarin de volgende steensoorten zijn vertegenwoordigd: zandsteen, kalksteen, tufsteen, tefriet ('basaltlava'), vuursteen en ijzeroer. Het grootste deel van het natuursteen is als Romeins bouwmateriaal te beschouwen. Deze groep komt later in deze paragraaf uitvoerig aan bod. Twee bewerkte stenen (9999-36 en 37) doen in de vorm zoals aangetroffen eerder jong aan en zijn als 'overig bouwmateriaal' opgenomen. De stenen, de ene van Muschelkalk, de andere een bekapt stuk slak (dus geen natuursteen) lijken bewerkt tot een soort kleine

²⁷³ Over het verplaatsen en stellen van natuursteenblokken, zie bijvoorbeeld Adam 1984, 45-60.

²⁷⁴ Bijvoorbeeld in de beroemde Porta nigra in Trier. In deze omgeving had men de beschikking over voldoende

natuursteen, zodat het gebouw niet is afgebroken. Het metaal werd echter 'gewonnen' door diepe gaten uit te beitelen op de plaatsen waar de ankers zaten.

²⁷⁵ Zie paragraaf 2.4.2.

categorie	soort	items	fragmenten	gewicht (g)
Romeins bouwmateriaal	zandsteen	12	13	19931
	kalksteen	27	51	39546
	tufsteen	7	223	19023
	vuursteen	7	71	11331
	ijzeroer	9	183	47109
overig bouwmateriaal	kalksteen/slak	2	2	17300
onbewerkt / rolsteen	natuursteen	4	15	2574
slijp- of wetsteen	fylliet of siltsteen	1	1	84
maalsteen	tefriet	1	1	5
prehistorische artefacten	vuursteen	12	15	55
totaal		82	575	156958

Tabel 10.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. Overzicht van de verschillende categorieën en groepen natuursteen.

poeren of grensstenen en kunnen deze vorm in de Nieuw(st)e Tijd hebben gekregen.

Met uitzondering van het ijzeroer en een klein aantal kleine en grote fragmenten van rolstenen is het steenmateriaal over een grotere afstand aangevoerd vanuit het Eifelgebied in Duitsland, het Moezel- en/of Maasgebied in Noord-Frankrijk en het (westelijk deel van) de Belgische Ardennen. Van de rolsteenfragmenten (categorie 4) mag aangenomen worden dat dit exemplaren betreft die afkomstig zijn uit de afzettingen van de Formatie van Sterksel. Hun herkomst is in elk geval lokaal en hoewel deze stenen door mensen gebruikt kunnen zijn, hoeft dat niet het geval te zijn; er wordt hier verder geen aandacht aan besteed.²⁷⁶ Van lokale herkomst zijn ook de fragmenten ijzeroer die in en langs beekdalen gewonnen zullen zijn, maar dit materiaal zal zeker als bouwmateriaal zijn gebruikt.

Eén stuk bewerkt natuursteen is een deel van een slijp- of wetsteen en zal waarschijnlijk horen bij de prehistorische bewoning op het terrein. Het laatste geldt mogelijk ook voor het enige fragment tefriet, dat ongetwijfeld afkomstig is van een maalsteen en niet in de context van het grafveld past. Dit gesteente is overigens afkomstig uit groeves bij Mayen in het Eifelgebied.²⁷⁷ De zesde en laatste groep natuursteen is die van (mogelijk) bewerkt prehistorisch vuursteenmateriaal. Het dateert in het tijdvak Paleolithicum-Neolithicum en hoort bij activiteiten van jagers/verzamelaars en de eerste boeren. Mede omdat het niets met het grafveld te maken heeft, wordt het hier verder buiten beschouwing gelaten.²⁷⁸

De verschillende steensoorten zijn macroscopisch gedetermineerd. Dit is waar nodig aangevuld met microscopisch petrografisch onderzoek. Voor een goede bepaling van de herkomst is referentiemateriaal van potentiële herkomstgebieden nodig. Voor het zandsteen is dat er niet, waardoor het herkomstgebied slechts bij benadering is vast te stellen.

²⁷⁶ De grote keien/stenen van figuur 5.1 zijn niet uit het veld meegenomen.

²⁷⁷ Zie Kars 1980 voor een gedetailleerd petrografisch herkomstonderzoek van dit materiaal en voor verdere literatuurverwijzingen.

²⁷⁸ Verder is het vuursteen slechts een fractie van wat er in

de loop der tijd door verschillende mensen is verzameld. Alleen het bestuderen van een veel grotere steekproef dan alleen de 15 fragmenten uit de opgraving, zou eventueel preciezere gegevens over de datering kunnen opleveren.

Binnen de categorie van (mogelijk) Romeins bouwmateriaal zijn wat betreft steensoort vijf soorten onderscheiden.

Zandsteen

Direct als bouwmateriaal te herkennen zijn de *cunei* of wigvormige stenen van zandsteen. De stenen hebben een min of meer vlakke voorzijde van 7 tot 11 cm breed en 9–13.5 cm hoog. De diepte bedraagt 10–14 cm en de achterzijde loopt uit in een punt. Dergelijke stenen werden gebruikt voor *opus vittatum*, een regelmatig metselverband van kleine rechthoekjes. Men richtte hiermee twee schaalmuuren op, met daartussen een kern van Romeins beton ofwel *opus caementitium*. De punten van de stenen staken in de betonnen kern en zorgden voor een groot contactvlak tussen schaalmuuren en kern. Alleen aan ons exemplaar 110–6 zit nog een korst van beton of mortel en mogelijk aan 5–7. De meest voor de hand liggende toepassing van de *cunei* van de Kaboutersberg is die in een rechthoekige omheiningsmuur rond de *tumulus* en het grafmonument samen. Daarnaast suggereren de stukken uit kuil 110 dat ze gebruikt zijn in de fundering van het grafmonument.

Het zandsteen is over het algemeen groengrijs tot soms okergroengrijs van kleur, is middelkorrelig, goed verkit en massief, maar soms vrij sterk uitverweerd, waardoor het een wat poreus karakter krijgt. Item 1–6 valt op door de aanwezigheid van een okerleurige lemen concretie. Op grond van deze macroscopische waarnemingen kan aangenomen worden dat het een zandsteen van Paleozoïsche ouderdom is en voorts mag aangenomen worden dat het materiaal allemaal uit dezelfde steengroeve komt. Dit type zandsteen komt zowel in de Eifel als Ardennen voor, maar een herkomst in het laatste gebied en meer specifiek de dalen van de Sambre en de Maas (of zijrivieren daarvan), ligt het meest voor de hand.

Macroscopisch is het hier beschreven gesteente echter moeilijk te onderscheiden van de zogenoemde Romeinse zandsteen, dat in Romeinse en (deels hergebruikt) Romaanse bouwwerken in Belgisch Limburg wordt aangetroffen.²⁷⁹ Voor zover het petrografisch is onderzocht, toont deze steensoort gelijkenis met de veel door de Romeinen gebruikte *Buntsandstein*. Voorkomens daarvan ontbreken in de nabij gelegen Ardennen, maar zijn bekend uit het Moezelbekken rondom Trier. Een meer gedetailleerd petrografisch onderzoek moet hier dus uitkomst bieden.²⁸⁰

Kalksteen

Een tweede groep bouwmateriaal bestaat uit fragmenten kalksteen. De 38 fragmenten uit onze tabel vertegenwoordigen ook weer een fractie van wat er oorspronkelijk aanwezig is geweest, al was het maar omdat tijdens de opgraving al meer dan 200 brokken zijn verzameld. Van de meeste fragmenten is absoluut niet te zien welke vorm ze oorspronkelijk hadden. Niet alleen is sprake van een sterke fragmentatie, maar de kalksteen is ook zeer sterk verweerd in de relatief zure zandgrond. Zoals in paragraaf 9.2 is beschreven, is echter toch sprake van een reeks stenen met tenminste één vlakke kant, evenals van een paar stukjes van plastische sculptuur en van twee architectuurfragmenten, waaronder een groot stuk van een hoekpilaster (fig. 9.4–9.6). We nemen daarom aan dat deze kalksteenfragmenten afkomstig zijn uit één groot grafmonument.

Wat betreft het gesteente zijn er minimaal drie kalksteentypes te onderscheiden.

Type 1, vertegenwoordigd in de architectuurfragmenten, is witgrijs van kleur, vaak met een poederig verweerd oppervlak. Het is gedetermineerd als een bioklastische kalksteen, dat wil zeggen dat het is opgebouwd uit goed herkenbare fossielfragmenten, waarbij vooral fragmenten van tweekleppige schel-

²⁷⁹ Dreesen *et al.* 2001.

wen in ons land gebruikte soorten *Buntsandstein* Mader/

²⁸⁰ Zie voor een zeer gedetailleerde petrografische beschrijving van in de Romeinse Tijd en (Vroege) Middeleeu-

Kars 1985.

pen goed met het blote oog zichtbaar zijn. Dit type kalksteen is waarschijnlijk van Jura ouderdom en komt over grote gebieden voor in Noord-Frankrijk, langs de buitenrand van het zogenoemde Bekken van Parijs in een grote boog om Parijs, van de kust tot aan de Vogezes. Ook is de steensoort te vinden in de Bourgogne en op meerdere plaatsen is ze in de Romeinse tijd ontgonnen. De meest bekende groeve van waaruit veel kalkstenen ornamenten en beelden naar ons land zijn getransporteerd, is die van Norroy-lès-Pont-à-Mousson in het Moezeldal, halverwege tussen Nancy en Metz. Voorbeelden zijn de beelden uit Romeins Maastricht beschreven door Panhuysen,²⁸¹ terwijl een gedetailleerde petrografische beschrijving van dit gesteente is gegeven voor hergebruikt Romeins materiaal uit vroegmiddeleeuws Dorestad.²⁸² Aangenomen mag worden dat ook de hier beschreven fragmenten uit Norroy afkomstig zijn.

Type 2, vertegenwoordigd door een vijftal fragmenten zonder duidelijke sporen van bewerking of gebruik, wordt gekenmerkt door een grijs tot witgrijs poederig verweringsoppervlak, het verse gesteente is echter zwartgrijs. Het is dicht en massief, het verweerde oppervlak vertoont soms enige splijting. De macroscopisch waargenomen kenmerken zijn karakteristiek voor de zogenoemde Doornikse kalksteen van Carboon ouderdom, afgezet in de bekkens rond het Londen-Brabant Hoog, een Caledonisch gebergte (gevormd rond 400 miljoen jaar geleden). De naam van het gesteente is afgeleid van de meest bekende winplaats dicht bij de Schelde. Het voorkomen van deze kalksteen in Romeinse context in ons land is zeker niet uniek. Een bekend voorbeeld is de versterkte nederzetting van Romeins Aardenburg, waar grote hoeveelheden van dit gesteente zijn gevonden. Gezien de grote afstand tussen Doornik en Hoogeloon, valt het echter ook niet uit te sluiten dat dit type kalksteen is aangevoerd vanaf de Midden-Maas tussen Luik en Namen. Daar zijn eveneens afzettingen uit het vroege Carboon aanwezig.²⁸³

Type 3 wordt vertegenwoordigd door een tweetal sterk poreus, sponsachtig, geel gekleurde stenen van zeer onregelmatige vorm. Dit is travertijn, soms ook wel kalktuf genoemd, een gesteente dat ontstaat door neerslag uit kalkhoudend water bij warme bronnen in vulkanische gebieden maar ook door kwel in zeer kalkrijke gebieden, waar door oververzadiging calciumcarbonaat neerslaat. Travertijn is door de eeuwen heen zeer gewaardeerd als bouwsteen en voor toepassing in ornamenten. Het komt veel voor in Toscane. Een bekende plaats van winning is Tivoli, ten noorden van Rome. Het is ook zeer veel door de Romeinen, onder meer in het Colosseum te Rome. We mogen echter aannemen dat onze travertijn niet zo'n verre reis gemaakt heeft. Zo worden lokaal ook voorkomens van travertijn in de Eifel en Ardennen aangetroffen die daar in het Kwartair zijn gevormd uit warme bronnen en in kwelgebieden van kalksteenformaties. In het bijzonder in het gebied rond Tongeren wordt travertijn aangetroffen, waarvan de vorming in feite nog steeds gaande is. Ook hier is travertijn of kalktuf in de Romeinse tijd gebruikt, bijvoorbeeld in de stadsmuur van Tongeren.²⁸⁴

Tufsteen

De derde groep natuurstenen bouw materiaal bestaat uit tufsteen. Over de oorspronkelijke vorm van het verzamelde steenmateriaal is voor de meeste van ruim 200 fragmenten niets te zeggen. Item 329-1 is een rechthoekig blok van 34 bij 16 bij 9,5 cm (4 kg) en item 600-21 meet minimaal 17 bij 12,5 bij 7 cm. Omdat het tufsteen niet zal zijn gebruikt voor het grafmonument, is een toepassing in de muur rond het gehele grafperk, maar vooral in een ringmuur rond de voet van de *tumulus* waarschijnlijk. Als de grote steen met een gat in het midden (stelgat) inderdaad van tuf was, heeft de veronderstelde ringmuur dus wellicht bestaan uit grote rechthoekige blokken tufsteen.

In de Romeinse Tijd is tufsteen zeer veel als bouwsteen gebruikt. Dit geldt uiteraard voor Italië waar dit gesteente van vulkanische oorsprong veel voorkomt in verschillende regio's, zowel nabij Rome als verder naar het zuiden. Maar ook in het noordwestelijke deel van het Romeinse Rijk komt tufsteen voor. Een belangrijk herkomstgebied vinden we in de Duitse Eifel, waar de winning terug gaat tot de eerste

²⁸¹ Panhuysen 1996.

²⁸³ Panhuysen 1996, 99.

²⁸² Kars/Broekman 1981.

²⁸⁴ Dreesen *et al.* 2001.

helft van de 1ste eeuw na Chr. Tufsteen was populair omdat het zowel relatief zacht als licht is. Het eerste maakt dat het gemakkelijk te winnen en te bewerken is; het tweede maakt het relatief gemakkelijk te transporteren. De grove structuur met de vele holtes en de beperkte hardheid vormen nadelige eigenschappen van tufsteen, dat daarom vooral als bouwsteen voor het opgaande werk is gebruikt en minder voor het vervaardigen bouwplastic of beeldhouwwerk.

Aannemende dat het tufsteen over de Rijn is aangevoerd, betekent dit bijvoorbeeld voor de Kaboutersberg dat het ook nog enkele tientallen kilometers over land vervoerd moet zijn. Het tufsteen van de Kaboutersberg is zoals gezegd afkomstig uit de Duitse Eifel, meer precies uit het gebied van de Laacher See (een meer in een oude vulkaanrater). De Romeinse groeven waren gelegen in het dal van de Brohl en het dal van de Nette; beide beken monden, respectievelijk beneden en boven Andernach, uit in de Rijn. Dankzij de moderne tufsteenwinning is er veel bekend over de winning door de Romeinen in het Nettetal. Men ging destijds zover dat het bruikbare gesteente niet alleen in open groeves, maar ook in mijnen gewonnen werd.²⁸⁵

Moerasijzererts

De vierde groep bouw materiaal bestaat uit moerasijzererts (ijzeroer), een gesteente dat bestaat uit een mengsel van ijzer(hydr)oxiden. Hoewel het Hoogeloonse materiaal nog niet uitvoerig is bestudeerd, is het wat de Kaboutersberg betreft, gebruikt voor bouwdoeleinden en niet voor de van ijzerproductie. De meeste fragmenten moerasijzererts hebben de vorm van onregelmatige brokken en brokjes. Het gaat hier ofwel om fragmenten van grotere stenen, ofwel om materiaal gebruikt in de vlijlaag van muurfunderingen. Een zestal vondsten betreft echter grotere bekapte brokken. Verschillende hebben enigszins een wigvorm, zij het niet zo uitsproken als bij de cunei van zandsteen. De voorzijde van de stenen is vrij regelmatig-rechthoekig en meet 12-14 (breedte) bij 8-10 cm (hoogte). De lengte of beter gezegd: diepte van de stenen bedraagt 16-19 cm. Het ligt voor de hand dat dergelijke stenen zijn gebruikt in de fundering van muren of van de grote graftoren. Moerasijzererts komt voor in de Drents-Groningse veengebieden en in beekdalen in de dekzandgebieden van Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en de Belgische Kempen. Aangenomen mag worden dat het moerasijzererts van de Kaboutersberg van lokale oorsprong is. Het water van de Geelrijt vlak ten zuiden van de *villa* op de Kerkakkers heeft bijvoorbeeld een roestkleur en oude verhalen uit de Kempen maken gewag van ijzeroervoorkomens in verschillende beekdalen.

Vuursteen

Het vuursteen dat in het VU-depot is aangetroffen, is met name verzameld tijdens de veldverkenning van 1983. Slechts een paar stukken van de bijna 90 fragmenten (bijlage 4) die tijdens de opgraving zijn gevonden, zijn bewaard gebleven. Het gaat in alle gevallen om stukken donkergrijze vuursteen, vaak nog met cortex. Het is onduidelijk waarvoor het vuursteen bij de Kaboutersberg is gebruikt, maar gezien het bescheiden formaat zou het kunnen zijn verwerkt in (de vlijlaag van) funderingen, wat niet ongebruikelijk is voor Romeinse bouwwerken in onze streken.²⁸⁶ Diverse voorbeelden daarvan kennen we uit de Haspengouw. De herkomst van het materiaal moet gezocht worden in Krijtafzettingen van Belgisch Limburg (Voerstreek), of Nederlands Zuid-Limburg (bijvoorbeeld Rijckholt). Of de winning van het materiaal werkelijk in de Romeinse tijd heeft plaatsgevonden, is niet bekend. Mogelijk was het al op het terrein aanwezig als component uit de Sterksel-afzettingen.

²⁸⁵ Zie Hunold/Schaaf 2010 voor een overzicht van dit unieke gebied met oude steengroeven, naar aanleiding waarvan het Vulkanpark Osteifel als toeristische attractie is ingericht. Voor een gedetailleerde petrografische beschrijving van tufsteen uit Nederlandse archeologische

context en van referentiemateriaal uit het herkomstgebied wordt verwezen naar Kars 1982.

²⁸⁶ Er is in het depot ook nog één heel groot blok van dit soort vuursteen aanwezig, maar helaas weet niemand meer of dit al dan niet van de Kaboutersberg afkomstig is.

Prehistorie

Ten oosten van het dorp Hoogeloon ligt een bescheiden dekzandplateau tussen de beekjes Geelrijt en Panrijt, die beide uitmonden in de Kleine Beerze. Het deel van dit plateau gelegen ten noorden van het Hoogeloons bos heette vroeger het Koebosch. Hier zorgde een kleine uitloper van het dekzandplateau voor een versmalling van het dal van de Kleine Beerze, zodat dat juist op deze plaats goed kon worden overgestoken. Tenminste vanaf de Midden Bronstijd kan daarom een zandweg door het Koebosch hebben gelopen, want het ligt langs een mogelijke route tussen de grafheuvelgroep van Toterfout-Halfmijl en de grote ringwalheuvel van de Zwartenberg. Dicht bij onze opgraving zijn in het Hoogeloons bos enkele kuilen uit de Midden Bronstijd aangetroffen en in het dal van de Kleine Beerze is een depot van tien bronzen hielbijlen ontdekt.

Volksverhalen situeren in het Koebosch de ‘Kaboutersberg’, zonder dat deze verhalen de precieze locatie en het uiterlijk van de berg prijsgeven. Een naam als Kaboutersberg roept in de Kempen direct connotaties op met prehistorische grafheuvels. Gezien de eerder genoemde vondsten zou het op zich niet verwonderen als de Kaboutersberg in eerste aanleg een Midden Bronstijd-grafheuvel is geweest (zij het dat sporen van een kringgreppel of palenkrans niet zijn aangetroffen). Er gaan ook verhalen over de vondst van urnen in het Koebosch en het is in Zuid-Nederland goed voorstelbaar dat men in de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd een urnenveld bij een oudere grafheuvel zou hebben aangelegd. Behalve twee mysterieuze cirkels (kringgreppels?) op een oude luchtfoto, tegen het Hoogeloons bos aan, zijn er echter geen concrete aanwijzingen voor prehistorische grafheuvels of graven in het Koebosch. De oudste overblijfselen binnen de opgraving van 1988, afgezien van vuurstenen werktuigen uit de steentijden, zijn een huis, spiekers en kuilen uit de Vroege IJzertijd. In die periode is ter plekke dus gewoond en geakkerd, niet begraven.

Romeinse tijd

Enkele fragmenten van La Tène-armbandjes en een Avaucia-muntje wijzen er op dat rond het begin van de jaartelling een grafveld is gesticht in het areaal dat in 1988 is opgegraven. Het grafveld zal zich echter verder naar het westen hebben uitgestrekt, want op een naburig perceel zijn in 1827 verschillende grafvondsten aan het licht gekomen. De vraag naar de representativiteit van het opgegraven areaal wat betreft de chronologie en de aard van de graven moet dus steeds in het achterhoofd worden gehouden. Daarnaast zullen binnen de opgraving verschillende graven zijn verdwenen door agrarische activiteiten; het bewijs hiervoor is het ontbreken van centrale graven in alle randstructuren.

Hoewel het dateren van de opgegraven randstructuren problematisch is, staat vast dat het grote monument 104 al in de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. is gegraven. In de Zuid-Nederlandse verhoudingen is het monument, met een omvang van 19 bij 9 m, groot te noemen. De nabijbelegen randstructuur 103 is ook omvangrijk: 13 bij minimaal 13 m. Het formaat van deze randstructuren suggereert dat hier aanzienlijke personen waren bijgezet: mensen aangewezen als ‘stichters’ van de lokale gemeenschap of leden van een belangrijke familie. De oriëntatie van de randstructuren wijst op de ligging van het grafveld langs een zandweg (de opvolger daarvan bestond tot in het midden van de 20ste eeuw). Wanneer reizigers vanuit het oosten de Kleine Beerze overstaken en het dekzandeiland van Hoogeloon betraden, kwamen ze direct bij het grafveld uit. De lokale gemeenschap gaf zo een duidelijke boodschap af over haar claims op het gebied.

Onder meer uit artikelen van Gerrit Beex en verhalen van boer Frits van de Huygevoort blijkt dat in het verleden grote hoeveelheden natuursteen op het terrein aanwezig waren. Bij de opgraving van 1988 zijn overal onderin de bouwvoor en in subrecente verstoringen stukjes steenpuin aangetroffen en er konden ook nog de nodige grotere stenen worden verzameld. Wigvormige stukjes lood wijzen op de aanwezigheid van monumentale constructies, want ze werden gebruikt voor het fixeren van de klampen

tussen grote steenblokken. Uit enkele stukken bewerkte kalksteen kan worden opgemaakt dat sprake was van beeldhouwwerk. Vooral dankzij een groot stuk van een 28 cm brede pilaster was Nico Roymans in staat een grote stenen graftoren te reconstrueren van zo'n 5 m hoog. Een 3.5 m brede kuil (110) met bouwpuin in het centrum van de opgraving, met dezelfde oriëntatie als de randstructuren, moet plaats geboden hebben aan de fundering van de graftoren.

Als het kalksteen deel uitmaakte van de bovenbouw van het grafmonument en een deel van het zandsteen in de fundering hiervan was gebruikt, moet het andere materiaal elders zijn verwerkt. Voor de grotere tufsteenblokken en honderden wigvormige steentjes van zandsteen ligt een gebruik in muurwerk voor de hand: een rechthoekige muur rond het monument en een ringmuur aan de voet van een grote grafheuvel of *tumulus*. Deze *tumulus* moet dan de Kaboutersberg zijn geweest. Hoewel geen enkel spoor in de ondergrond met zekerheid aan deze heuvel kan worden toegeschreven, kan deze eigenlijk alleen direct ten noordwesten van de funderingskuil 110 hebben gelegen. Men moet zich de heuvel voorstellen met een diameter van zo'n 20 en een hoogte van maximaal 4-5 m.

De vraag naar de datering van de Kaboutersberg en de stenen graftoren is niet eenvoudig te beantwoorden. Het gebruik van een gecanneleerde pilaster voor een open *aedicula* in de laatste wijst op de 1ste eeuw of eventueel nog het begin van de 2de eeuw. In dit verband is het van belang te kijken naar de ontwikkelingen in de bijbehorende nederzetting. Het kan niet anders of dit moet Hoogeloon-Kerkakkers zijn, op 300 m ten zuidoosten van de Kaboutersberg. Op dit terrein staan vanaf het begin van de jaartelling zo'n drie-vier woonstalhuizen van het gebruikelijke Alphen-Ekeren type. Voor de 1ste eeuw na Chr. suggereert eigenlijk alleen de uitleg, met de boerderijen in twee oriëntaties binnen een omgreppeling, dat Kerkakkers geen doorsnee Zuid-Nederlandse 'inheemse' nederzetting is. Later blijkt dat overduidelijk, wanneer een van de erven het traditionele woonstalhuis wordt vervangen door een echte 'Romeinse' *villa* van maar liefst 50 bij 21 m. De datering van de *villa* zelf is lastig, we beschikken alleen over een scherf uit een van de onderliggende boerderijen die jonger moet zijn dan 70 na Chr. De nederzetting van de Kerkakkers heeft echter twee fragmenten van een bronzen militair diploma opgeleverd, waaruit valt op te maken dat een bewoner eervol ontslag uit het leger heeft gekregen tussen 70 en 114 (eventueel 129) na Chr. Hoewel momenteel nog niet precies duidelijk is hoe we de ontwikkelingen in de nederzetting Kerkakkers precies moeten zien, zijn de contouren wel te schetsen: Zeker één lid van een voorname familie heeft gediend in het Romeinse leger en kan zijn daar gecreëerde netwerk nadien hebben gebruikt om fortuin te vergaren en deel uit te gaan maken van de bestuurlijke elite van de *civitas*. Deze persoon zelf of zijn directe nazaten waren daardoor in staat een *villa* te bouwen en in het grafmonument een *tumulus* en stenen graftoren op te richten.

Terugkerend naar de Kaboutersberg, is het dus waarschijnlijk dat de monumentale structuren daar ná 70 na Chr. moeten zijn opgericht. Als ze dienden ter ere van de nagedachtenis van de veteraan, zouden ze bijvoorbeeld uit de jaren 85-90 na Chr. kunnen dateren. De man zou dan zijn afgezwaid als 45 jarige (70-75 na Chr.) en gestorven op 60-65 jarige leeftijd. De monumenten, of één van beide, kunnen echter ook pas zijn opgericht voor zijn directe nazaten ergens in het begin van de 2de eeuw na Chr.

Na de bouw van de *tumulus* en graftoren is het grafveld zeker in gebruik gebleven, hetgeen is af te lezen aan de muntenreeks en het aardewerk. Het aardewerk uit randstructuur 105 dateert uit de latere 2de of de 3de eeuw en geeft aan dat de greppel op zijn vroegst in de tweede helft van de 2de eeuw zal zijn aangelegd. In de 3de eeuw worden tenminste nog twee grafkuilen gegraven: 108 en 109. De bijzettingen hebben vermoedelijk tegelijk of kort na elkaar plaatsgevonden en zijn van een kind en een vrouw (de moeder?). Uiterlijk waren de graven niet opmerkelijk, want van een randstructuur en/of een heuvel was geen sprake. Wat betreft de grafinventaris zijn beide bijzettingen zeker niet zo rijk als *tumulus*-graven met hun tientallen objecten, maar het aantal stuks aardewerk ligt hoger dan in de 'rijkste' gelijktijdige graven op het Zuid-Nederlandse platteland. Daarnaast is in zowel 108 als 109 een set van een aardewerken steelpannetje met een schenkan aanwezig: een *aquaminale*, gebruikt voor de handwassing voorafgaand aan de maaltijd of rituelen. Een dergelijke set wordt doorgaans in erg rijke graven gevonden en wijst op

een 'Romeinse' levensstijl. Ook de lampjes uit beide graven getuigen hiervan omdat ze in gewone rurale grafvelden zelden aanwezig zijn.

De overledenen uit graf 108 en 109 kunnen behoren tot de laatste generatie die de *villa* van de Kerkakkers bewoonde. In dat geval hoeft de weinig monumentale uitvoering van de graven niet als een teken van economische of sociale neergang te worden opgevat. Elders vonden latere generaties het blijkbaar eveneens niet nodig opnieuw monumentale graven op te richten, zoals de 'stichters' van een nederzetting of familie die hadden gekregen. Een alternatieve interpretatie is dat graf 108 en 109 niet toebehoorden aan bewoners van de *villa*. Er zijn namelijk aanwijzingen dat deze al vroeg in de 3de eeuw (gedeeltelijk) in onbruik was geraakt. Het gebouw lijkt te worden opgevolgd door huis 104, in alle opzichten een gewoon woonstalhuis met een verdiepte stal, zij het dat de constructie schuil ging achter een lange *porticus*. Misschien hebben de personen uit graf 108 en 109 daar gewoond en is de grafinventaris op te vatten als een – zij het wat bescheiden – uiting van kennis van de Romeinse levensstijl, wat dat betreft vergelijkbaar met de genoemde *porticus*.

Middeleeuwen

Rond het midden van de 3de eeuw na Chr. is de nederzetting op de Kerkakkers verlaten en raakte het grafveld bij de Kaboutersberg buiten gebruik. Op een verspreide, kleinschalige en tijdelijke bewoning in de laat-Romeinse tijd na, raakten de Zuid-Nederlandse zandgronden ontvolkt en nam de natuur weer bezit van het land. In de Merovingische en Karolingische periode werd het gebied geleidelijk weer ontgonnen. Voor zover al niet in de Romeinse tijd ontmanteld, zullen de monumentale structuren in Hoogeloon er weinig florissant hebben bijgestaan. De *villa* van de Kerkakkers was ingestort, resulterend in een grote puinhevel van steen- en mortelbrokken en dakpannen. Het toponiem *Borchakker* ter plaatse wijst er op dat de middeleeuwse boeren op een bepaald moment dachten dat hier ooit een burcht had gestaan. Bij de Kaboutersberg zullen de muren rond de *tumulus* in het begin van de Middeleeuwen door overwoekering op zijn minst gedeeltelijk zijn ingestort en ook het grafmonument zal beschadigd of op zijn minst sterk verweerd zijn geweest. Bij een grafheuvel als die in het Koebosch, waagde men zich bij nacht en ontij liever niet. Net als bij andere Kempische grafheuvels situeerde de bevolking hier de woonplaatsen van kabouters of alven, op zich hulpvaardige wezens, maar gevaarlijk als men zich met hen ging bemoeien.

Toen de eerste kapellen en kerken in de Kempen gebouwd werden, is men de puinhevel van de *villa* en de monumentale structuur van het grafveld ongetwijfeld gaan gebruiken als steengroeve. De tufsteen en zandsteen was goed bruikbaar voor muurwerk, de kalksteen kon worden gebrand voor de bereiding van mortel. Uiteindelijk bleef in het Koebosch alleen de geschonden grafheuvel liggen en de bevolking zag ook wel, dat hier zelfs geen kabouters meer woonden; de wezentjes pasten ook steeds minder in een wereld waarin het christendom steeds verder doordrong. In de volksverhalen over kabouters zijn daarom verklaringen opgenomen voor het verdwijnen van de kabouters. Een soort verklaring gaat uit van de dood van kabouterkoning Kyrië door de hand van een jager, een andere meent dat het vertrek geschiedde op bevel van de paus. De dood van Kyrië en de aanzegging hiervan aan het kabouterfolk is in de volksverhalen zo gestructureerd dat duidelijk sprake is parallellen met verhalen elders uit Europa. Deze verhalen zijn beïnvloed door een tekst uit de klassieke oudheid over de dood van de god/demon Pan, die in het vroege christendom werd gebruikt om aan te tonen hoe Christus de heidense demonen van de oudheid had verdreven.

Nieuwe en moderne tijd

Ondanks het motief van de dood van Kyrië en het vertrek van de kabouters, bleven de verhalen tot in de vroege 20ste eeuw voortleven bij de plattelandsbevolking. De verhalen suggereren zelfs dat de gebeurtenissen recentelijk hadden plaatsgevonden. Ondertussen werd het Koebosch bij dag, als de mensen er zich probleemloos waagden, gebruikt als *eeusel*, een weide van mindere kwaliteit. We kennen deze functie uit

goederenbeschrijvingen van de hoeve van Tongerlo uit de 16de eeuw, maar in de eeuwen voordien zal het gebruik niet anders zijn geweest. Enkele eeuwen later, in de vroege 19de eeuw, leren we het gebied op de oudste kaarten kennen als heide, mogelijk was de bodem verder gedegeneerd. Men nam nu de ontginning van de heide ter hand en zette het 'onland' om in dennenbos, weide of akkergrond. De vondst van aardewerk en munten op een perceel van de kinderen van Adriaan Vervest wekt de interesse van de Hoogeloonse pastoor en duidelijk is dat sprake is van vondsten uit de Romeinse tijd. De Kaboutersberg wordt door de pastoor gezien als de rustplaats van een soldaat uit het leger van Julius Caesar en de plaatselijke boeren incorporeren dit element in de verhalenschat waarin ook de kaboutersagen thuishoren.

Vanaf de eerste vondstmelding blijft de Kaboutersberg in de belangstelling bij de regionale intelligentsia: schoolmeester Panken uit Westerhoven – die ook de volksverhalen vastlegt –, meester Rijken uit Veldhoven, alsmede de Hoogeloonse ex-priesterstudent en latere provinciaal-archeoloog Gerrit Beex. Terwijl over de vondsten wordt geschreven in Brabants Heem en andere geschriften, is de Kaboutersberg zelf al voorgoed verdwenen. Boer Willem van de Huygevoort graaft in het begin van de jaren twintig de laatste resten van de berg af. In de opgraving zijn verschillende zandwinningssleuven teruggevonden, maar het is niet zeker of deze zich bevinden op de plaats van de voormalige *tumulus* of er juist omheen. Ook de grote kuil 600, waarin het meeste bewerkte kalksteen is gevonden, zou met zandwinning kunnen samenhangen, al is een hogere ouderdom niet uit te sluiten. Het laatste zand van de grafheuvel zou in de Klokkenkuil zijn gestort, maar dit vennetje is ondanks intensief boren in de weilanden ten noorden van de Kaboutersberg niet gelokaliseerd.

Toen de archeologen van de Vrije Universiteit in de jaren tachtig van de vorige eeuw bezig waren met het onderzoek op de Kerkakkers, dreigde de vindplaats in het Koebos definitief te worden uitgewist door egalisaties en het gebruik van diepwoelers. Daarom werd besloten in 1988 een opgraving ter plaatse te verrichten. Ofschoon een reeks randstructuren en twee crematiegraven werden ontdekt, bestond ook enige twijfel over het succes van de opgraving. De Kaboutersberg was niet met honderd procent zekerheid gelokaliseerd en wat betekende de kuil (600) op de veronderstelde locatie precies? Verder bleef de herkomst van het bewerkte steenmateriaal een vraagteken. Nu blijken nog geen tien bewerkte kalksteenfragmenten de restanten van een bijzondere graftoren. In de Romeinse tijd was in vele tientallen kilometers rond Hoogeloon niets dergelijks te vinden, pas in Maastricht, Tongeren of Nijmegen stonden vergelijkbare monumenten. De opgraving heeft dus meer succes gehad dan men in 1988 kon vermoeden.

De toekomst

Deze publicatie, ruim twintig jaar na het veldwerk, moet er voor zorgen dat de opgravingsresultaten niet tot het rijk der fabelen gaan behoren. Er is gepoogd weer te geven wat er allemaal precies is aangetroffen aan grondsporen en vondsten. Hopelijk is hierdoor duidelijk geworden dat het aantal randstructuren, graven en vondsten weliswaar bescheiden is, maar toch de nodige gegevens oplevert over het grafritueel van de bewoners van de *villa* op de Kerkakkers. Vanwege de resten van een stenen grafmonument (in combinatie met een *tumulus*) blijkt de Kaboutersberg zelfs een uiterst belangrijke, voor Nederland unieke vindplaats te zijn.

Angst dat de wetenschap de eeuwenoude verhalen rondom de Kaboutersberg laat stoppen, hoeft men niet te hebben. Het onderzoek heeft niet alle mysteries kunnen oplossen en de verhalen over de kabouters en hun koning Kyrië spreken te veel tot de verbeelding om te verdwijnen. Als plannen om de Kaboutersberg te reconstitueren tot uitvoering kunnen worden gebracht, zal dit ongetwijfeld weer een nieuwe impuls geven de oude verhalen door te vertellen.

I 2 CATALOGUS VAN DE PREHISTORISCHE STRUCTUREN

I 2.1 HUIS

HUIS 401 / werkput 12 en 13 (fig. 12.1)

Hoewel dit gebouw formeel in twee werkputten ligt, heeft het betreffende deel van het vlak in zijn geheel open gelegen. Het huis is tijdens het veldwerk herkend, maar het zoeken naar ontbrekende sporen heeft met name aan de noordzijde weinig opgeleverd. Het gebouw is 16.8 m lang en 6 m breed. De constructie van het gebouw is driebeukig, waarbij opvalt dat de middenbeuk aan de westzijde slechts 2 m breed is, tegenover ca. 3.8 m elders. Op de middenas zijn enkele spoortjes aangetroffen die een extra ondersteunende functie gehad zouden kunnen hebben. Met name aan de zuidzijde zijn de wandstijlen aangetroffen, telkens keurig naast een binnenstijl. De diepte van de sporen loopt uiteen van 3 tot 36 cm, met een gemiddelde van 15 cm. In de noordoostelijke helft van het gebouw ligt kuil 453, precies op de middenas. Mogelijk zijn het huis en de kuil dus gelijktijdig, al is dat mede door het ontbreken van vondsten in de kuil niet met zekerheid te zeggen.

De sporen van het gebouw hebben 36 handgevormde scherven met een gewicht van 86 g opgeleverd. Hierbij is sprake van één besmeten en drie gladwandige scherven; één fragment is met indrukken van stokjes versierd (fig. 12.1).

I 2.2 SPIEKERS

SPIEKER 402 / werkput 10 (fig. 12.2)

Bij deze structuur gaat het mogelijk om twee overlappende spiekers van vier palen, maar het is ook mogelijk dat deze éénfasig is. De afmetingen bedragen 3.2 bij 1.8 m en de diepte van de sporen loopt uiteen van 8 tot 32 cm (gemiddeld 20 cm). Het sporenpaar 105 en 106 en de vorm van enkele sporen in het vlak wijst op verstevigingen of reparaties van het bijgebouw. In de sporen van de spieker zijn tien handgevormde scherven (62 g) gevonden. Eén scherf is gepolijst, één gladwandig en een derde is versierd met fijne groeflijntjes.

SPIEKER 403 / werkput 15 (fig. 12.2)

Deze spieker ligt vrij in het vlak, zodat herkenning eenvoudig was, ondanks het ontbreken van een spoor. Gezien de ligging is het minder waarschijnlijk dat spoor 41 tot de structuur behoort. De afmetingen van de structuur bedragen 1.6 bij 1.8 m en de diepte van de sporen bedraagt 8, 15 en 24 cm. De enige vondst uit deze structuur is een fragmentje (1 g) handgevormd aardewerk.

SPIEKER 404 / werkput 15 (fig. 12.2)

De sporen van deze structuur liggen vrij in het vlak. De spieker meet 1.7 bij 1.5 m en de diepte van de sporen loopt uiteen van 17 tot 30 cm. Uit de sporen van dit gebouw zijn twee scherven (12 g) handgevormd aardewerk geborgen.

SPIEKER 405 / werkput 3 (fig. 12.2)

Hoewel in de zuidwesthoek van werkput 3 een groter aantal paalkuilen is aangetroffen, was spieker 405 goed herkenbaar door de regelmatige vorm. De structuur bestaat uit acht sporen in een rechthoek van 2.4 bij 3 m. De spoordiepte ligt tussen 26 en 40 cm (gemiddeld 33 cm). De sporen van dit bijge-

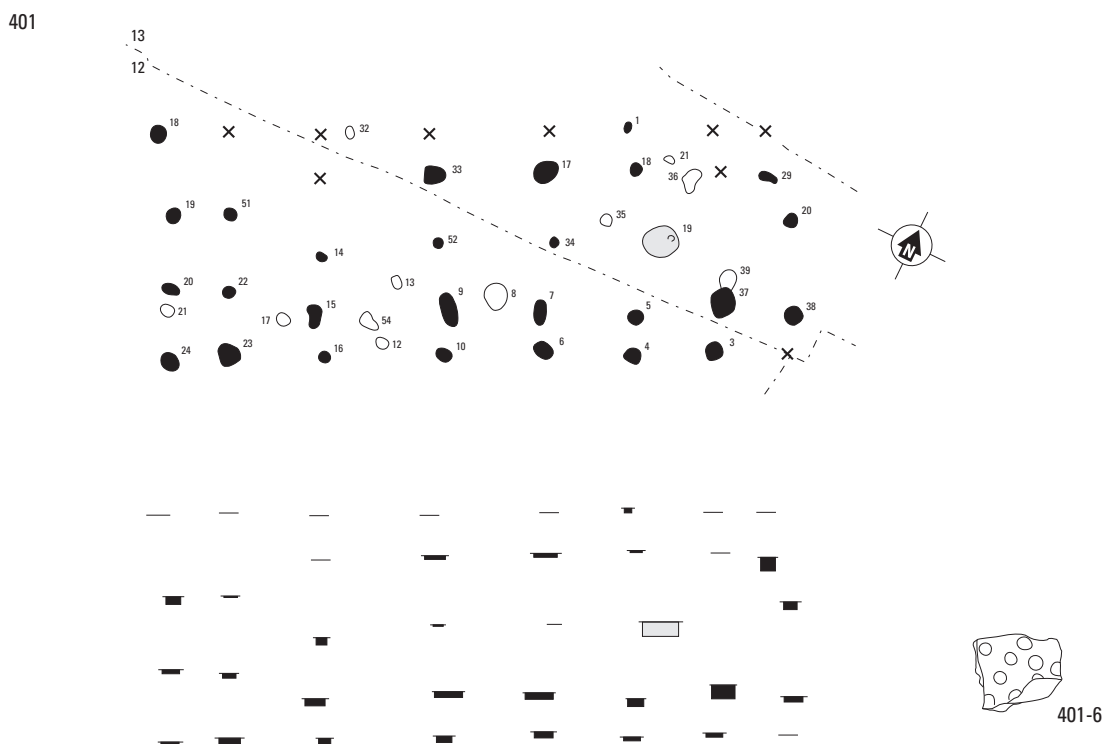

Fig. 12.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Plattegrond, spoordiepten en aardewerk van huis 401. Plattegrond en diepten schaal 1:200, aardewerk 1:3.

bouw hebben 18 scherven handgevormd aardewerk met een gewicht van 171 g opgeleverd, alsmede een stukje huttenleem (6 g). Vier fragmenten zijn gepolijst, één gladwandig en twee besmeten. Eén scherv is versierd met fijne kamstreek (fig. 12.2).

SPIEKER 406 / werkput 10 (fig. 12.2)

Deze mogelijke spieker is tijdens het veldwerk niet onderscheiden en pas tijdens de uitwerking gereconstrueerd; het is niet zeker of de structuur werkelijk bestaan heeft. De structuur meet 2.7-2.8 bij 2.9 m en de spoordiepte varieert van 15 tot 26 cm. De dubbele sporen 46-47 en waarschijnlijk 44 wijzen op een reparatie of verbouwing. Acht handgevormde scherven (41 g) zijn de vondsten uit deze spieker.

SPIEKER 407 / werkput 3, 5 (fig. 12.2)

Ook spieker 407 van 2-2.4 bij 1.8-2 m is pas tijdens de uitwerking onderscheiden. Een argument tegen de reconstructie zouden de uiteenlopende spoordiepten kunnen zijn (5, 6, 18 en 35 cm). In de sporen van dit bijgebouwte zijn geen vondsten aangetroffen.

SPIEKER 408 / werkput 3 (fig. 12.2)

Deze spieker is pas tijdens de uitwerking onderscheiden. De zes sporen zijn niet erg diep, maar zijn wat dit betreft juist wel met elkaar vergelijkbaar. De spieker heeft zes palen en meet 2.1 bij 1.8 m. De diepte van de sporen ligt tussen 12 en 20 cm (gemiddeld 16 cm). Bij het couperen van de sporen zijn vijf handgevormde scherven met een gewicht van 26 g aangetroffen.

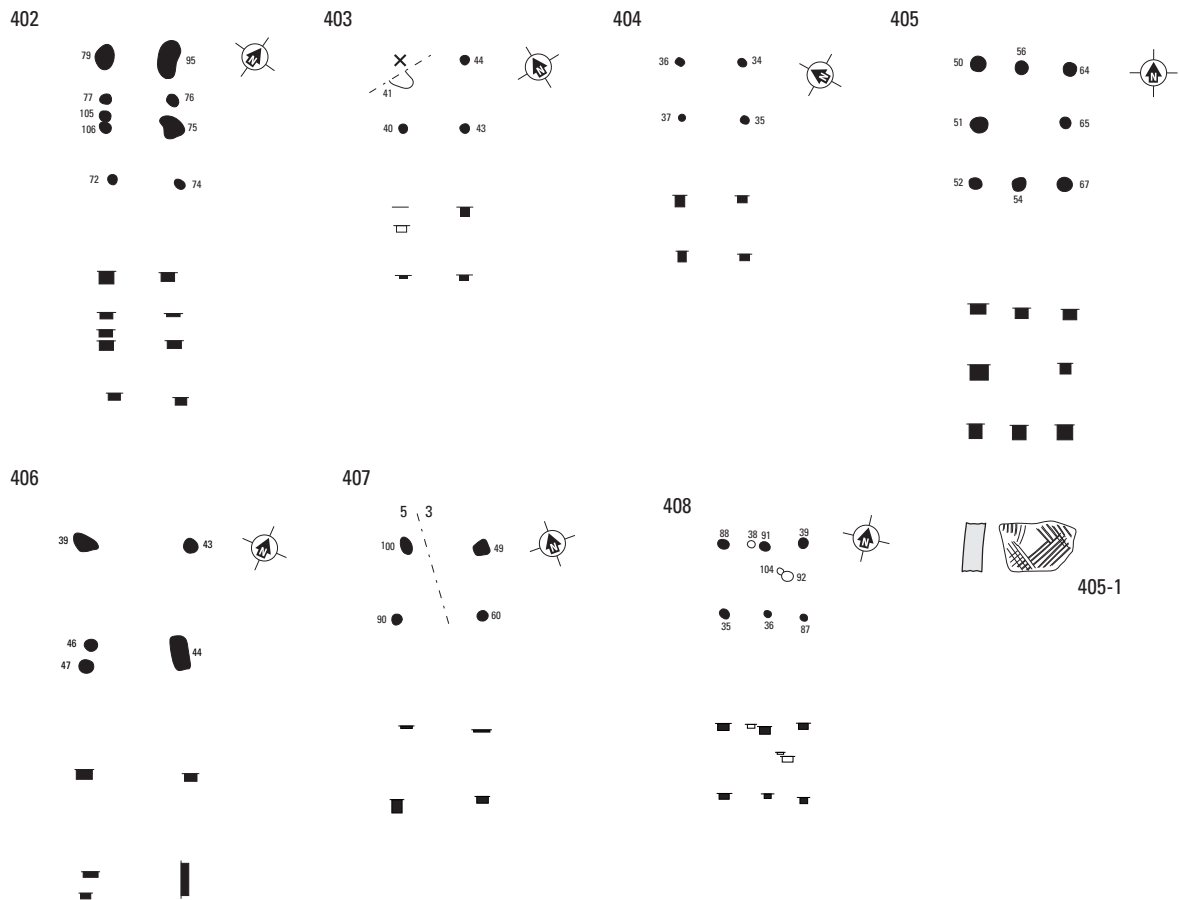

Fig. 12.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Plattegronden en spoordiepten van de spiekers 402-408, alsmede aardewerk van 405. Plattegronden schaal 1:200, aardewerk 1:3.

I 2.3 KUILEN EN PAALKUIL

KUIL 451 / spoor 13.016 (fig. 12.3)

Rechthoekige kuil van 90 bij 55 cm met een diepte van 15 cm. Dit spoor heeft geen vondsten opgeleverd.

KUIL 452

Vervallen.

KUIL 453 / spoor 13.019 (fig. 12.3)

Ronde kuil met een diameter van 80 en een diepte van 38 cm. Deze kuil heeft eveneens geen vondsten opgeleverd.

KUIL 454 / spoor 1.002 (fig. 6.4A, 12.3)

Ronde of ovale kuil van 90 bij min. 35 cm, met een diepte van 50 cm. In deze kuil zijn 25 handgevormde scherven met een gewicht van 86 g gevonden.

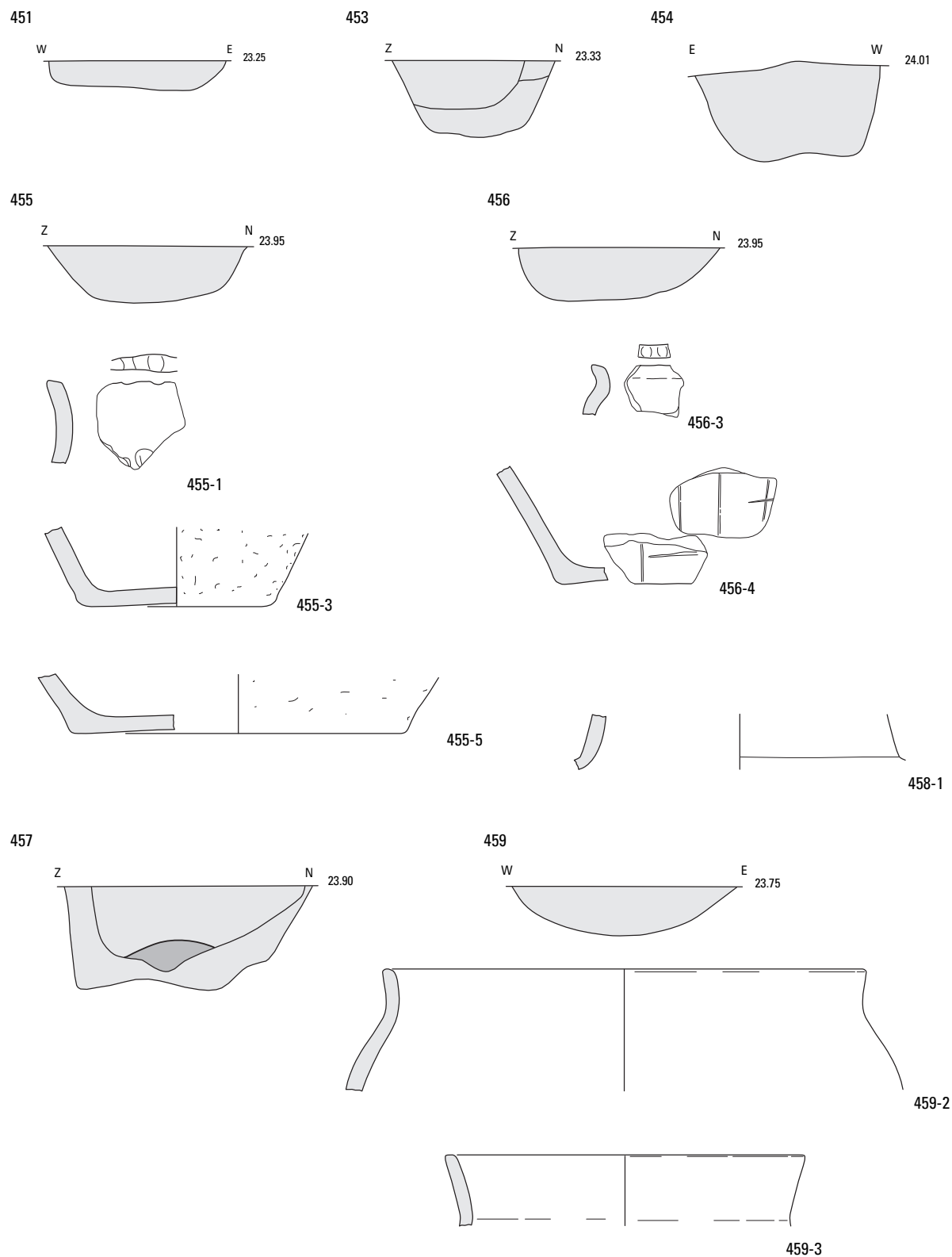

Fig. 12.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. Profiel van kuil 451, 453-457 en 459, alsmede aardewerk van 455, 456, 458 en 459. Profielen schaal 1:30, aardewerk 1:3.

KUIL 455 / spoor 4.001 (fig. 12.3)

Ronde kuil met een diameter van ca. 1 m en een diepte van 28 cm. Uit dit spoor zijn 63 handgevormde scherven (639 g) verzameld, samen met 42 fragmenten (756 g) huttenleem. Een fragment van een drieledige pot heeft vingerindrukken bovenop en onder de rand (455-1; fig. 12.3). Drie scherven behoren tot een besmeten pot (455-3) en één tot een andere pot (455-5) die eventueel hoger op de wand ook besmeten kan zijn geweest (fig. 12.3).

KUIL 456 / spoor 4.002 (fig. 6.4B, 12.3)

Ronde kuil met een diameter van ca. 1 m en een diepte van 27 cm. In deze kuil zijn 24 handgevormde scherven (259 g) gevonden, alsmede acht fragmenten (61 g) huttenleem. Het aardewerk doet erg denken aan dat van de nabijgelegen kuil 455. De enige randscherf uit de kuil is van een drieledige vorm en is bovenop voorzien van vingerindrukken (455-3; fig. 12.3). Twee fragmenten zijn van een pot of kom die versierd is met verticale en horizontale 'kraslijntjes' (455-4; fig. 12.3).

KUIL 457 / spoor 4.017 (fig. 12.3)

Rond-ovale kuil van 115-120 cm met een diepte van 52 cm. Er zijn twee scherven (28 g) handgevormd aardewerk aangetroffen.

KUIL 458 / spoor 2.004

Onregelmatig-ovale kuil van 140 bij 185 cm. Het spoor is blijkbaar niet gecoupeerd (geen tekening of diepte aanwezig), zodat onbekend is of het werkelijk om een prehistorische kuil gaat. De vondsten bestaan in ieder geval wel uit handgevormd aardewerk, vijf scherven met een gewicht van 27 g. Hier-van behoort één scherf tot een pot waarvan tenminste de schouder glad is (458-1; fig. 12.3).

KUIL 459 / spoor 5.001 (fig. 12.3)

Ronde kuil met een diameter van ca. 1.1 m en een diepte van 25 cm. Deze kuil heeft maar liefst 108 handgevormde scherven met een gewicht van 1364 g opgeleverd; daarnaast is een fragment bewerkt vuursteen gevonden. Afgezien van vijf randfragmenten, waarvan twee tot potten behoren (fig. 12.3), zijn negen scherven (109 g) gladwandig en 49 scherven (844 g) besmeten. Van de overige 45 wand-scherven is niet duidelijk tot welke groep zij behoren.

KUIL 460 / spoor 3.080 (fig. 12.4)

Onregelmatig-rechthoekige kuil van 125 bij 60 cm en een diepte van 30 cm. In het spoor zijn geen vondsten aangetroffen.

KUIL 461 / spoor 6.021 (fig. 6.4C, 12.4)

Ronde kuil met een diameter van 90 en een diepte van 27 cm. In het spoor is vrij veel handgevormd IJzertijd-aardewerk aangetroffen, waaronder de éénledige schaal 461-2 en een scherf met kamstreek/groeflijntjes 461-3 (fig. 12.4).

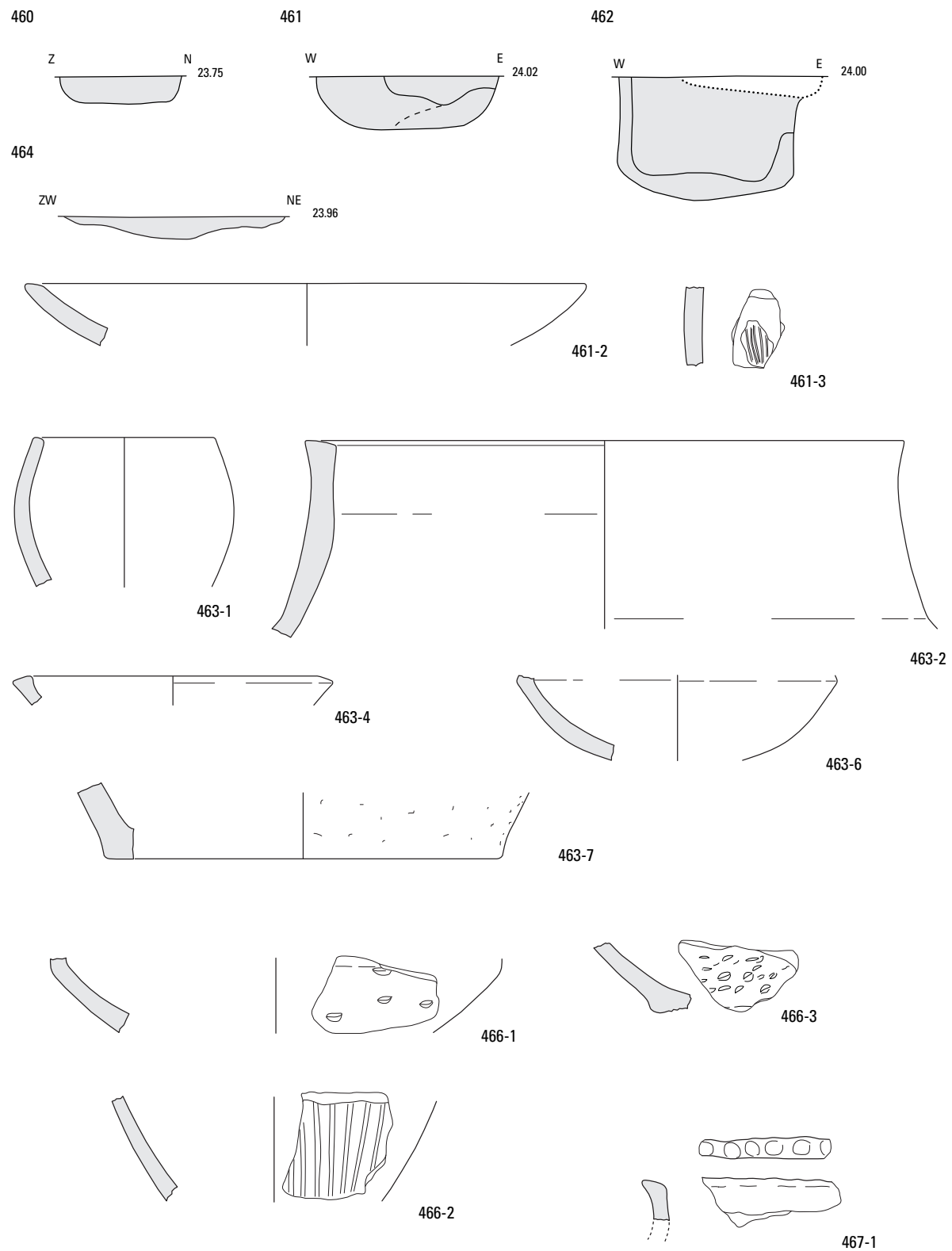

Fig. 12.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Profiel van kuil 460-462 en 464, alsmede aardewerk van 461, 463, 466 en 467. Profielen schaal 1:30, aardewerk 1:3.

KUIL 462 / spoor 6.009 (fig. 12.4)

Ronde kuil van 95 cm doorsnede en met een diepte van 62 cm. Bij het onderzoek van deze kuil zijn 7 handgevormde scherven (35 g) gevonden.

KUIL 463 / spoor 6.001

Schervenconcentratie met een diameter van ca. 60-65 cm. Een spoor is niet waargenomen, maar de vondsten moeten oorspronkelijk in een kuil hebben gezeten. Bij het aardewerk gaat het om negen items met 131 scherven en een gewicht van 3081 g. Onder de herkenbare vormen is er in de eerste plaats een klein tonvormig potje met een gepolijst/geglad oppervlak (463-1; fig. 12.4). Daarnaast is sprake van de bovenzijde van een grote voorraadpot (463-2), die vermoedelijk hoort bij een deel van de 64 besmeten scherven (2404 g) van item 463-8. Ook de bodem 463-3 maakt waarschijnlijk deel uit van een grote besmeten pot. Verder zijn er de rand van een kom (463-4) en de onderzijde van een gladwandige pot of kom (463-6; fig. 12.4). Naast aardewerk zijn 12 stukken natuursteen met een gewicht van 1611 g in de kuil gevonden. Naast een paar rolstenen van witte kwarts gaat het vooral om gebroken stukken kwartsiet.

KUIL 464 / spoor 1.001 (fig. 20040)

Langwerpig-ingesnoerde kuil van 110 bij 50 cm, met een diepte van max. 12 cm. In de kuil zijn tien scherven handgevormd aardewerk gevonden, met een gewicht van 178 g. Hiervan zijn vier scherven (63 g) zeker besmeten en drie scherven (92 g) zeker gladwandig.

KUIL 465 / spoor 1.008

Ovale kuil van 75 bij 60 cm; diepte 10 cm. In het spoor zijn vijf scherven (53 g) handgevormd aardewerk aangetroffen, alsmede twee fragmenten (16 g) huttenleem.

PAALKUIL 466 / spoor 2.047

Deze paalkuil heeft een diameter van 45 cm en een diepte van 40 cm. De kuil heeft elf scherven (306 g) handgevormd aardewerk opgeleverd. Drie scherven zijn versierd: twee met vingertop/nagelindrukken en één met brede verticale groeven/grove kamstreek (466-1 tot en met 3; fig. 12.4).

KUIL 467 / spoor 3.022

Dit spoor kan zowel een kuil als paalkuil zijn geweest, maar de coupe is helaas niet getekend (of gefotografeerd). Het enige bekende gegeven is de diameter van het spoor, te weten 35 cm, alsmede het feit dat een deel van het aardewerk al op het niveau van het sporenvlak is aangetroffen. De 56 scherven met een gewicht van 1637 g zijn aan twee items toegewezen, maar kunnen tot één besmeten Harpstedtpot behoren. De rand met vingertopindrukken op de bovenzijde past goed bij dit type (fig. 12.4).

13 STRUCTUREN VAN HET ROMEINSE GRAFVELD

13.1 GRAVEN EN RANDSTRUCTUREN

GRAF 101 / spoor 13.004 (fig. 8.2, 13.1)

Rechthoekige randgreppel van 2.65 bij 3 m, oriëntatie 160°. De diepte van de greppel loopt uiteen van 6 tot 18 cm. Er is geen sprake van een opening. Het aardewerk levert geen duidelijke datering. De drie scherven (22 g) handgevormd aardewerk en een fragmentje van een zoutcontainer (?, 1 g) kunnen zijn van 'rondzwervend' nederzettingsafval behorend bij de prehistorische bewoning op het terrein. Interessanter is een fragmentje van een D-vormige La Tène-armring, kleurloos met gele folie op de binnenzijde. Het zou echter te ver voeren de randstructuur hiermee in de Late IJzertijd te plaatsen.

GRAF 102 / spoor 13.003 (fig. 8.2, 13.1)

Ronde kringgreppel met een diameter van 5.5-5.8 m. De diepte van het spoor ligt tussen 5 en 18 cm. De greppel heeft evenmin als 101 een opening. Voor de daterende waarde van 11 scherven (49 g) handgevormd aardewerk geldt hetzelfde als hetgeen bij graf 101 is opgemerkt. Twee scherven Romeins aardewerk (9 g), waaronder een fragment van een *terra sigillata*-kom Dragendorff 33, geven slechts aan dat de greppel in of na de Romeinse tijd open lag.

GRAF 103 / spoor 11.001-3, 7, 14.001, 8 (fig. 13.2)

Rechthoekige randstructuur van minimaal 13 bij 13 m en een oriëntatie van 145°. Aan de oostzijde van het spoor is de diepte plaatselijk 25 cm. Het is mogelijk dat de onderbreking aan de zuidoostzijde van de greppel oorspronkelijk is, omdat de diepte in (niet afgebeelde) coupes aan weerszijde zo'n 15-20 cm bedraagt. Wel is het vlak ter plaatse sterk verstoord, zoals eigenlijk overal in werkput 11.

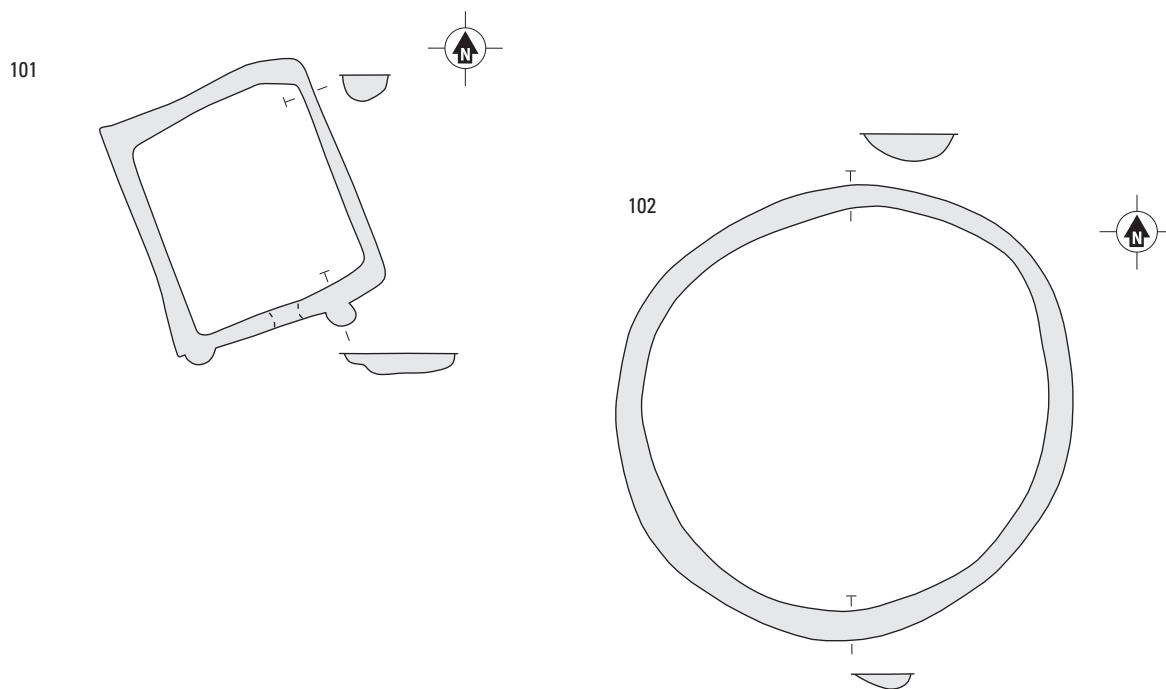

Fig. 13.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 101 en 102. Vlak schaal 1:100, coupes 1:50.

103

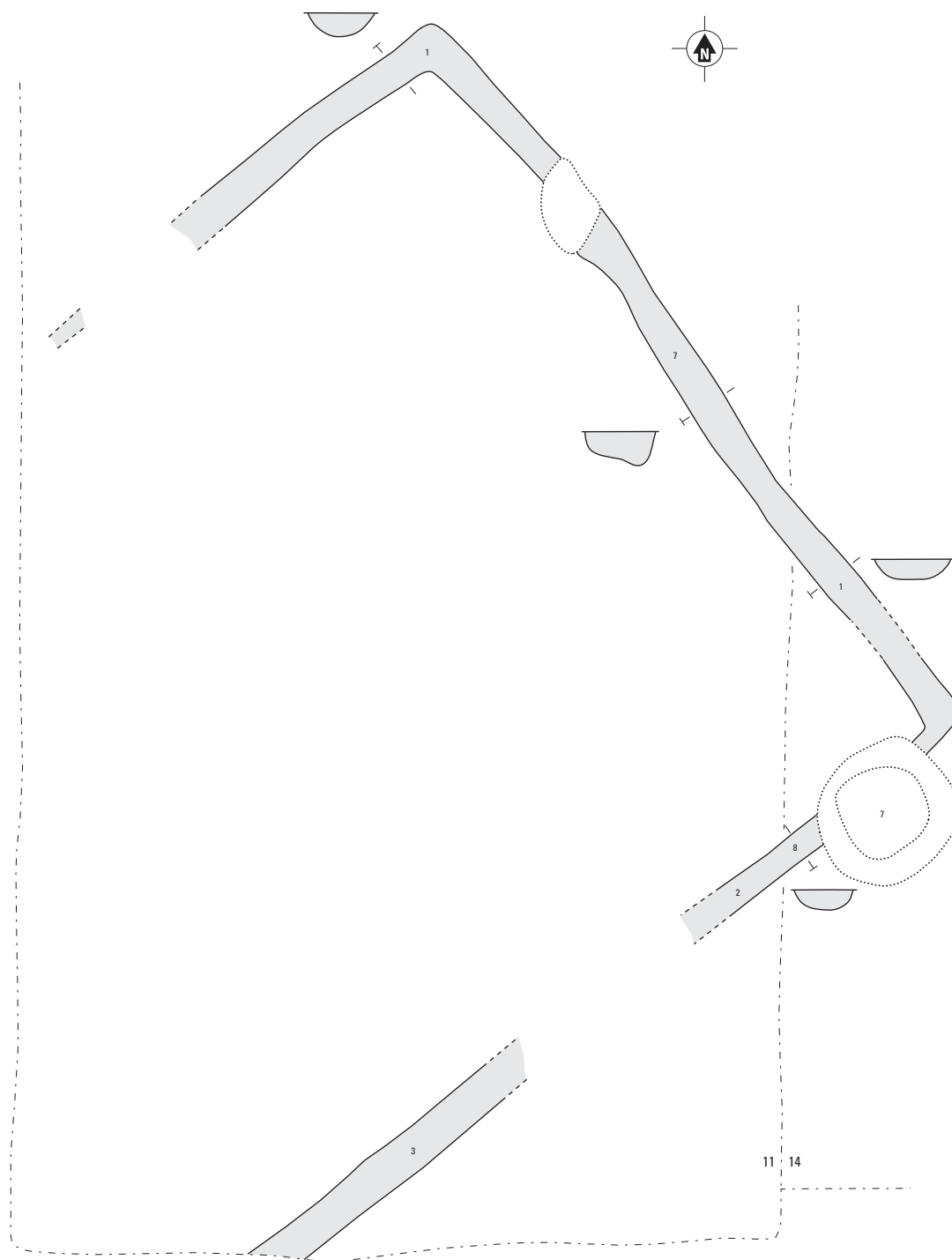

Fig. 13.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 103. Vlak schaal 1:100, coupes 1:50.

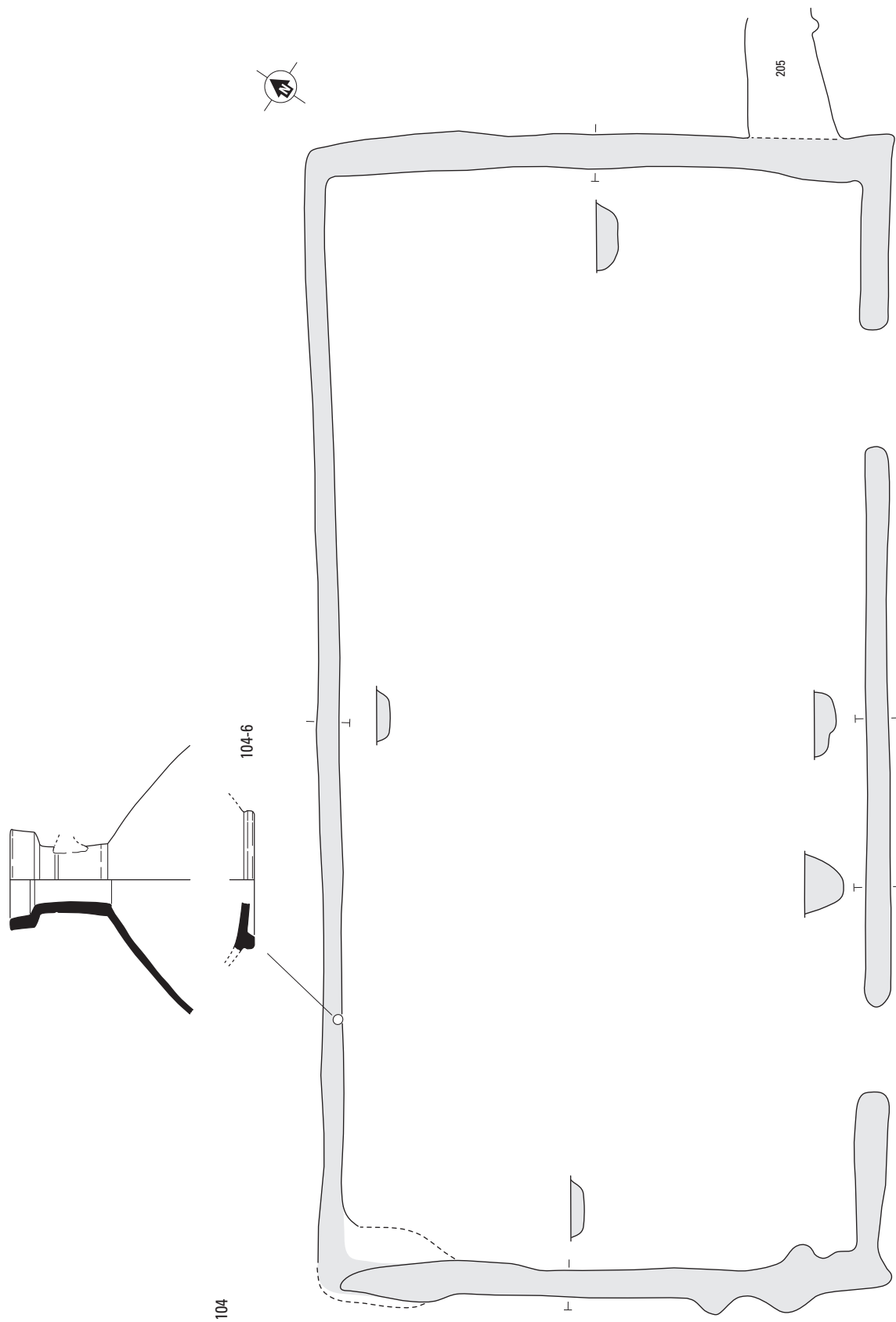

Fig. 13.3. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 104 met een gladwandig kruikje als depositie. Vlak schaal 1:100, coupes 1:50, aardewerk 1:3.

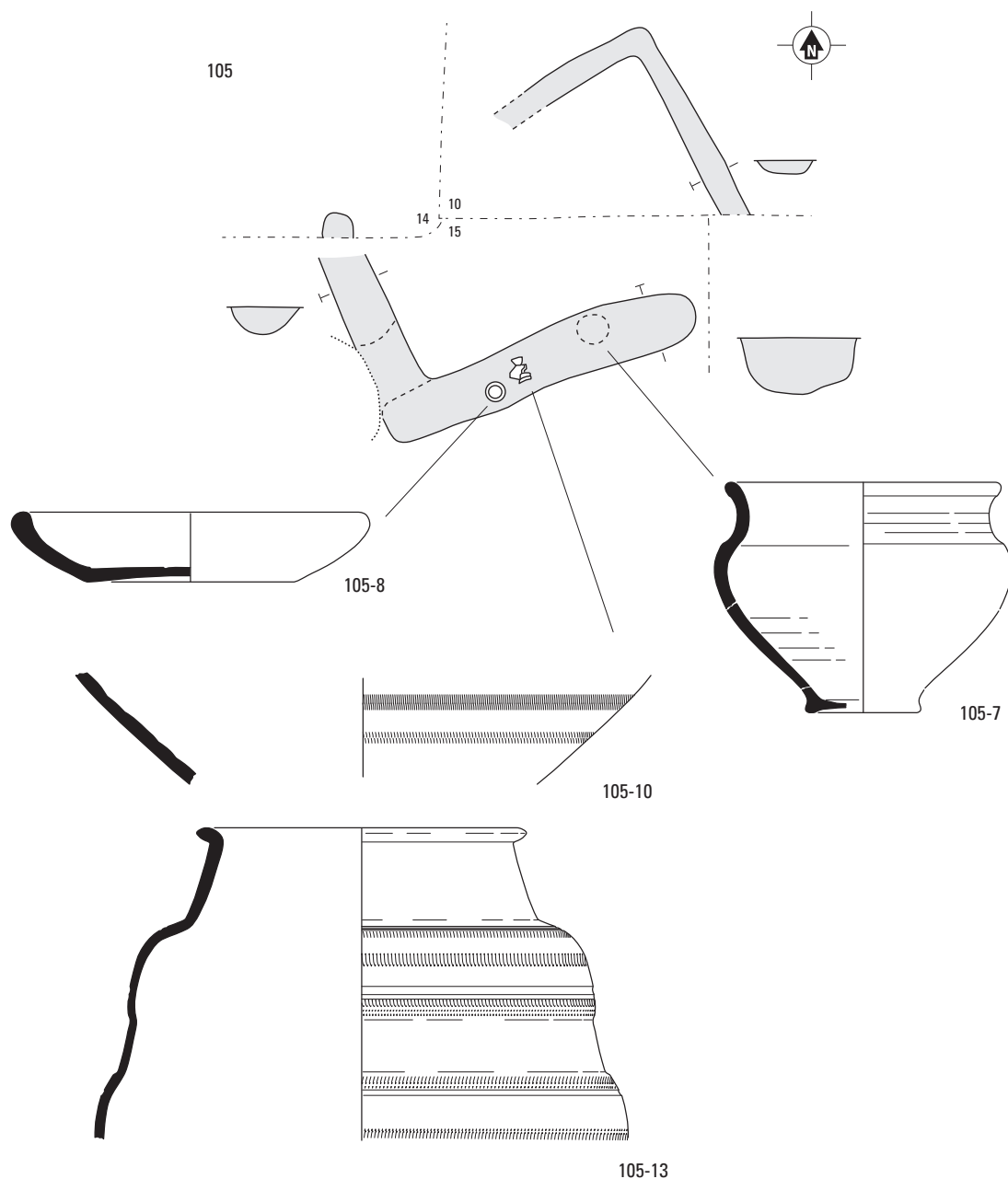

Fig. 13.4. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 105 met aardewerk uit de greppel (lokatie individuele items niet helemaal zeker). Vlak schaal 1:100, coupes 1:50, aardewerk 1:3.

Wat betreft de vondsten, is in deze randstructuur weer het nodige handgevormde aardewerk aanwezig: 22 fragmenten met een gewicht van 136 g. De vier Romeinse scherven (17 g) zijn niet nader te determineren en twee ervan zouden zelfs middeleeuws kunnen zijn. Bij item 103-1 tenslotte, zou het eventueel om een fragment Badorf (5 g) kunnen gaan, maar deze determinatie is onzeker.

GRAF 104 / spoor 10.002, 6, 25, 29, 30, 103 (fig. 8.2, 13.3)

Rechthoekige randstructuur van 19.1 bij 9.3 m. De diepte van het spoor varieert van 0 (uitsluitend zichtbaar in het vlak) tot 35 cm, waarbij niet is gebleken dat de grotere diepten samenhangen met paalgaten. In de zuidoostzijde (147°) is sprake van twee onderbrekingen. Hoewel de coupes alhier

Fig. 13.5. Hoogeloon-Kaboutersberg. Het bordje 105-8 en de beker 105-10/13 in de desbetreffende randstructuur.

niet zijn getekend, is duidelijk dat de onderbrekingen oorspronkelijk zijn. Het aardewerk uit de greppel omvat in de eerste plaats 146 scherven (605 g) handgevormd prehistorisch aardewerk. Daarnaast is er een klein stukje van waarschijnlijk La Tène-glas; het is verbrand en lijkt purper gekleurd. De meest interessante vondst uit de Romeinse tijd is het gladwandige kruikje 104-6, aangetroffen aan de noord(west)zijde van de randstructuur, waarvan 105 scherven (215 g) aanwezig zijn (fig. 13.3). Het type dateert in de pre-Claudische periode en aangezien zoveel scherven aanwezig zijn, mag het als een depositie in de randstructuur worden opgevat. Dit betekent niet dat deze depositie is geplaatst direct na het graven van de greppel, maar toch niet heel lang daarna. Waarschijnlijk hoort de randstructuur dus vroeg in de 1ste eeuw thuis. Verder bestaat het vondstmateriaal uit twee gedraaide scherven (5 g), een stukje bewerkt vuursteen, een indetermineerbaar stukje ijzer (11 g) en een klein ijzeren (zool) spijkertje.

GRAF 105 / spoor 10.005, 14.004, 15.066-69 (fig. 13.4-5)

Rechthoekige randstructuur van 5.4 bij ca. 3.75 m met een oriëntatie van ca. 155°. De noordwestelijke hoek van de randstructuur 'loopt uit het vlak' in werkput 10 en is in 14 niet aangetroffen. De

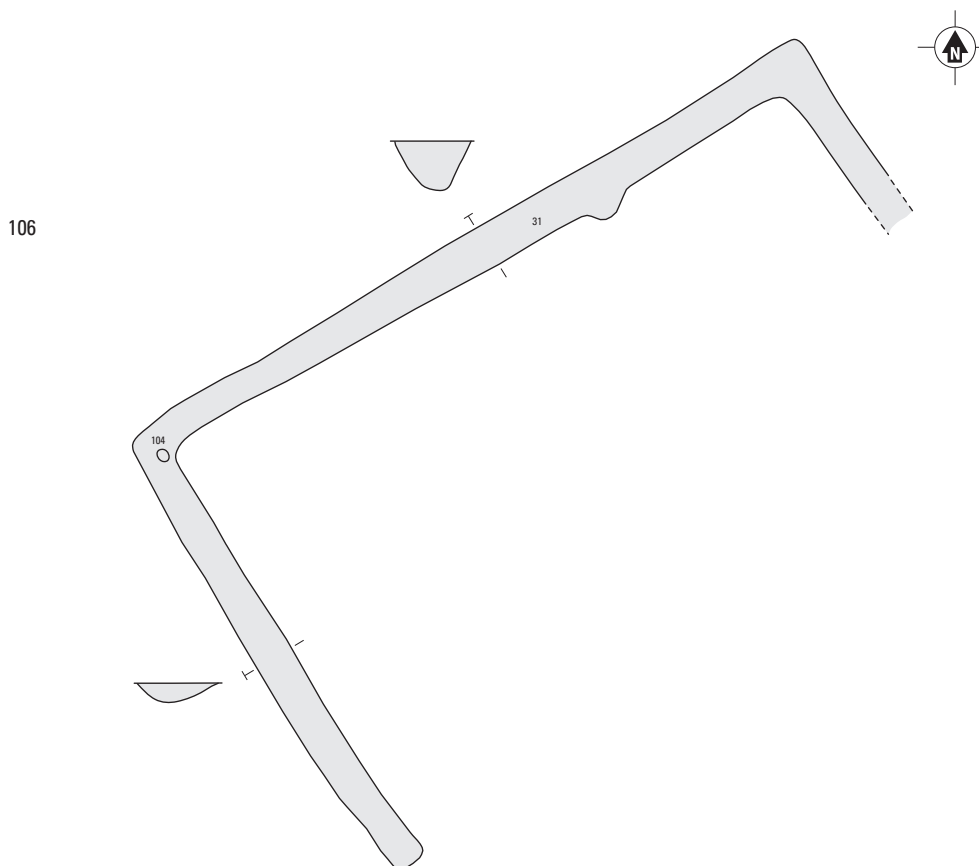

Fig. 13.6. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 106. Vlak schaal 1:100, coupes 1:50.

zuidoostelijke hoek van het monument is niet opgezocht, hetgeen te betreuren is omdat de profiel-dam tussen werkput 10/14 en 15 juist handmatig is verwijderd om de zuidzijde vrij te leggen. De handmatige aanleg van het vlak alhier verklaart ook waarom de greppel hier relatief breed en diep is. De diepte van het spoor in werkput 10 is ca. 10 cm, in werkput 15 rond 30–40 cm.

Als in alle randstructuren, is ook in 105 handgevormd aardewerk aangetroffen: 42 scherven met een gewicht van 169 g. Het gedraaide aardewerk omvat 37 scherven (223 g) van zeven items. Vermeldenswaardig zijn in de eerste plaats fragmenten van een bord Vanvinckenroye 90 en beker(s) Vanvinckenroye 87 van gladwandig gesmookt aardewerk (105-8, 10 en 13; fig. 13.4). Deze typen dateren in de late 2de of 3de eeuw na Chr. In de tweede plaats is er een kom Holwerda BG133 van blauwgrijs aardewerk (105-7), een soort die in Zuid-Nederland het meeste voorkomt in de zojuist genoemde periode.

Helaas is niet precies duidelijk hoe het aardewerk precies is aangetroffen. In het dagrapport (Jan Slofstra, dinsdag 14 juni 1988) wordt gesproken van een “...aardewerkconcentratie..., die bestaat uit een compleet schaalpje (V-nr. 3), een fragment van een geelgrijze pot (van Belgische waar?) alsmede even verderop een paar fragmenten van een grijze pot (V-nr. 4). Het gaat kennelijk om een graf dat enigszins uit elkaar is geploegd.” Nu bestaan helaas vondstnummers 3 en 4 niet (meer), maar wel 13 en 14 en deze zouden bedoeld kunnen zijn. De beschrijving uit het dagrapport lijkt achtereenvolgens (en van west naar oost) te gaan over het bordje 105-8, de beker 105-10/13 en de blauwgrijze kom 105-7. Aldus is een en ander aangegeven in figuur 13.4 (vergelijk fig. 13.5).

Omdat het aardewerk 1.5 m uit elkaar ligt en er geen melding wordt gemaakt van crematie, is het de vraag of hier werkelijk sprake is van een verploegd (secundair) graf. Het is waarschijnlijker dat we van doen hebben met aardewerkdeposities in de greppel. Gezien de datering van het materiaal lijkt de greppel gegraven in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. of daarna.

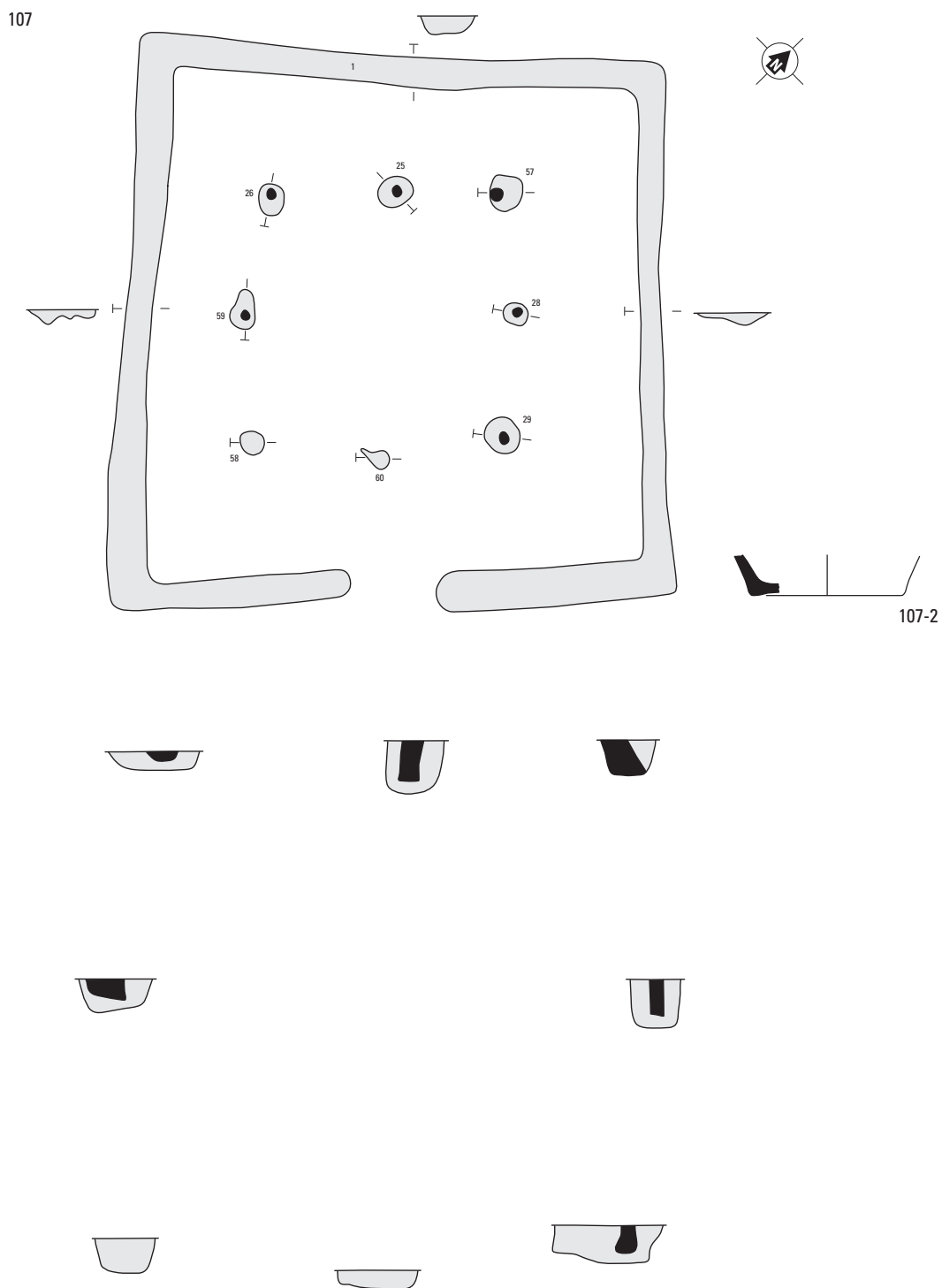

Fig. 13.7. Hoogeloon-Kaboutersberg. Randstructuur 107 met bijbehorend aardewerk. Vlak schaal 1:100, coupes 1:50, aardewerk 1:3.

GRAF 106 / spoor 10.031, 104 (fig. 13.6)

Rechthoekige randstructuur van 10 bij min. 6.3 m, met een oriëntatie van 150°. De hele zuidoost-zijde van het monument is verdwenen, zodat onbekend is of hier sprake was van een onderbreking. De diepte van de bewaarde delen van de greppel ligt tussen 10 en 30 cm. In deze greppel zijn 33 handgevormde scherven (177 g) en een stukje tefriet (5 g) gevonden.

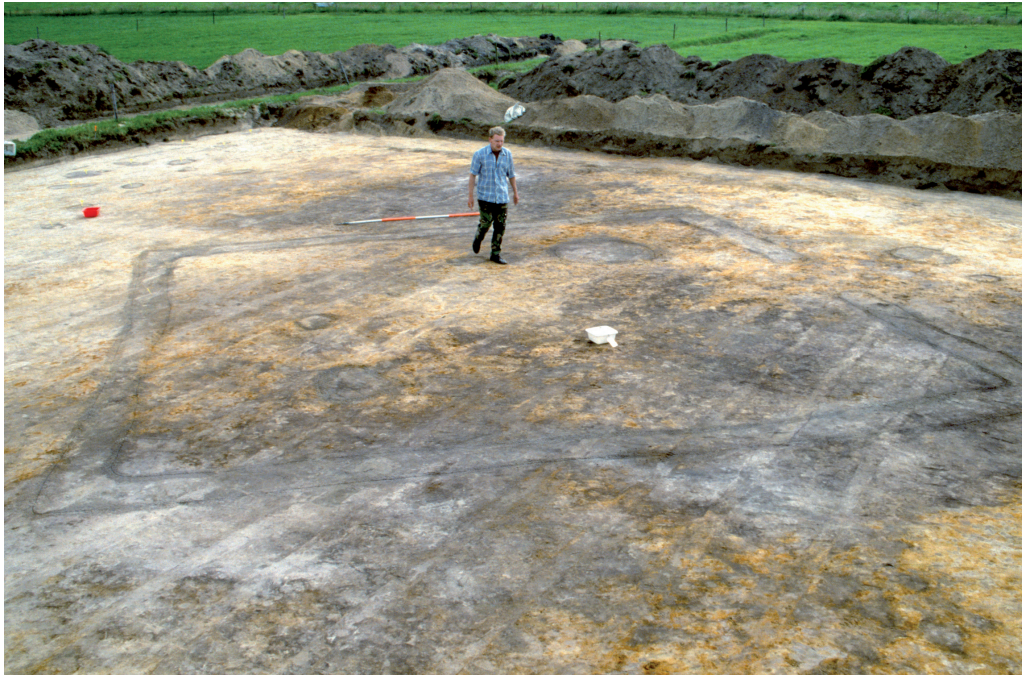

Fig. 13.8. Hoogeloon; Kaboutersberg. Randstructuur 107 in werkput 12 gezien naar het noordoosten, met de doorgang rechts.

GRAF 107 / 12.001 (fig. 13.7-8)

Vierkante randstructuur van 7.4-7.9 bij 7.4-8 m, met een diepte van 10-14 cm. Aan de zuidoostzijde (136°) is sprake van een onderbreking, die ook door middel van (niet getekende) coupes is aangetoond. Binnen de greppel ligt een vierkant van 4 bij 4 m, bestaande uit acht paalkuilen. De diepte van deze sporen loopt uiteen van 14 tot 40 cm, met een gemiddelde van 26 cm. In zes van de sporen is een kern waargenomen. Naast vijf fragmenten handgevormd aardewerk (10 g), zijn evenzoveel scherven (52 g) van een Gallo-Belgische beker aangetroffen. Tenslotte kan één kleine gedraaide scherf van gladwandig of Gallo-Belgisch aardewerk zijn.

GRAF 108 / spoor 15.002 (fig. 8.4A, 13.9)

onderzoek en beschrijving grafkuil

Deze grafkuil is aangetroffen op woensdag 8 juni, maar pas op vrijdag 10 juni onderzocht. Omdat de verwachting was dat deze kuil net als die van graf 109 compleet aardewerk zou bevatten, is de aanpak dezelfde geweest. Er is niet gestreefd een profiel te creëren door eerst één helft uit te graven, maar het spoor is compleet uitgeschaafd en -getroffeld om het aardewerk vrij te leggen. Zelfs de diepte van de kuil is in het veld niet genoteerd. Deze kan echter min of meer worden gereconstrueerd: de hoogstgelegen bijgift (108-9) is aangetroffen op 23.63 m NAP (ongeveer het niveau van het vlak na de aanleg; de kuil is na opschaven opgetekend op 23.53 m NAP) en deze pot is bijna 19 cm hoog, zodat de bodem van de grafkuil op ca. 23.44 m NAP moet hebben gelegen.

De afmetingen van de grafkuil bedragen ca. 100 bij 105 cm en de vulling bestaat uit grijs zand. In een notitie bij een eerdere beschrijving van het graf staat dat sprake was van een lichtgrijze band van ca. 15 cm rond de grafkuil, maar dat geen sporen van een houten grafkist of -kamer te zien waren. Rond de kuil, maar op enige afstand zijn verschillende ronde sporen opgetekend. Omdat de diepte van geen van de sporen is gedocumenteerd, kan er van worden uitgegaan dat het geen paalkuilen of andersoortige antropogene sporen waren.

Hoewel er geen aanwijzingen zijn voor een 'grafkamer', noch in de vorm van een grondspoor noch

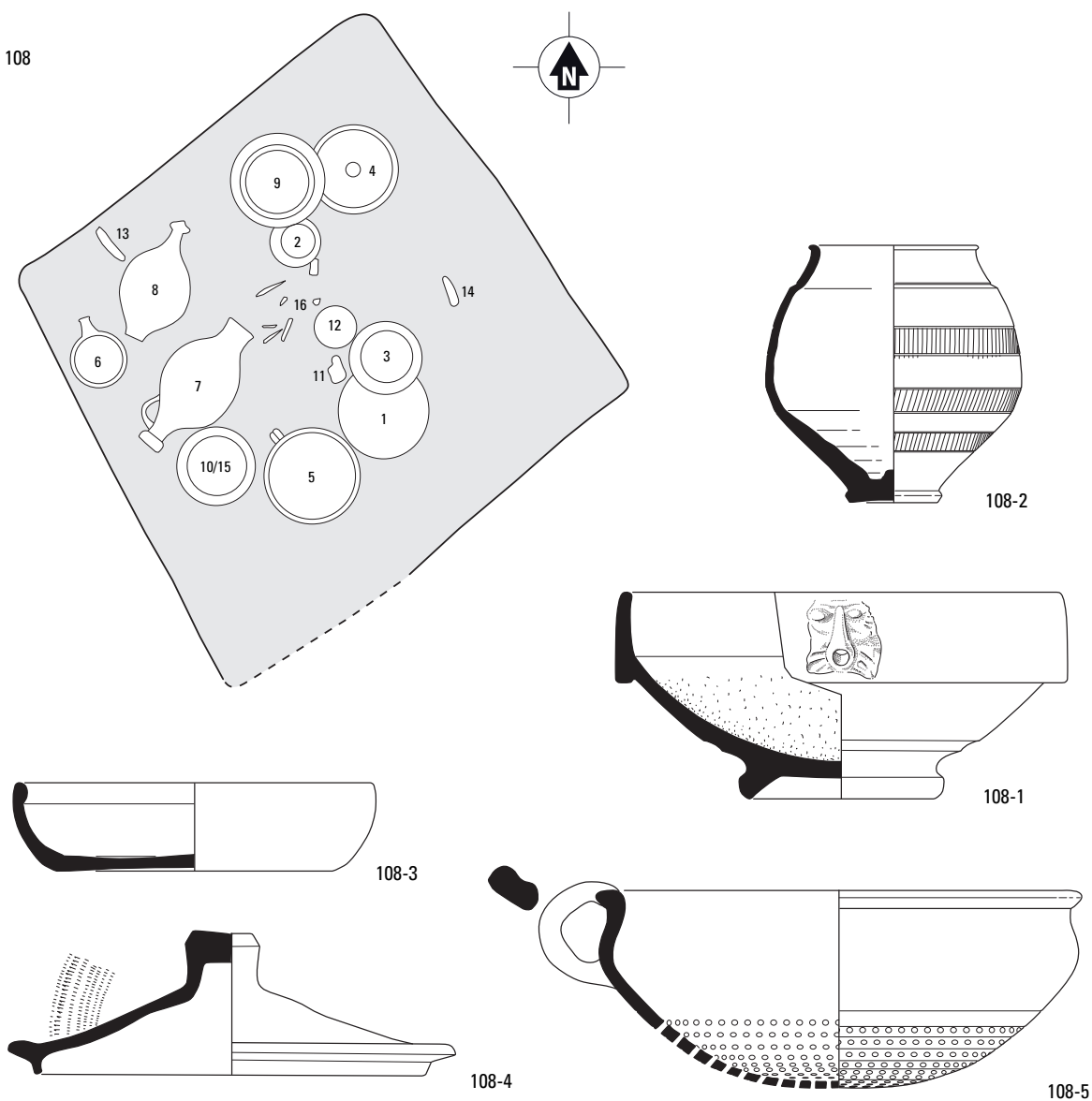

Fig. 13.9. Hoogeloon-Kaboutersberg. Graf 108 met de bijbehorende *terra sigillata*, geverfd en gladwandig-gesmoekt aardewerk (aardewerk naar tekeningen van H.J.M. Burgers). Graf schaal 1:15, aardewerk 1:3.

in de vorm van grotere hoeveelheden spijkers, valt wel op dat de kruik en kan 108-7 en 8 op hun zijkant lagen. Zij kunnen na langere tijd zijn omgevallen toen een houten deksel over de kuil het (langzaam) begaf, hoewel ze ook door de nabestaanden zo kunnen zijn neergelegd.

crematieresten

De crematie van dit graf is mogelijk niet meer aanwezig: het hieronder genoemde item 108-19 van 303 g zat zonder kaartje in de wrijfschaal 108-1, maar voor zover we weten was dit niet de urn (zie onder). Het kan eventueel toch de crematie uit dit graf betreffen, maar even zo goed die uit graf 109 (of een deel daarvan). Op de vlaktekening 1:10 van het spoor staat alleen crematie aangegeven in het centrum van de kuil, maar de tekening suggereert dat het niet erg veel bot betrof (dit staat auteur dezes ook bij). In het korte rapport van Liesbeth Smits staat onder 'graf 2 centrum' 27 gram verbrand bot beschreven. Dit bot is hieronder onder 108-16 opgenomen. Smits heeft ook nog 397 gram bot gedetermineerd zonder vondstnummer (108-15). In het rapport is hierbij echter in pen een 'I' geno-

teerd, hetgeen de aanduiding was voor de ruwwandige kom 108-10. We mogen derhalve aannemen dat dit de urn was. De 11 gram bot van 108-18 ging vergezeld met een kaartje van vondstnummer 3I, maar dit is natuurlijk nooit alle crematie. Maaïke Groot heeft gecontroleerd of het hier mogelijk apart gehouden dierlijk bot betreft, maar dat lijkt niet het geval. Het kleine beetje bot van 108-20/ vondstnummer 3C is blijkbaar in of rond pot 108-9 aangetroffen. Ook dit materiaal is niet als dierlijk bot te herkennen.

108-15 (15-2-3) geslacht onbekend (kind); leeftijd 7-15 jaar; gewicht 397 g; determineerbaar 217 g (54.7%); fragmentatie 3-5; verbrandingsgraad 4. Leeftijdsbepaling: epifysaarschijf van de radius distalis is geheel open, hetgeen een leeftijd beneden ca. 15 jaar impliceert. Een met het wervellichaam gefuseerde wervelboot wijst op een leeftijd van groter dan ca. 7 jaar.

108-16 (15-2-3P) geslacht en leeftijd onbekend; gewicht 27 g; determineerbaar 27 g (100%); fragmentatie 1-3; verbrandingsgraad 4. Opmerking: waarschijnlijk van hetzelfde individu als 108-15 op basis van de grootte van de fragmenten.

(108-18) (15-2-3I) verbrand bot, gewicht 11 g.

(108-19) (--) verbrand bot, gewicht 303 g.

108-20 (15-2-3C) verbrand bot, 3 g.

vondsten

In het bovenstaande is al gewezen op het feit dat 108-7 en 8 op hun zijkant lagen en dat 108-10 als urn moet hebben gediend. Het is niet bekend op welke van de spijkers 108-13 en 14 waar lag; de cijfers op de tekening moeten wellicht worden omgedraaid. Opmerkelijk is het ijzeren bakje 108-12, dat op tekening is gereconstrueerd. Hoewel aangetroffen in de urn, moet de handgevormde scherf 108-17 daar door post-depositionele processen in terecht zijn gekomen. De vondsten zijn afgebeeld in figuur 13.9 en 10.

108-1 (15-2-3F) *terra sigillata* wrijfschaal Dragendorf 45, compleet, alleen enkele beschadigingen aan de bovenzijde van de rand (688 g; fig. 13.9).

108-2 (15-2-3D) geverfde beker Niederbieber 32, techniek c, arcering, oorspronkelijk compleet, bij opgraving in scherven en zonder deel bovenzijde, 4 rss/9 wss/1 bs (227 g; fig. 13.9).

108-3 (15-2-3G) gladwandig gesmookt bordje Vanvinckenroye 90, compleet (279 g), lichtrood/oranje baksel, sterk verweerd (fig. 13.9).

108-4 (15-2-3N) gladwandig gesmookt deksel, arcering langs de rand, compleet in scherven (320 g), bruinrood baksel met glad, lichtbruin oppervlak (fig. 13.9).

108-5 (15-2-3E) gladwandig gesmookte zeef, flauwe spiraalvormige groef in het veld met de gaatjes, compleet in scherven (676 g), heel licht oranje baksel met glad crèmewit oppervlak (fig. 13.9).

108-6 (15-2-3Q) ruwwandige *patera* Vanvinckenroye 132, compleet (107 g), lichtbruin baksel, sterk verweerd en oppervlak met craquelé (fig. 13.10).

108-7 (15-2-3B) gladwandige kruik Niederbieber 62 (ringvormige rand), compleet (1192 g; fig. 13.10).

108-8 (15-2-3A) ruwwandige kan Vanvinckenroye 119, compleet (926 g), lichtoranje/bruin oppervlak (fig. 13.10).

108-9 (15-2-3C) ruwwandige pot Niederbieber 89, compleet in scherven, 13 rss/11 wss/1 bs (1088 g), wit baksel, zeer sterk verweerd oppervlak (fig. 13.10).

108-10 (15-2-3I) ruwwandige kom Niederbieber 103, compleet (478 g), oranje baksel met bruin, zandig oppervlak (fig. 13.10).

108-11 (15-2-3R) olielampje, Loeschcke type Xc, compleet (40 g), lichtoranje-heel licht bruin baksel (fig. 13.10).

108-12 (15-2-3H) kommetje van ijzer, verschillende fragmenten vastgekoekt aan zand; afbeelding is impressie qua hoogte, ook diameter kan in werkelijkheid iets afwijken (fig. 13.10).

108-13/14 (15-2-3) kop van een grote ijzeren spijker (9 g) en een niet met zekerheid te determineren

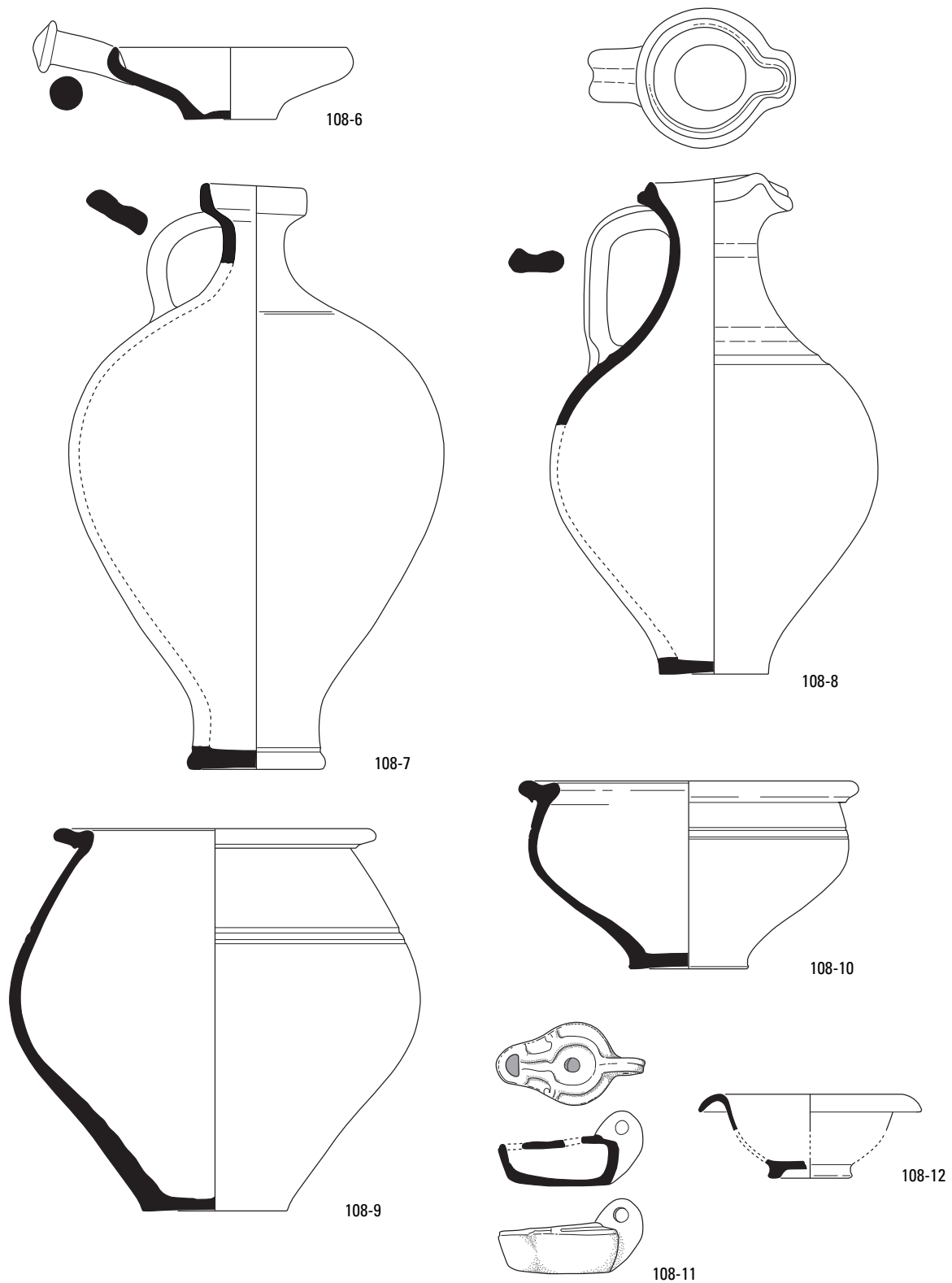

Fig. 13.10. Hoogeloon-Kaboutersberg. Glad- en ruwwandig aardewerk van graf 108, alsmede een olielampje en een ijzeren bakje (aardewerk naar tekeningen van H.J.M. Burgers). Schaal 1:3.

fragment, waarschijnlijk ook een grote spijker (28 g).
(108-17) (15-2-3I dus uit 108-10) handgevormd aardewerk, 1 ws (12 g).

GRAF 109 / spoor 15.001 (fig. 8.4B, 13.11)

onderzoek en beschrijving grafkuil

Deze kuil is op dezelfde dag onderzocht als graf 108, maar de items 109-1 en 6 zijn twee dagen eerder geraakt bij het aanleggen van het vlak. Ook van dit graf is geen diepte genoteerd, maar de op de kop liggende kom 109-7 werd aangetroffen op 23.63 m NAP (ongeveer de hoogte van het vlak) en is 8 cm hoog. Dit suggereert dat de bodem van de kuil zich op ca. 23.55 m NAP bevond. De bovenzijde van kom 109-8 is echter aangetroffen op 23.60 m NAP en minus de hoogte van 9 cm is de bodem van het graf op ca. 23.51 m NAP te bepalen. De op gemiddeld 23.54 m NAP opgetekende kuil meet ca. 95 bij 130 cm; de vulling is donkergrijs. Iets onder het vlak is een 'band met aarde van een donkerder kleur aangetroffen' (notities Mik Lammers/Joris Aarts), die in verband is gebracht met een mogelijke grafkist. De band ligt echter iets excentrisch ten opzichte van de grafkuil en er zijn ook geen spijkers aangetroffen die op een houten constructie zouden kunnen wijzen.

crematieresten

Net als bij graf 108 is in het vlak een kleine hoeveelheid crematie aangetroffen. Deze door Liesbeth Smits als afkomstig van de 'centrum noordkant' beschreven resten zijn hier 109-12 genoemd. Het gaat hier om meer materiaal dan bij graf 108. Ook in dit graf is crematie (109-11) in een pot gevonden; op de uitdraai van Smits' rapportage is 'H' met pen geschreven. Deze vondst 2H is 109-7, een ruw-wandige kom. Opmerkelijk is dat deze kom op de kop was geplaatst, zodat men zich kan afvragen of niet een ander stuk vaatwerk als urn heeft gediend. De crematie van 109-18 komt op grond van het gewicht overeen met de 'inhoud schaalje' van Smits. Mogelijk is hiermee 109-2, 3 of 5 bedoeld.

109-11 (15-1-2) geslacht vrouw; leeftijd ca. 30-45 jaar; gewicht 247 g; determineerbaar 156 g (63.2%); fragmentatie 2-5; verbrandingsgraad 4. Geslachtsindicatoren: margo forma orbita -2, processus mastoideus - 2, processus zygomaticus 0; leeftijdsindicatoren: schedelnaden intern sluitende en extern open.

109-12 (15-1-2) geslacht mogelijk vrouw; leeftijd onbekend (volwassen); gewicht 116 g; determineerbaar 66 g (56.9%); fragmentatie 1-4; verbrandingsgraad 4. Geslachtsindicatoren: protuberantia occipitalis externa 0, os zygomaticum vrouwelijk; postcraniële skelet fragiel; leeftijdsindicatoren: volwassen op basis fragmentgrootte.

109-18 (15-1-2) verbrand bot, 10 g, diafyse, mogelijk humerus; blijkbaar los van 109-11 of 12 gevonden.

vondsten

Zoals boven opgemerkt, zijn 109-1 en 6 geraakt bij de aanleg van het vlak (fig. 13.11-12). Laatstgenoemd item is daarom ook archeologisch niet compleet, maar het zal hetzelfde type kan als in graf 108 betreffen. Kom 109-7 kan de urn zijn geweest, maar stond wel op de kop. Het fragment bewerkt dierlijk bot van item 109-13 is niet aangetroffen. Van de items 109-14 en 15 is wel zeker dat ze niet tot de grafinventaris behoren. Het spijkertje 109-16 kan ook 'vervuiling' zijn. De betekenis van twee fragmenten Romeins glazen vaatwerk 109-17 is niet duidelijk; ze horen mogelijk eveneens niet tot de inventaris.

109-13 (15-1-2 uit 109-11) bewerkt dierlijk bot, 1 frgm.

109-1 (15-1-2C) metaalglanswaar beker als Niederbieber 33, met lichte deuken, oorspronkelijk compleet, deel bovenzijde ontbreekt, 2 rss/45 wss/1 bs (228 g), lichtrood baksel tussen grijze lagen, matglanzend donkergrijs-zwart oppervlak (fig. 13.11).

109-2 (15-1-2D) gladwandig-gesmookt bord Vanvinckenroye 90, compleet in scherven, 3 rss/1bs (501 g), heel licht oranje baksel met glad crèmewit oppervlak (fig. 13.12).

109-3 (15-1-2I) gladwandig-gesmookt bord Vanvinckenroye 90, compleet in scherven, 3 rss (572 g),

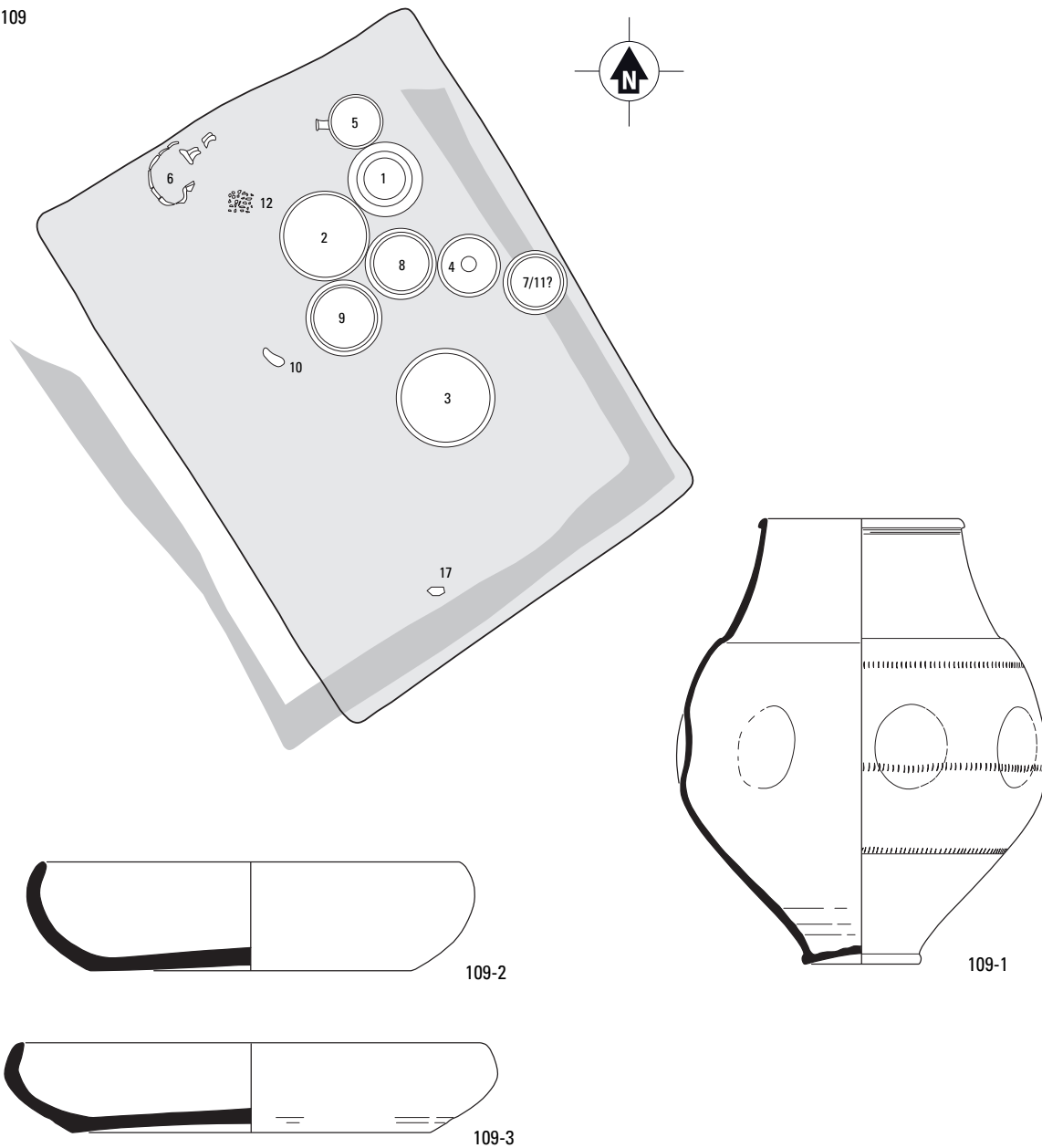

Fig. 13.11. Hoogeloon-Kaboutersberg. Graf 109 met de bijbehorende metaalglanswaar en gladwandig-gesmoekt aardewerk (aardewerk naar tekeningen van H.J.M. Burgers). Graf schaal 1:15, aardewerk 1:3.

heel licht oranje baksel, oppervlak zeer sterk verweerd, crèmewit (fig. 13.11).

109-4 (15-1-2G) ruwwandig deksel, compleet (150 g), crèmewit, zeer glad baksel (fig. 13.12).

109-5 (15-1-2A) ruwwandige *patera* Vanvinckenroye 132, compleet op een stukje van de wand na, 3 rrs (137 g), oranje baksel met bruingrijs oppervlak (fig. 13.12).

109-6 (15-1-2B) ruwwandige kan, waarschijnlijk Vanvinckenroye 119, ongeveer een kwart van de buik aanwezig, met een compleet oor, 18 wss/3 oorfrgm (303 g), oranje baksel met grijsbruin oppervlak (fig. 13.12).

109-7 (15-1-2H) ruwwandige kom Niederbieber 103, compleet op een stukje van de bodem na (289 g), crèmewit glad baksel (fig. 13.12).

109-8 (15-1-2E) ruwwandige kom Niederbieber 103, compleet op een stukje van de rand na, 4 rrs/3

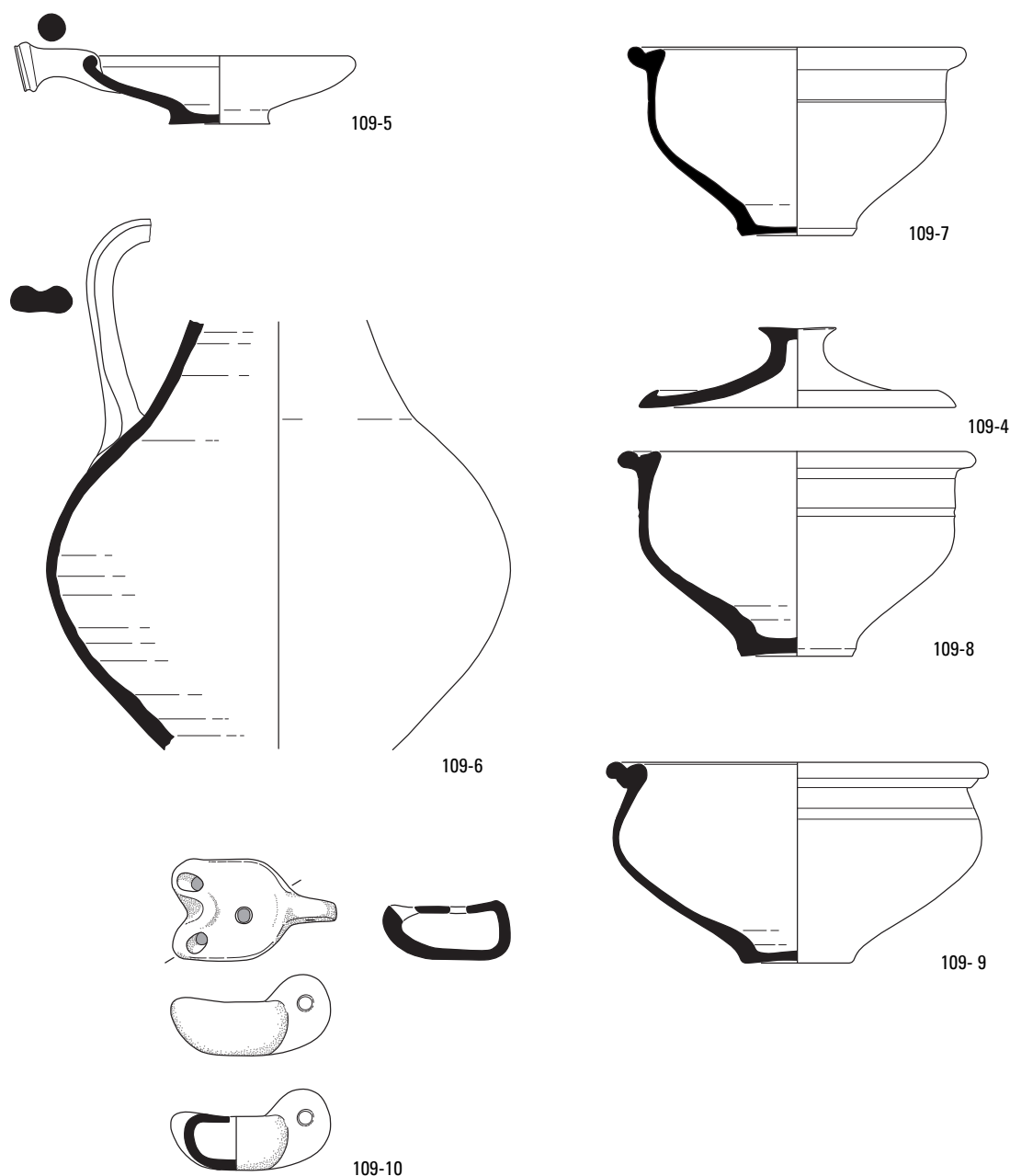

Fig. 13.12. Hoogeloon-Kaboutersberg. Ruwwandig aardewerk en olielampje van graf 109 (naar tekeningen van H.J.M. Burgers).
Schaal 1:3.

wss/1 bs (381 g), crèmewit glad baksel (fig. 13.12).

109-9 (15-1-2F) ruwwandige kom Niederbieber 103, compleet in scherven op een klein fragment van de wand na, 8 rss/11 wss (397 g), oranje baksel met bruingrijs oppervlak (fig. 13.12).

109-10 (15-1-2J) olielampje met dubbele tuit, compleet (56 g), witgele aarde met donkergrijs oppervlak (vergelijkbaar met techniek b; fig. 13.12).

(109-14) (15-1-2) handgevormd aardewerk, 8 wss (35 g).

(109-15) (15-1-2) vuursteen, 1 frgm (2 g).

109-16 (15-1-2) ijzer, spijker klein (4 g).

109-17 (15-1-2K) glazen vaatwerk, dunwandig kleurloos glas, 2 wss (2 g).

KUIL 110 / spoor 5.019 (fig. 13.13)

Het betreft hier een rechthoekig spoor van ca. 3.5 bij 1.7 m. In het eerste vlak was het spoor aanvankelijk niet duidelijk en veel kleiner opgetekend. Bij het opschaven werd het beter zichtbaar en kon de omtrek op ca. 15 cm onder het vlak worden getekend (dagrapport 30 mei 1988). De vulling bestaat overwegend uit grijs zand met veel oervlekken, vooral langs de grenzen (blijkens de dia's zaten met name in het dekzand ter plaatse zeer veel oervlekken). In de zuidelijke helft van het spoor lagen veel grote stenen, waaronder *cunei*, met "grote brokken mortelachtig materiaal, die steeds met een laagje klei [verweerde kalk? - HAH] zijn bekleed." (dagrapport 30 mei) Het volgende dagrapport vermeldt hierover: "De grond die tussen de stenen zit verschilt qua kleur en samenstelling van de rechthoekige verkleuring eromheen: ze is donkerbruingrijs en vettiger." (dagrapport 31 mei) Er is, mede te wijten aan het grote aantal stenen in het spoor, geen coupe getekend. Afgaande op de dia's reiken de stenen tot zeker 50 cm onder het vlak, terwijl de veldtekening de notie 'spoor op -60 cm vlak' bevat, hetgeen goed kan overeenstemmen met de diepte.

Al direct werd rekening gehouden met de mogelijkheid dat het hier om een funderingsrest ging: "Door de rechthoekige vorm van de verkleuring en de mortel ontstaat de gedachte dat het hier zou kunnen gaan om het fundament van het een of ander (grafmonument?). De oriëntatie van deze rechthoekige verkleuring is dezelfde als die van de grafomheiningen in wp 10." (Joris Aarts, dagrapport 30 mei). De stenen lagen echter niet *in situ* en het vreemde is dat de kuilvulling verder 'schoon' lijkt (afgaande op de aanwezige dia's) en niet de stukjes puin van de doorsnee uitbraaksleuf of -kuil bevat. De oriëntatie van de kuil is met 62° (ofwel 152°) inderdaad wel min of meer gelijk aan die van enkele randstructuren uit het grafveld. Volgens de lijst van bijlage 4 zijn uit de kuil onder meer 39 *cunei*, 26 brokken tufsteen, 25 brokken/brokkjes kalk en 77 andere stenen geborgen. Hiervan zijn nog 4 *cunei* over, alsmede twee kleine stukjes tuf en een kei uit de Formatie van Sterksel. De overige vondsten nog op de VU aanwezig bestaan uit drie kleine brokkjes mortel, een klein stukje Romeinse dakpan (5 g), 15 scherven (123 g) handgevormd prehistorisch aardewerk, een niet nader te determineerde Romeinse scherf (2 g) en een fragment van een middelgrote spijker.

KUIL 600 / spoor 2.018, 22-26, 28, 36, 48-50, 52, 53, 5.014-16 (fig. 13.14-15).

onderzoek

In het oostelijke deel van werkput 2 werd een reeks aaneensluitende grote sporen aangetroffen waarin vrij veel kalk en mortelbrokkjes zaten. Het vlak is vervolgens enkele centimeters schavend verdiept en getekend. De grenzen van de sporen liepen nu deels anders en voorts zijn enkele extra spoornummers uitgedeeld. Door het geheel van sporen zijn vervolgens twee west-oost lopende sleuven gegraven en hiervan zijn twee profielen getekend (C-D, E-F). Na het verwijderen van de rest van de spoorvullingen is een detailtekening 1:20 vervaardigd van het aangetroffen bouw materiaal. Verder is het oost-profiel van werkput 2 getekend en gefotografeerd (A-B; over de gehele lengte van de werkput, meer dan hier is afgebeeld, vergelijk figuur 5.2). In werkput 5 zijn twee coupes gezet die ongeveer in het verlengde lopen van de eerder genoemde profielen C-D en E-F. Deze zijn in figuur 13.4 gekoppeld aan de profielen van werkput 2.

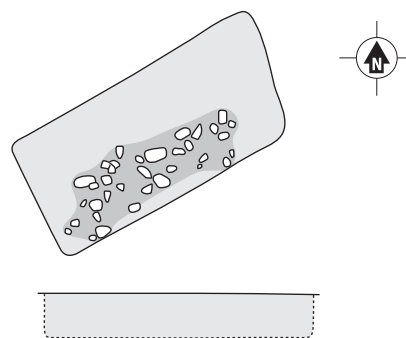

Fig. 13.13. Hoogeloon-Kaboutersberg. Bovenaanzicht en gereconstrueerde coupe van kuil 110. Schaal 1:100.

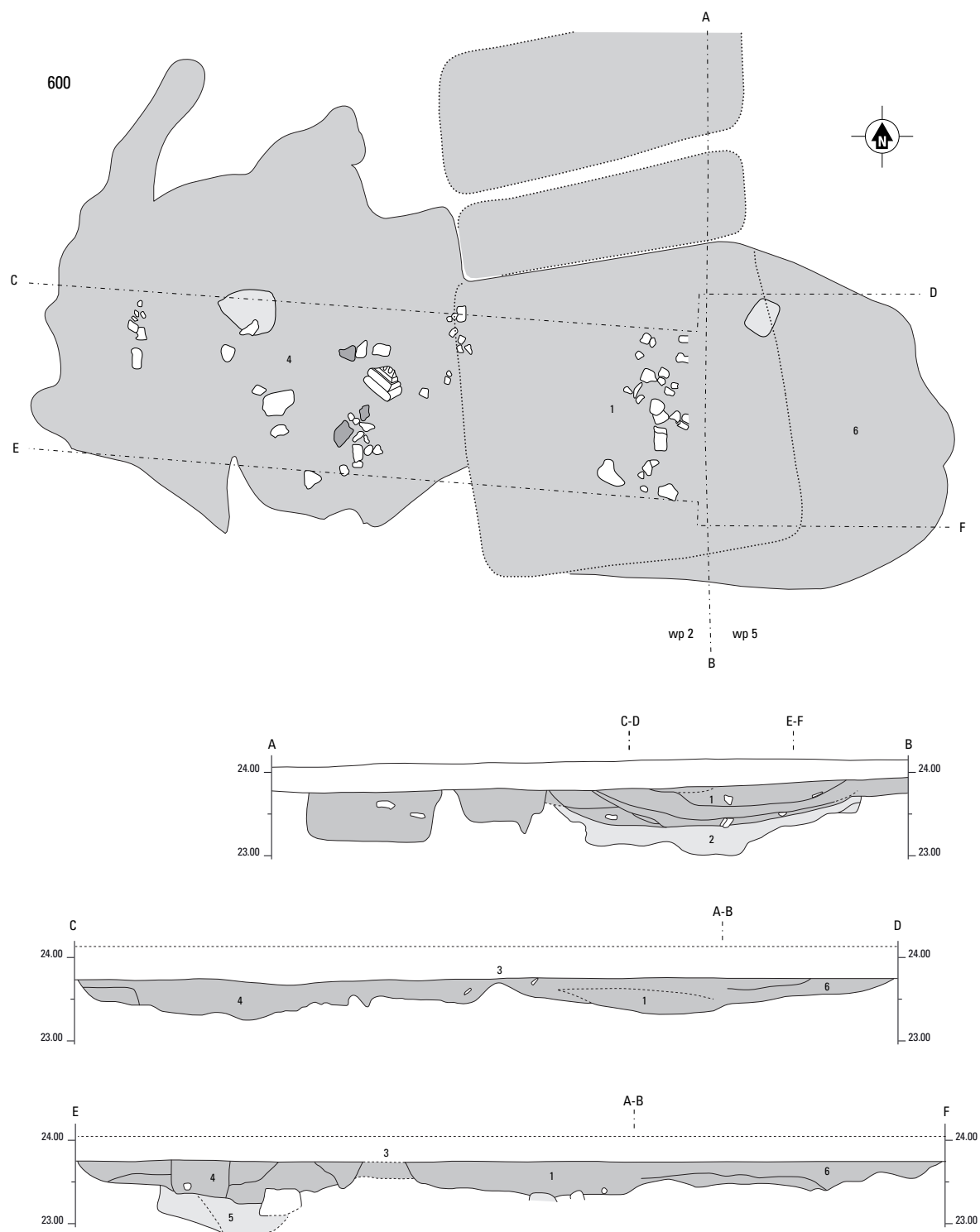

Fig. 13.14. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vlak en profielen van kuil 600. Schaal 1:75.

Aangezien de sporen in de vlakken van werkput 2 en 5 veeleer lagen in 'kuil' 600 vertegenwoordigen en meestal niet correleren met de lagen in de profielen, zijn de spoorgrenzen in figuur 13.4 niet weergegeven. Hiervoor kan worden verwezen naar de veldtekeningen. Enkele spoorgrenzen zijn wel overgenomen, daar deze de aanwezigheid van een set 'bedden' in kuil 600 suggereren (zie onder). Het aangegeven bouw materiaal lag niet alleen op de bodem van de kuil, maar zat ook wat hoger in de vulling. Voor de waterpassingen van dit materiaal kan naar de opgravingsdocumentatie worden verwezen.

Kuil 600 vormt met een hele reeks andere kuilen (met puin) en paalsporen ten zuiden ervan de '*remains of a tumulus*' zoals afgebeeld in Slofstra 1991, 151, fig. 13, legenda eenheid 3.

beschrijving

Kuil, of beter: kuilencomplex, 600 heeft als geheel een langwerpige-ovale vorm en meet globaal 11 bij 4-4.5 m. De diepte van de structuur bedraagt op de meeste plaatsen zo'n 45 cm, maar is op enkele plaatsen dieper: ca. 80-85 cm ter hoogte van profiel A-B en aan de westzijde van E-F.

Bij het uitwerken van het spoor viel direct op dat in 1988 twee 'bedden' of ontzandingsleuven aan de noordzijde zijn gevonden. Deze zijn op de ingekleurde vlak- en profieltekeningen van werkput 2 wit gelaten als R(ecent spoor). Op vlak 2 zijn echter lijnen opgetekend die er op wijzen dat ook twee-drie bedden aanwezig waren bovenin kuil 600. Dit blijkt ook uit het feit dat op de vlaktekening van werkput 5 een deel van kuil 600 als R is weergegeven. Er is in 1988 in ieder geval discussie geweest over een eventuele oversnijding van de 'bedden' met de kuil: "Het is ondertussen niet duidelijk of een van de in het profiel zichtbare ontzandingsleuven de grijze depressie [kuil 600] oversnijdt: if so, zoals sommigen van ons denken, dan moet de depressie met de steen 'pakking' dateren van vóór de ontzanding, mogelijk dus vóór de 19e eeuw." (Jan Slofstra, dagrapport dinsdag 3 mei 1988).

De bedden ter plaatse van de kuil nemen de hele breedte in beslag en zijn in oost-west richting 3.9 m lang. Hoewel het zo lijkt dat de kuil uit niets meer dan de bedden bestaat, is in profiel A-B wel een onderscheid in laagkleur te zien. De vulling van de 45 cm diepe bedden bestaat bovenin uit donkerbruin humeus zand ('akker materiaal') met verspreide brokjes puin (fig. 13.14, 1). Eronder is sprake van een maximaal ca. 35 cm dik pakket grof grijs zand, met wat brokjes leem en oer maar zonder puin (fig. 13.14, 2).

Hoewel de bedden zich op de vlaktekening - voor zover aangegeven - bovenin kuil 600 lijken te bevinden en de kuil zelf één geheel lijkt te vormen, zijn in de profielen bijna-onderbrekingen in de laatste te zien (fig. 13.14, 3). De westelijke helft van kuil 600 zou daarom misschien kunnen worden opgevat als een aparte eenheid (fig. 13.14, 4). In werkput 5 aan de oostzijde is niet duidelijk wat de relatie is tussen de bedden 1 en de rest van het spoor (fig. 13.14, 6), ook omdat het vlak niet overeenkomt met profiel E-F. In ieder geval bestaat de vulling van de 20-50 cm diepe eenheid 4 uit bruin grijs zand met veel puin, dus slechts wat grijzer dan de vulling van de bedden. In het zuidwestelijke deel is onderin sprake van een grijze laag van 40 cm dik (fig. 13.14, 5).

vondsten

Het aardewerk uit kuil 600 bestaat in de eerste plaats uit 16 scherven (171 g) handgevormd aardewerk en daarnaast uit 7 scherven (181 g) Romeins materiaal. Dit laatste omvat onder meer een wandfragment van een amfoor, een klein stukje *terra sigillata* en een scherfje geveerd aardewerk in techniek b. De lijst van bijlage 2 vermeldt één *cuneus* uit de kuil, die blijkbaar is weggegooid. Van 10 stukken tufsteen is één rechthoekig blok (1200 g) bewaard gebleven. Van natuursteen, kwartsiet, vuursteen en overig worden respectievelijk 19, 2, 10 en 125 fragmenten op de lijst vermeld, maar hiervan is niets meer aangetroffen in het depot. Er is dan wel weer een klein stuk limoniet (68 g), dat niet op de lijst uit 1988 wordt genoemd. Veruit het meeste bewaarde natuursteen bestaat uit kalksteen (19 fragmenten, 31487 g) en hierbij is sprake van een handvol stukken met bewerkingsporen, waaronder het grote pilasterfragment 600-11 (met een gewicht van 23300 g; fig. 13.14, zie verder hoofdstuk 9). Opmerkelijk is het voorkomen van 20 fragmenten (777 g) lood, waaronder acht loodproppen (zie paragraaf 10.6.3).

A

B

C

Fig. 13.15. Hoogeloon-Kaboutersberg. Kuil 600 tijdens het onderzoek.

A in de zuidelijke profielsleuf is goed te zien hoe op grens van werkput 2 en 5 sprake lijkt van een afzonderlijke kuil (de bijna-onderbreking geheel rechts).

B kuil 600 in het oostprofiel van werkput 2.

C de uitgeprepareerde stenen in werkput 2 (600-11 is hier al verwijderd).

datering

Het vondstmateriaal geeft uitsluitend de Romeinse tijd als een *terminus post quem*. Voor verdere indicaties omtrent de ouderdom zijn we aangewezen op de mogelijke oversnijdingen. Al met al geeft de beschikbare documentatie echter geen uitsluitsel over de precieze opbouw van kuil 600. Een eerste mogelijkheid is dat de kuil in essentie bestaat uit een reeks bedden (1) die min of meer gelijktijdig is aan de rest van het spoor (4). De grijze lagen 2 en 5 zijn dan wellicht plaatselijk dieper uitgegraven delen van 1 respectievelijk 4. Een alternatief is dat de lagen 2 tot en met 6 deel uitmaken van één grote kuil (600), die dan wordt oversneden door een reeks bedden (1).

Voor de datering van de bedden (1) is relevant dat iets naar het westen een reeks langere bedden ligt met dezelfde oriëntatie, die worden oversneden door waterput 753 (zie aldaar).

13.3 MOGELIJKE ROMEINSE KUILEN

Deze kuilen zijn op grond van de vulling en vondsten mogelijk in de Romeinse tijd tot stand gekomen, maar met name de beoordeling van de vulling is eerder gevoelsmatig en het is niet uit te sluiten dat een aantal exemplaren in werkelijkheid in de 300-reeks (hoofdstuk 15) geplaatst moet worden.

KUIL 201 / spoor 10.004 (fig. 13.16)

Onregelmatig gevormde kuil van 175 bij max. 120 cm en een diepte van max. 22 cm. Afgezien van 10 handgevormde scherven, heeft dit spoor 8 Romeinse scherven (299 g) opgeleverd (fig. 13.16). Het betreft onder meer een bodem van een geverfde beker in techniek b en fragmenten van wrijfschalen Stuart 149 en Vanvinckenroye 94. Deze laatste dateert vanaf het einde van de 2de eeuw na Chr.

KUIL 202 / spoor 10.026 (fig. 13.16)

Rechthoekige kuil van 175 bij 75 cm, met een diepte van max. 20 cm en een erg onregelmatig verlopende bodem. Buiten 14 handgevormde, prehistorische scherven is in dit spoor alleen één randfragment (22 g) aangetroffen van een gladwandig-gesmoekt bord Vanvinckenroye 90 (fig. 13.16).

KUIL 203 / spoor 10.027

Afgerond-rechthoekige kuil van 145 bij 70 cm met een diepte van 8 cm. De enige scherf (58 g) uit het spoor is van hetzelfde type bord als uit kuil 202 (fig. 13.16).

KUIL 204 / spoor 10.032 (fig. 13.17)

Ovale kuil van 200 bij 90 cm, met een diepte van max. 35 cm en een onregelmatig verlopende bodem. Naast 2 fragmenten vuursteen en 21 scherven handgevoemd aardewerk, zijn 7 scherven (213 g) gedraaid aardewerk verzameld (fig. 13.17). Van een bordje Stuart 216 en een blauwgrijze pot Holwerda BG is er telkens één scherf; beide vormen komen doorgaans voor in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. en daarna. Drie scherven vertegenwoordigen een voor twee derde aanwezige *terra sigillata* kom Dragendorff 33 (183 g). De pottenbakker Motucus werkte in een groot deel van de 2de eeuw in de Franse Argonnen.

KUIL 205 / spoor 10.102 (fig. 13.17)

Het betreft hier een kuil van ca. 185 bij 125 cm met een diepte van maximaal 55 cm. Het spoor moet onder de greppel van randstructuur 104 doorlopen, maar helaas is de positie van dit spoor op de coupe-tekening niet aangegeven (er zat ook net een recente ploegkras ter plaatse). Daarom is niet duidelijk hoe de stratigrafische relatie tussen de kuil en de greppel is. De kuil heeft een grijze, gevlekte vulling. Afgaande op de dia's zit halverwege de kuil een soort bodembrok en lijkt het donkere bandje

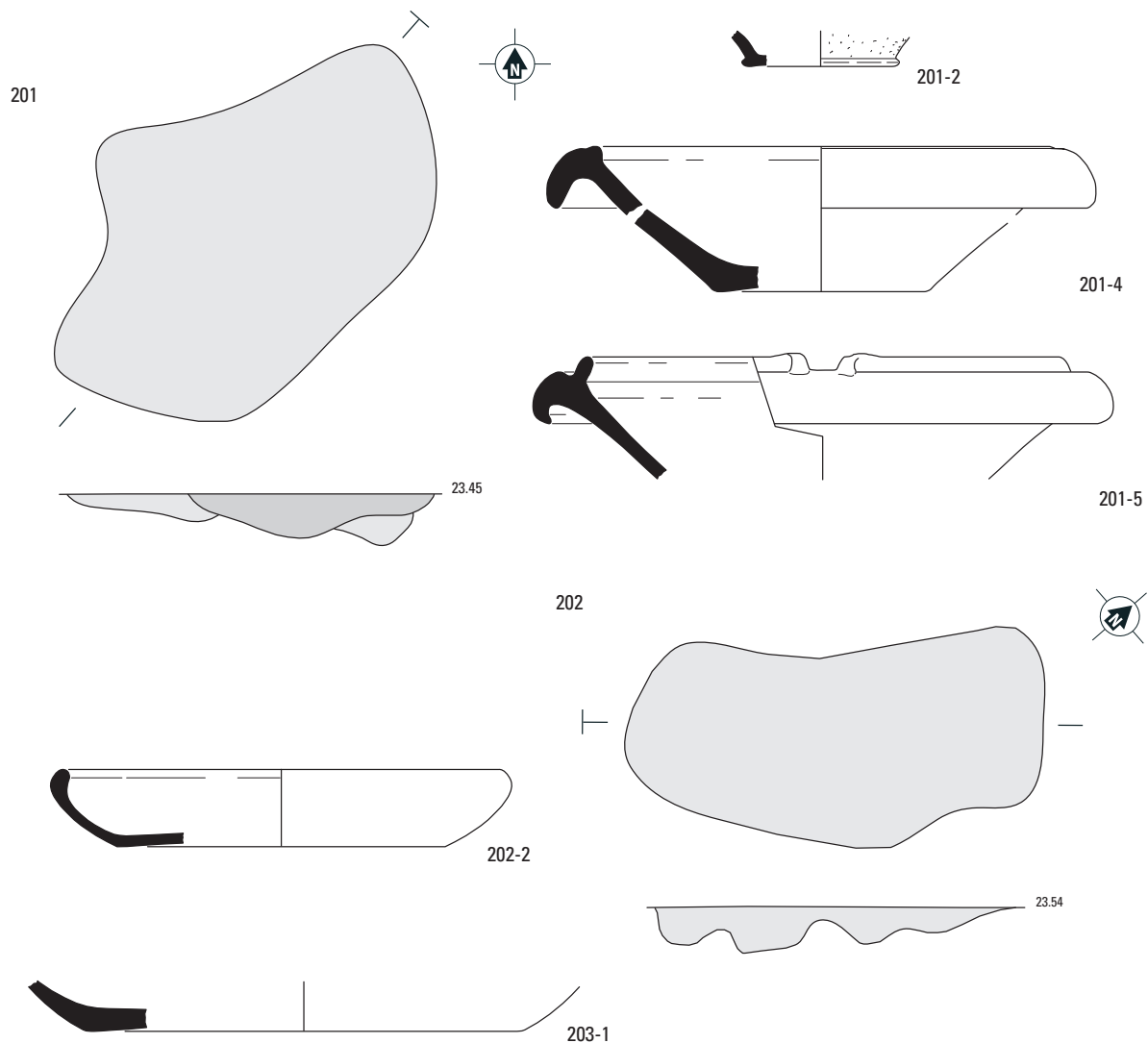

Fig. 13.16. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vlak en profiel van kuil 201-202, alsmede aardewerk van 201-203. Kuilen schaal 1:30, aardewerk 1:3.

bovenin nog het meest op een donkergrijs-zwarte 'A-horizont', dat wil zeggen een niveau dat heel lang het maaiveld ter plaatse heeft gevormd. Bovenin het spoor lag de honingpot 205-1 (717 g, fig. 13.17), die oorspronkelijk compleet geweest is en een depositie lijkt te zijn geweest, zij het een uit een stadium dat de kuil al grotendeels was opgevuld. Verder heeft de kuil 95 scherven (252 g) opgeleverd van een gladwandige kruik of honingpot. Misschien is deze oorspronkelijk ook (nagenoeg) compleet geweest en ook een depositie, maar de positie in de kuil is onbekend. Het aardewerk geeft geen precieze datering voor de kuil.

KUIL 206 / spoor 10.056 (fig. 13.18)

Zeer onregelmatig gevormde langwerpige kuil van 2.95 bij 1 m, met een diepte van 35 cm. De vondsten uit dit spoor bestaan uit 10 scherven handgevormd aardewerk en 6 scherven (3 g) van een gevefde beker in techniek b.

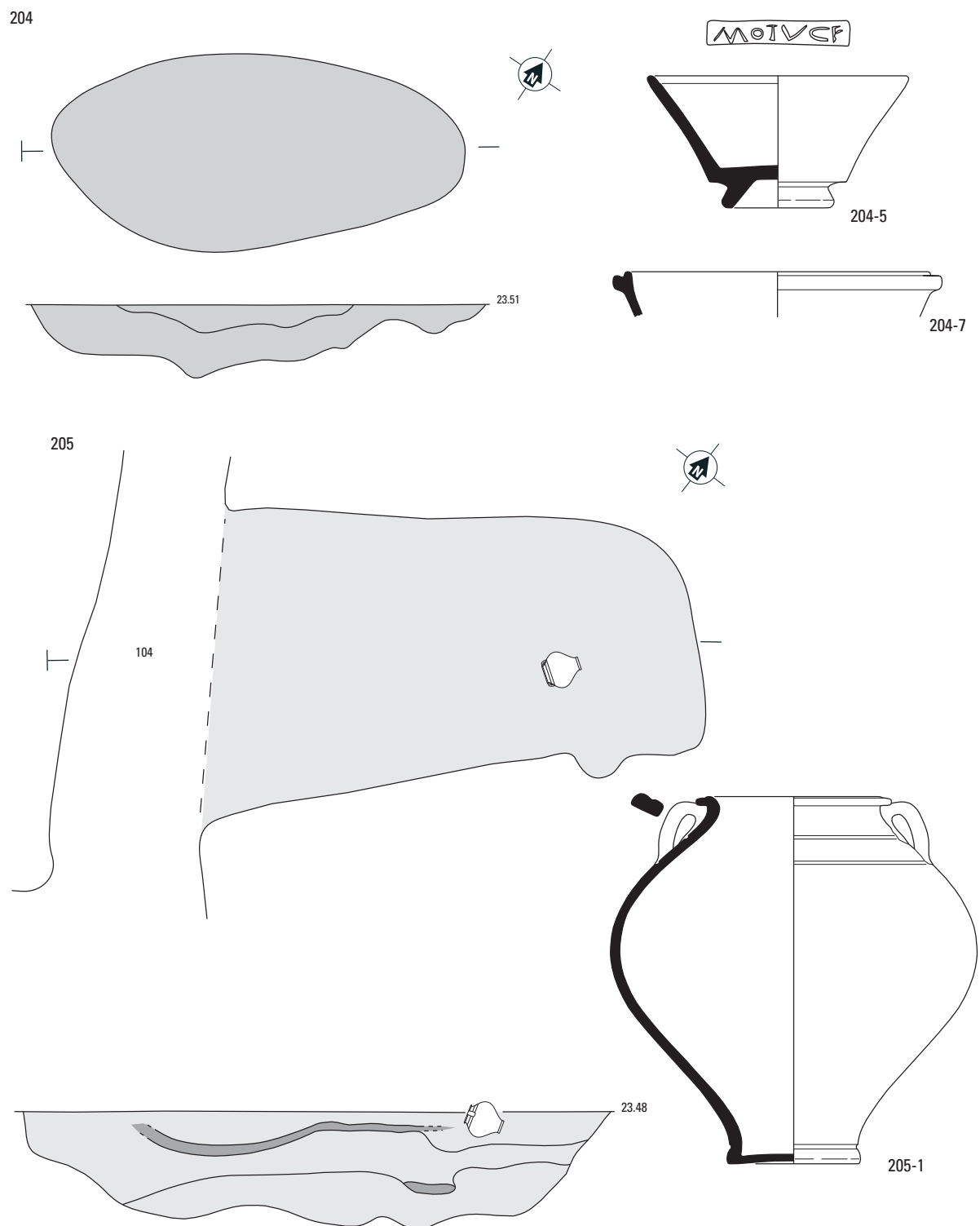

Fig. 13.17. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vlak, profiel en aardewerk van kuil 204 en 205. Kuilen schaal 1:30, aardewerk 1:3, stempel 1:1.

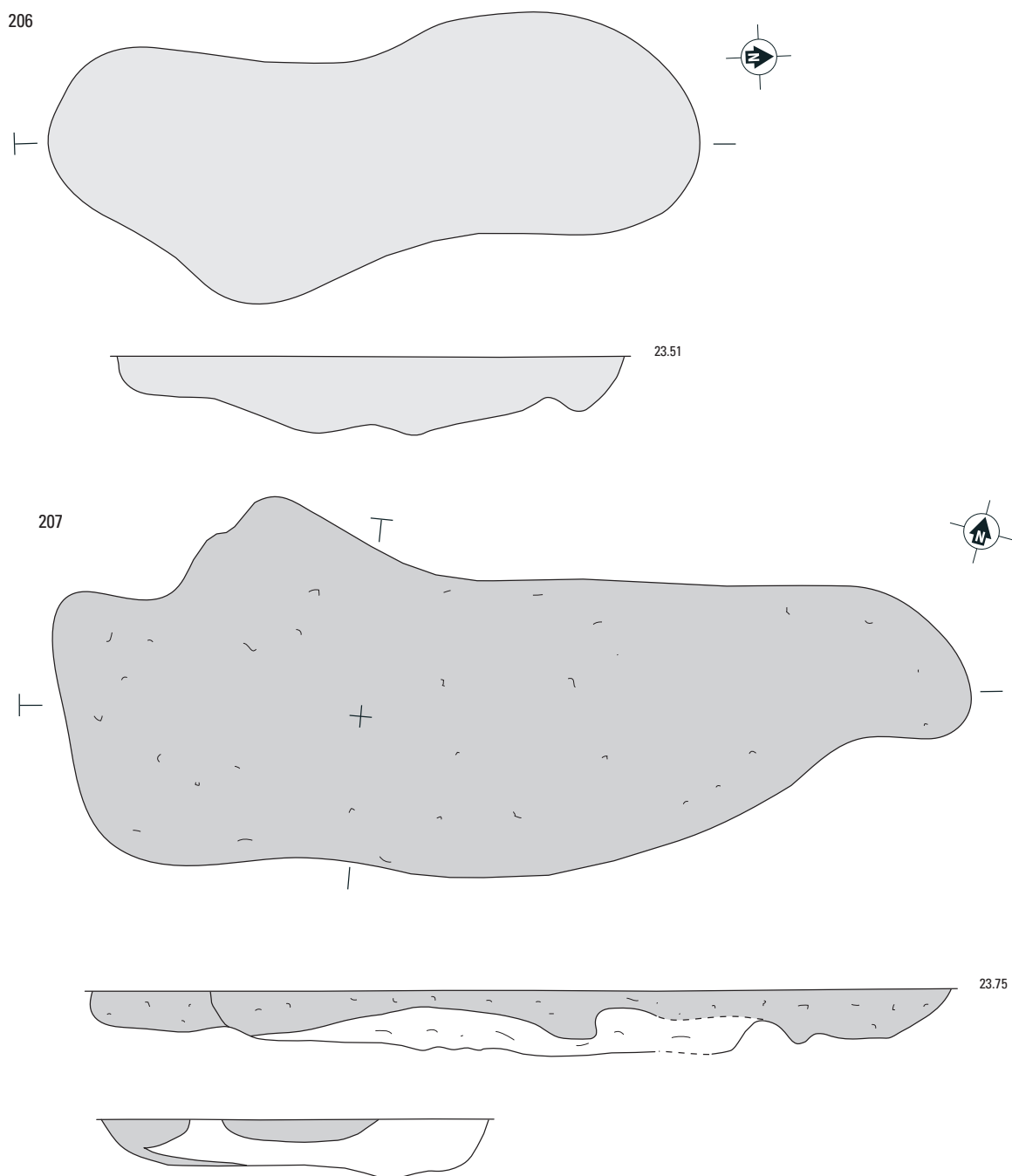

Fig. 13.18. Hoogeloon-Kaboutersberg. Vlak en profiel van kuil 206 en 207. Schaal 1:30.

KUIL 207 / spoor 2.033, 5.013 (fig. 13.18).

Een onregelmatig gevormde kuil van 410 cm lang en 75 tot 160 m breed. De bodem verloopt zeer onregelmatig en de diepte van het spoor loopt uiteen van 15 tot 30 cm. De vulling bestaat uit grijsbruine grond met brokken en brokjes kalk. Onderin het spoor is sprake van een laag uit louter kalk. De enige scherf uit het spoor is van handgevormd aardewerk. De in 1988 gemaakte lijst van natuursteen (bijlage 2), vermeldt voor deze kuil 10 brokken kalksteen en 12 fragmenten 'overig', wat dat ook moge wezen. Misschien doorsnijdt het spoor de 'vuile' laag onder de bouwvoor en is het dus toch niet oud (fig. 5.2).

I 4 SPOREN EN STRUCTUREN UIT DE NIEUWE TIJD

I 4 . I GREPPELS

In onderstaande tabel zijn enkele gegevens van de greppels uit de Nieuwe Tijd opgenomen:

greppel	werkput	spoor	diepte (cm)	lengte (m)	oriëntatie
701	2	5	--	97.0	74°
	3	31	10		
	4	7	15		
	5	9	--		
	5	42	16		
	6	19	10		
	15	54	12	6.5	1°
702	2	6	--	71.0	67°
	5	3	27		
	6	5	10		
703	8	2	14	7.9	52°
704	3	1	10	58.0	63°
	5	20	--		
	5	91	--		
	7	1	15		
	12	2	12	41.0	57°
	15	20	23		
	15	55	--		
705	7	10	8	14.5	81°
706	8	5	30	5.4	54°
707	3	83	32	46.0	53°
	7	20	38		
708	7	24	40	16.0	65°
709	7	25	28	15.5	51-73°
710	12	40	18	45.0	32°
	12	41	--		
	15	17	10		
	15	18	18		
	15	25	18		
711	12	43	25	27.5	34°
	12	47	34		
	15	9	40		
	15	10	40		
	15	11	30		
	15	12	30		
713	13	31	--	2.5	19°
714	15	29	10	5.0	12°
	15	30	11		
715	12	44	16	3.0	25°

WATERPUT 751 / spoor 14.007

Afgeplat-ronde kuil met een diameter van ca. 2 m. Het spoor is niet gecoupeerd en blijktbaar op grond van de donkere grond in de kern op de vlaktekening aangeduid als recente waterput. In de dagrapporten is niet genoteerd of er nog andere argumenten waren; mogelijk is het spoor gelijk aan de (betonnen?) put die tenminste in 1987 nog in dit deel van het terrein lag (Willem Beex, dagrapport KA 83 van 1 augustus). Rond de kern is een bruine ring te zien; het zou op grond hiervan een plaggenput kunnen betreffen.

WATERKUIL 752 / spoor 1.011 (fig. 14.1)

Ronde kuil met een diameter van 1.3-1.4 m; de diepte bedraagt 78 cm. De kuil is in de coupe iets smaller getekend dan in het vlak, maar de 'buitenring' van het spoor is op de coupefoto wel zichtbaar. De vulling van de bovenste laag bestaat uit bruingeel zand, die van de onderste uit bruin, zeer sterk humeus materiaal. In dit humeuze pakket zijn bandjes te zien, hetgeen er op wijst dat het spoor grotendeels door natuurlijke oorzaken is dichtgeraakt.

WATERPUT 753 / spoor 2.003 (fig. 14.1)

Ronde kuil met een diameter van ca. 3 m. Het spoor is gecoupeerd tot op het grondwaterniveau en de diepte is minimaal 1.2 m. Binnen de insteek bevindt zich een ring van 'heideplaggen' en de vulling van de kern bestaat uit gelaagd zand (waarschijnlijk spoelbandjes). De put oversnijdt een reeks 'bedden' of ontzandingssleuven. In het dagrapport van 26-04-1988 wordt vermeld dat 'Ex-boer van H.[uygevoort]' niet wist van het bestaan van deze put. Als Frits van de Huygevoort deze put niet kende, dan heeft zijn vader Willem sr. hem er nooit over verteld óf was de put al dicht toen de laatste met boeren begon. Dit impliceert dat de 'bedden' dateren van vóór het definitief afgraven van de Kaboutersberg. Vondsten uit dit spoor (vondstnummer 8) zijn in het depot van de VU niet meer aangetroffen.

WATERKUIL 754 / spoor 7.018, 19 (fig. 14.1)

Deze ronde kuil met een diameter van ca. 3 m is niet helemaal vrijgelegd. De diepte van het spoor bedraagt 98 cm. In de vulling zijn twee zwarte lagen aanwezig, te interpreteren als A-horizonten ontstaan door bodemvorming in een periode waarin de opvulling van het spoor lang stagneerde. Tussen beide lagen is sprake van donkergrijs zand, met een zweem van wit (door uitspoeling). Verder bestaat de vulling helemaal bovenin het spoor uit paarsbruin zand met een geel centrum (ofwel spoor 19), onder de onderste A-horizont uit donkerbruin humeus zand en helemaal onderin het spoor uit donkerbruin-geel gebrokt (of gelaagd?) zand. De vondsten uit het spoor komen alle uit de bovenste vulling (spoor 19). Het gaat om zes scherven handgevormd aardewerk en een fragment bewerkte vuursteen.

I 5 OVERIGE SPOREN

Deze categorie omvat allerlei sporen, die een structuurnummer hebben gekregen omdat zijn vondsten hebben opgeleverd. Er is sprake van een aantal kuilen en plekken met Romeins puin, die waarschijnlijk pas vrij recent zijn ontstaan. Een paar paalkuilen zijn zeker (sub)recent, hetgeen blijkt uit vondsten van hout en éénmaal zelfs van prikkeldraad. Uit deze sporen komt echter ook wat ouder vondstmateriaal. Veruit de meeste sporen met een 300-nummer zijn waarschijnlijk prehistorische kuilen en paalkuilen, maar dat is niet met absolute zekerheid vast te stellen.

KUIL 301 / spoor 13.025

Rechthoekige kuil van 120 bij 70 cm met een diepte van 17 cm. In de kuil is een randfragment (3 g) gevonden van een gladwandig-gesmookte beker Vanvinckenroye 87.

LAAG 302 / spoor 9.001

Als recent geïnterpreteerde ronde plek met een diameter van 80 cm, geen diepte bekend dus blijkbaar vooral boven het sporenvlak aanwezig. Uit dit spoor zijn afkomstig: 2 scherven handgevormd aardewerk, een ijzerfragment met mortel daaraanvast, een brok kalksteen en een brok tufsteen (1479 respectievelijk 926 g). Dit is het restant van een veel grotere hoeveelheid puin (bijlage 4).

LAAG 303 / spoor 9.002

Puinplek van 360 bij min. 165 cm, waarvan op veldtekening is vermeld 'tot 80 cm diep'. Wordt hier de diepte tot onder het maaiveld bedoeld? De overgebleven vondsten uit het spoor bestaan uit 6 scherven (34 g) handgevormd aardewerk, alsmede 4 grote stukken van tot bouwsteen bekapte ijzeroer (13.2 kg). Verder zijn in 1988 ook 3 *cunei*, 13 brokken tufsteen, 160 stukken 'ijzer' (dus minus de genoemde 4) en 8 andere stenen verzameld (bijlage 4). Van de

LAAG 304 / spoor 9.003

Ronde 'natuursteen concentratie op oppervlakte' met een diameter van ca. 75 cm, bestaande uit een rivierkei uit de Formatie van Sterksel en twee stukken kalksteen, tezamen 915 g.

PAALKUIL 305 / spoor 9.007

Paalkuil met een diameter van 35 en een diepte van 30 cm. Hieruit afkomstig is een scherf (15 g) van een *dolium*.

PAALKUIL 306 / spoor 9.008

Paalkuil met een diameter van 50 en een diepte van 55 cm. De twee scherven uit het spoor zijn van handgevormd (12 g) en niet nader determineerbaar gedraaid aardewerk (6 g).

NATUURLIJK SPOOR 307 / spoor 9.011

Blijkbaar natuurlijk spoor van 65 bij min. 25 cm; diepte onbekend. In het spoor zijn 2 handgevormde scherven (28 g) gevonden, waarvan één een buikknik van een drieledige pot of kom.

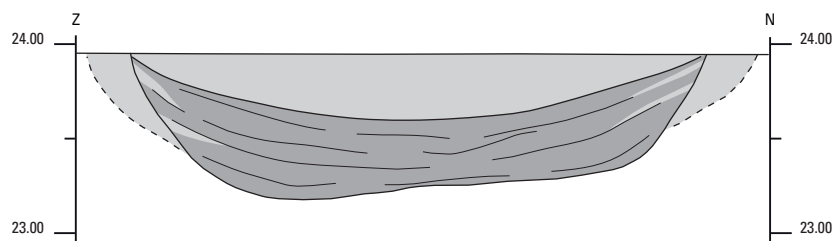
NATUURLIJK SPOOR 308 / spoor 9.016

Natuurlijk spoor van 50 cm in het vierkant; diepte onbekend. Een wandscherf handgevormd aardewerk uit dit spoor heeft een gewicht van 9 g.

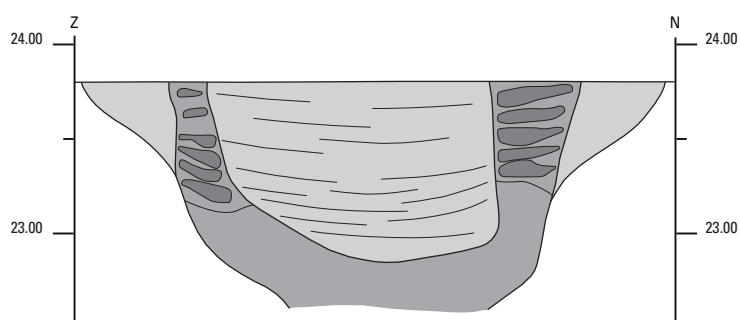
KUIL 309 / spoor 9.017

Kuil van 140 bij 100 cm, met een diepte van 20 cm. Twee handgevormde scherven (9 g) zijn de enige

752

753

754

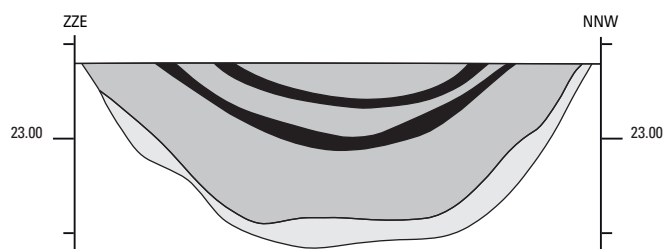

Fig. 14.1. Hoogeloon-Kaboutersberg. Profiel van waterkuilen en een waterput. Schaal 1:40.

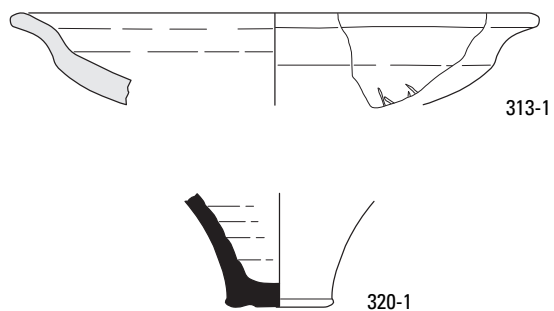

Fig. 14.2. Hoogeloon-Kaboutersberg. Aardewerk uit kuil 313 en boomval 320. Schaal 1:3.

vondsten uit het spoor.

KUIL 310 / spoor 9.018

Vierkante kuil van 1 m in het vierkant met een diepte van max. 15 cm. De kuil lijkt de (sub)recente greppel 311 te oversnijden, maar in de coupe is niets van het laatste spoor getekend. In de kuil zijn 13 fragmenten handgevormd aardewerk (69 g) aangetroffen.

GREPPEL 311 / spoor 9.019

Een greppel met een noordwest-zuidoost oriëntatie die over 8 m te volgen is. De breedte is aan de oostzijde 250 cm, maar het spoor wordt snel smaller tot de breedte nog maar 50 cm bedraagt; de diepte is 18 cm. Uit de greppel zijn 24 handgevormde scherven (191 g) geborgen.

KUIL 312 / spoor 9.031

Recent kuiltje met een diameter van 60 cm en een onregelmatige bodem tot max. 10 cm diep. Vijf handgevormde scherven uit de kuil wegen samen niet meer dan 9 g.

KUIL 313 / spoor 9.034

Onregelmatig-ovale recente kuil van 125 bij 100 cm met een diepte van max. 27 cm. In het spoor zijn 2 scherven handgevormd aardewerk (42 g) gevonden, waarbij een randscherf behoort tot een schaal met een 'slap' driedig profiel (fig. 14.2).

KUIL 314 / spoor 11.005

Kuiltje van 25 cm diameter dat als 'verstoord' is beschreven; diepte onbekend. De enige vondst is een handgevormde scherf (10 g).

PAALKUIL 315 / spoor 14.016

Paalkuil met een diameter van 40 cm en een diepte van 20 cm. Een minieme scherf (2 g) kan behoren tot een Gallo-Belgische beker, maar misschien ook tot een middelgrote standamfoor.

KUIL 316 / spoor 14.020

Onregelmatig gevormde kuil van 3.5 m bij max. 80 cm; diepte max. 22 cm. Volgens veldtekening zat er crematie in het spoor, maar hiervan is niets aangetroffen. De vondsten omvatten 11 fragmenten (33 g) handgevormd, 3 gladwandige (?) scherven (7 g) en één fragment (21 g) grijs aardewerk.

KUIL 317 / spoor 10.012, 14.021

Onregelmatig gevormde kuil 235 bij 85 cm, met een diepte van 10-23 cm. Afgaand op de vorm van het spoor, zou het een deel van een boomval of ander natuurlijk fenomeen kunnen betreffen. Het spoor heeft 6 scherven (16 g) handgevormd aardewerk opgeleverd.

PAALKUIL 318 / spoor 14.030

Paalkuil met een diameter van 50-65 cm en een diepte van 40 cm. In deze paalkuil zijn 5 handgevormde scherven (79 g) aangetroffen.

KUIL 319 / spoor 10.001.

Rechthoekig kuiltje van 115 bij 60 cm; het spoor is niet gecoupeerd dus de diepte is onbekend. Uit de kuil zijn 33 handgevormde scherven met een gewicht van 236 g geborgen.

NATUURLIJK SPOOR 320 / spoor 10.052

Het gaat hier om een boomval, met daarin de bodem van een gladwandige kruik (88 g; fig. 14.2).

KUIL 321 / spoor 10.035

Een kuiltje van 105 bij 70 met een diepte van 12 cm en als vondst een brokje (2 g) handgevormd aardewerk.

PAALKUIL 322 / spoor 10.036

Paalkuil met een diameter van 40 en een diepte van 16 cm. De enige vondst is een handgevormde scherf (8 g).

PAALKUIL 323 / spoor 10.101

Deze paalkuil heeft een diameter van 35 en een diepte van 20 cm. In de paalkuil zijn 2 scherven handgevormd (5 g) gevonden.

PAALKUIL 324 / spoor 10.085

Spoor met een diameter van 40 cm en een diepte van 27 cm. Een handgevormde scherf (5 g) is de enige vondst.

PAALKUIL 325 / spoor 10.063

Paalkuil van 34 cm diameter met een diepte van 17 cm. Een fragment handgevormd aardewerk weegt 4 g.

NATUURLIJKE VLEK 326 / spoor 10.007

Spoor met een diameter van 35 cm in een boomval; niet gecoupeerd dus diepte onbekend. De enige uit het spoor geborgen vondst is een handgevormde scherf (5 g).

KUIL 327 / spoor 1.014

Volgens notities op de vondstenlijst en de vlaktekening ging het hier om een merkwaardige vierkante kuil (?) 'op diepte' in de depressie in werkput 1. Op de vondstenlijst staat zelfs de toevoeging '(graf?)', maar het spoor is niet getekend en er is geen dia van te vinden. Het spoor heeft een niet nader determineerbaar loodfragment (22 g) opgeleverd, alsmede 8 scherven (158 g) besmeten handgevormd aardewerk.

BOOMVAL 328 / spoor 1.003

Groot grijs spoor van 180 bij 125, met een diepte van 45 cm. Afgaande op de kleur en de vorm in de coupe betreft het een boomval; het spoor is op de vlaktekening van werkput 4 niet aangegeven. De enige vondst is een scherf handgevormd (7 g).

LAAG 329 / spoor 1.010

Het betreft hier een areaal van 6 bij 4.5 (?) m aan de rand van de depressie, waarin bij de aanleg van het vlak veel puin is aangetroffen (samen met veel ijzeroer). Hiervan zijn niet meer dan een rechthoekig blok tufsteen (4 kg), een brok kalksteen (933 g; één min of meer vlakke zijde) en een rechthoekig bekapt stuk ijzeroer (4.2 kg) in het VU-depot terechtgekomen.

RECENTE PAALKUIL 330 / spoor 2.001

Paalkuil met een diameter en diepte van 40 cm. Vanaf 20 cm onder het vlak was ook sprake van een houten paal, die tot minstens 50 cm diep reikte. In het spoor zijn 5 fragmenten (70 g) ijzer aangetroffen.

KUIL 331 / spoor 2.040

Vierkante kuil met zijden van ca. 75 cm en een diepte van max. 20 cm, met een onregelmatige bodem. In het spoor zijn 2 stukken kalksteen (70 g) gevonden.

PAALKUIL 332 / spoor 2.060

Deze paalkuil heeft een diameter van 35 en een diepte van 20 cm. Een fragment vuursteen (3 g) is de enige vondst.

PAALKUIL 333 / spoor 2.066

Paalkuil met een diameter van 35 cm en een diepte van 22 cm. Drie scherven handgevormd aardewerk (24 g) zijn de vondsten uit het spoor.

BED 334 / spoor 2.012

Recente ontginnings-, bodemverbeterings- of zandwinningskuil in de noordoosthoek van de werkput. Uit het spoor zijn twee wandscherven (6 g) van een middelgrote standamfoor geborgen, dezelfde als uit 335.

BED 335 / spoor 2.010

Als 334, ligt hier vlak naast; het scherfje van de middelgrote standamfoor uit dit spoor weegt niet meer dan 2 g.

KUIL 336 / spoor 2.043

Vierkante kuil met zijden van 65 cm en een diepte van 10 cm. Eén scherf handgevormd aardewerk (7 g) is alles wat deze kuil heeft opgeleverd.

KUIL 337 / spoor 5.068

Onregelmatig gevormde kuil van 140 bij 185 cm, met een diepte van 45 cm. Van 3 gedraaide scherven (8 g) is alleen een fragment van een wrijfschaal in *terra sigillata* herkenbaar. Daarnaast is een fragment (1 g) van een La Tène-armring gevonden: vijfribbig, van kleurloos glas met gele folie aan de binnenzijde. Eén *cuneus* uit deze kuil is niet uit het veld meegenomen (bijlage 4).

PAALKUIL 338 / spoor 5.028

Paalkuil met een diameter van 50 cm en een diepte van 25 cm. De vondsten bestaan uit twee wandscherven (7 g) van een *dolium*.

PAALKUIL 339 / spoor 5.031

De afmetingen van deze paalkuil bedragen 60 bij 45 m in het vlak; de diepte is 32 cm. Eén enkele handgevormde scherf uit deze context weegt 43 g.

NATUURLIJK SPOOR 340 / spoor 5.047

Op de vlaktekening heeft dit spoor het uiterlijk van een paalkuil van 25 cm diameter, maar de diepte was nihil. De enige vondst is een niet nader determineerbare Romeinse scherf (6 g).

PAALKUIL 341 / spoor 5.050

Paalkuil met een diameter van 35 cm en een diepte van 28 cm. Er zijn een handgevormde (4 g) en gladwandige scherf (7 g) verzameld.

PAALKUIL 342 / spoor 5.062

Paalkuil met een diameter van 38 en een diepte van 35 cm. De enige vondst is een fragment handgevormd aardewerk (6 g).

KUIL 343 / spoor 5.075

Grote rechthoekige kuil van 4.2 bij 2 m, met een diepte van max. 35 cm. Het spoor is gevoelsmatig niet oud, maar er is geen dia gemaakt om de precieze aard van de vrij donkere vulling vast te stellen. Er zijn 6 scherven handgevormde keramiek (27 g) verzameld.

PAALKUIL 344 / spoor 5.111

Langwerpig-ovale paalkuil van 55 bij 30 cm met een diepte van 28 cm. De vondsten uit het spoor zijn 2 fragmenten handgevormd aardewerk (5 g).

PAALKUIL 345 / spoor 5.116

Paalkuil met een diameter van 50 en een diepte van 20 cm. De enige scherf is handgevormd en weegt 7 g.

KUIL 346 / spoor 5.113

Kuiltje met een diameter van 48 en een diepte van 15 cm. Onderin de vulling zat wat houtskool; één kleine scherf handgevormd aardewerk (3 g) is de enige vondst.

PAALKUIL 347 / spoor 3.028

Paalkuil met een diameter van 22 cm en een diepte van 18 cm. Er is één handgevormde scherf (3 g) aangetroffen.

PAALKUIL 348 / spoor 3.034

Paalkuil of kuil met een diameter van 40 en een diepte van 36 cm. Onderin het spoor zat wat houtskool en het heeft 3 handgevormde scherven (7 g) opgeleverd.

PAALKUIL 349 / spoor 3.037

De diameter van deze paalkuil bedraagt 40 cm en de diepte 20 cm. Er is één handgevormde scherf gevonden (12 g).

RECENTEVERSTORING 350 / spoor 3.045

Een plek van 145 bij 80 cm, diepte onbekend. In de verstoring zijn 8 scherven prehistorisch aardewerk (30 g) aangetroffen.

PAALKUIL 351 / spoor 3.103

Mogelijke paalkuil met een diameter van 25 cm. Het spoor is mogelijk wel gecoupeerd, maar er is geen tekening of foto gemaakt, noch is de diepte genoteerd. Een scherf handgevormd uit het spoor weegt 9 g.

GREPPEL 352 / spoor 3.041-42

Het betreft hier een greppel met een noord noordwest-zuid zuidoost oriëntatie. Het spoor is 12 m lang en 50-100 cm breed; de diepte bedraagt 30-35 cm. De greppel kan nog 4.5 m verder in noordelijke richting doorlopen, maar is in ieder geval niet aangetroffen in werkput 11. Afgaande op de coupetekeningen is het onderste deel van de vulling (licht)grijs van kleur en het bovenste deel donkerder. Aangezien de greppel niet overeenkomt met (de richting van) perceelsscheidingen op de

kadasterkaart van 1832, is het niet in de 700-reeks ondergebracht. Uit de greppel is één brokje huttenleem (30 g) geborgen, alsmede 100 kleine en verweerde scherven (452 g) handgevormd aardewerk.

PAALKUIL 353 / spoor 3.007

Paalkuil met een diameter van 30 en een diepte van 16 cm. In het spoor zijn 7 scherven handgevormd materiaal (105 g) gevonden.

RECENTE PAALKUIL 354 / spoor 15.038

In dit spoor, dat een diameter van 45 en een diepte van 25 cm heeft, is een restant van een houten paaltje aangetroffen en daarnaast 2 stukjes handgevormd aardewerk (3 g).

KUIL 355 / spoor 15.039

Het betreft hier een onregelmatig gevormd spoor van 65 bij 50 cm. Er zijn geen verdere gegevens over het spoor bekend en de enige vondst is een brokje handgevormd aardewerk (2 g).

KUIL 356 / spoor 15.045

Kuil met een diameter van ca. 1.9 m en een diepte van min. 30 cm. Een coupe is niet getekend zodat de werkelijke diepte onbekend is. In de kuil zijn één randfragment en 31 wandfragmenten handgevormd aardewerk (110 g) gevonden.

PAALKUIL 357 / spoor 6.006

Paalkuil met een diameter van 30 en een diepte van 45 cm. De 3 fragmenten handgevormd aardewerk uit het spoor wegen samen 57 g.

PAALKUIL 358 / spoor 6.007

Deze paalkuil heeft een diameter van 30 cm en een diepte van 44 cm. Er is één handgevormde scherf (14 g) geborgen.

KUIL 359 / spoor 6.008

Kuiltje met een diameter van 60 en een diepte van 40 cm. Het spoor heeft 4 scherven handgevormd aardewerk (56 g) opgeleverd.

PAALKUIL 360 / spoor 6.022

Kuiltje van 40 cm diameter met een diepte van 22 cm. De handgevormde scherf (21 g) uit het spoor is een randfragment, maar het kan niet worden uitgemaakt tot wat voor vorm dit behoort.

RECENTE PAALKUIL 361 / spoor 6.010

Ronde paalkuil met een diameter van 35 cm en een diepte van 30 cm. Onderin het spoor zat een stuk prikkeldraad en daarnaast is een handgevormde scherf (8 g) aangetroffen.

PAALKUIL 362 / spoor 6.013

Rond spoor met een diameter van 24 en een diepte van 38 cm. Een fragment handgevormd uit de paalkuil weegt 4 g.

PAALKUIL 363 / spoor 6.014

Paalkuil met een diameter van 40 en een diepte van 42 cm. Een scherf handgevormd (9 g) is de enige vondst uit het spoor.

PAALKUIL 364 / spoor 6.015

Deze paalkuil heeft een doorsnede van 40 en een diepte van 32 cm. De enige scherf is handgevormd (17 g).

GREPPEL 365 / spoor 6.020

Een kort stukje greppel van 2.5 m lang, 60 cm brede en 18 cm diep. De 4 handgevormde scherven uit het spoor wegen 12 g.

PAALKUIL 366 / spoor 6.034

Paalkuil met een diameter van 30 en een diepte van 10 cm. Een handgevormde scherf uit het spoor weegt 6 g.

REFERENTIES

K A A R T E N

Foto-atlas Noord-Brabant: *Foto-atlas Noord-Brabant*, Den Ilp/Emmen.

Hoogtekaart 51Cz: Hoogtekaart van Nederland. N° 51 C zuid Hoogeloon. Schaal 1:10.000.

Minuutplan Hoogeloon A2: Gemeente Hoogeloon. Sectie A, genaamd Hoogeloon. 2^e blad. Opgemeten door A.T. Minaux, landmeter der 1^e klasse. Schaal 1:2500.

Minuutplan Hoogeloon A3: Gemeente Hoogeloon. Sectie A, genaamd Hoogeloon. 3^e blad. Opgemeten door A.T. Minaux, landmeter der 1^e klasse. Schaal 1:2500.

Minuutplan Hoogeloon D3: Gemeente Hoogeloon. Sectie D, genaamd Casteren. 3^e blad. Opgemeten door A.T. Minaux, landmeter der 1^e klasse. Schaal 1:5000.

Minuutplan Vessem E3: Gemeenten Vessem c.a. Sectie E, genaamd Het Dorp, derde blad. Opgemeten door ?, landmeter van de eerste klasse. Schaal 1:2500.

Nettekening TMK 180C: Nettekening ten behoeve van de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Blad 180C Vessem (1836-1843). Schaal 1:25.000 (Historische atlas Noord-Brabant 2008).

Nettekening TMK 190A: Nettekening ten behoeve van de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden. Blad 190A Eersel (1836-1843). Schaal 1:25.000 (Historische atlas Noord-Brabant 2008).

Topografische kaart 689, uitgave 1900: *Topografische kaart schaal 1:25.000, blad 689. Vessem. Uitgave 1900, verkend in 1898* (Grote historische atlas Noord-Brabant 2005).

Topografische kaart 689, uitgave 1929: *Topografische kaart schaal 1:25.000, blad 689. Vessem. Uitgave 1929, herzien in 1922* (www.watwaswaar.nl).

Verzamelplan Hoogeloon: *Kaart van de gemeente Hoogeloon, gelegen in de provincie Noord-Brabant volgens de perceels-gewijze plans voor het kadaster van de gemeente, opgemaakt in 1828. Op last van den heer J.E.P.E. Gericke, staatsraad. Adminstrateur van de registratie, het kadaster en de loterijen. Onder de administratie van den heer A.F.G. Burggraaf van der Fosse, gouverneur; den heer J.F.C. Meyer, burgemeester. En onder directie van den heer ?.D van Heyst, ingenieur verificateur. Door A.T. Minaux, landmeter der 1^e klasse.*

L I T E R A T U U R

- Aa, A.J. van der, 1844: *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* 5. H, Gorinchem.
- Aarts, J./S. Heeren, 2010: *Opgravingen in Tiel-Passewaaij 2. Het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg*, Amsterdam (ZAR 41).
- Aarts, J./S. Heeren, in druk: Buried Batavians. Mortuary rituals of a rural frontier community, in J. Weekes/J. Pearce (eds).
- Adam, J.-P., 1984: *La construction Romaine. Matériaux et techniques*, Paris.
- Andrikopoulou-Strack, J.-N., 1986: *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n. Chr. im Rheingebiet. Untersuchungen zu Chronologie und Typologie*, Köln/Bonn (BJ Beiheft 43).
- Anoniem, 1951: Kroniek. Opgravingen in Noord-Brabant, *BH* 3, 71.
- Arts, N., 1993: Gerrit Beex (1912-1993) en de Noordbrabantse archeologie, *BH* 45, 42-61.
- Beex, B., 2009: Reuzen van de Kabouterberg. De weg terug naar 1827, *De Heijmraeder* 15/2, 9-12.
- Beex, G., 1949: Wat een Kaboutersberg bewaarde, *BH* 1, 14-16.
- Beex, G., 1964: Archeologisch overzicht van de Gemeente Hoogeloon c.a., *BH* 16, 98-110.
- Beex, G., 1966: *Archeologisch overzicht van Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch.
- Beex, G., 1973: Roman finds in North Brabant, *BROB* 23, 159-188.
- Beex, G., 1983a: Hoogeloon en Esch, *BH* 35, 7-9.
- Beex, G., 1983b: Wat is een ezel? *BH* 35, 10-11.
- Biemans, J., 1973: Spokerijen in de Kempen. Volksverhalen verzameld door P.N. Panken, Zaltbommel.
- Bisschops, J.H./J.P. Broertjes/W. Dobma, 1985: *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Blad Eindhoven West (51W)*, Haarlem.
- Bloch, M./J. Parry (eds), 1982: *Death and the regeneration of life*, Cambridge.
- Boberg, I.M., 1934: *Sagnet om den store Pans død*, Kopenhagen.
- Borne, L. van den, 1987: Koning Kyrië kiest weer domicilie in Hoogeloon, in W.C.M. van Nuenen et al., 196-201.
- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, Amsterdam (dissertatie UvA).
- Bremmer, J., 1988 : De dood van de Grote Pan, *Hermeneus* 60/2, 121-127.
- Bridger, C., 1996: *Das römische Gräberfeld 'An Hinkes Weißhof' Tönisvorst-Vorst, Kreis Viersen*, Köln (Rheinische Ausgrabungen 40).
- Brunsting, H., 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archeologisch-historische bijdragen 4).
- Byvanck, A.W., 1947: *Exerpta Romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland 3. Overblijfselen der Romeinse beschaving, aanvullingen, registers*, 's-Gravenhage (Rijks geschiedkundige publicatiën 89).
- Chenet, G./G. Gaudron, 1955: *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Paris (Supplément à Gallia 6).
- Cordie-Hackenberg, R./A. Haffner, 1997: *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum 5. Gräber 1818-2472. Ausgegraben 1978, 1981-1985. Mit Nachtägen zu Band 1-4*, Mainz (Trierer Grabungen und Forschungen 6/5).
- Crowley, C., 2011: The role of mortuary ritual in the construction of social boundaries bij privileged social groups within villa landscapes, in N. Roymans/T. Derks (eds), *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and life-styles*, Amsterdam (AAS 17).
- Cüppers, H., 1962: Zwei kaiserzeitliche Brandgräberfelder im Kreise Geldern, *BJ* 162, 299-390.
- Cüppers, H./A. Neyses, 1971: Der römische Gutshof mit Grabbezirk und Tempel bei Newel (Kreis Trier-Land), *TZ* 34, 143-225.

- Doorselaer, A. van, 1964: *Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië 1. België*, Brussel.
- Doorselaer, A. van, 1964: *Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië 2. Deutschland, France, Grand-Duché de Luxembourg, Nederland*, Brussel.
- Dreesen, R./M. Duser/F. Doperé, 2001: *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten. Geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk.
- Ebel, W., 1989: *Die römischen Grabhügel des ersten Jahrhunderts im Treverergebiet*, Marburg (Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 12).
- Eliade, M., 1959(1947): *Cosmos and history. The myth of the eternal return*, New York.
- Elstrodt, I., s.a. (2007): *Het grafveld en de tumulus van Hoogeloon. Een voorlopige uitwerking van de opgraving Hoogeloon-Kaboutersberg*, Amsterdam (doctoraalscriptie VU).
- Enkevort, H. van, 1997: Het Noord-Limburgse platteland in de Romeinse tijd, in H. Stoepker (ed.), *De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray*, Abcoude/Amersfoort, 23-45.
- Enkevort, H. van, 2000: Een rurale nederzetting uit het begin van de derde eeuw te Venray-Hoogrieboek, in H. Stoepker (ed.), *Venray-Hoogrieboek en Venray-Loobeek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late Middeleeuwen*, Amersfoort (RAM 46), 33-166.
- Enkevort, H. van/J. Thijssen, 2002: *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht (Archeologische Berichten Nijmegen 5).
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 1980: *Excavations at Dorestad 1. The harbour. Hoogstraat I*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 9).
- Evelein, M.A., 1928: *De Romeinse lampen*, 's-Gravenhage (BVMKN [1]).
- Faider-Feytmans, G., 1957: *Recueil des bronzes de Bavai*, Paris (supplement Gallia 8).
- Faider-Feytmans, G., 1979 : *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz am Rhein.
- Fokkens, H., 1991: Nederzettingssporen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in Oss-Ussen, wijk Mikkeldonk, in H. Fokkens/N. Roymans (eds), 93-109.
- Fokkens, H./R. Jansen, 2004: *Het vorstengraf van Oss. Een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld*, Utrecht.
- Fokkens, H./N. Roymans (eds), 1991: *Nederzettingen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Lage Landen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 13).
- Frens, G., 2007: *De dood van koning Kyrië. Kabouters hebben echt bestaan!*, Eersel.
- Gabelmann, H., 1973: Römische Grabmonumente mit Reiterkampfszenen im Rheingebiet, *BJ* 173, 132-200.
- Gabelmann, H., 1979: Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit, Aalen (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 22).
- Geudeke, P.W./K. Zandvliet, 1990: Inleiding, in *Grote historische atlas van Nederland 1:50.000 4. Zuid-Nederland 1838-1857*, Groningen, vii-xvi.
- Groot, T. de, 2006: *Resultaten van de opgraving van een Romeins tumulusgraf in Bocholtz (gem. Simpelveld)*, Amersfoort (RAM 127).
- Grooth, M.E.Th. de/B. Mater, 1997: Verscholen schatten, begravingen uit Gronsveld, Heerlen en Stein, in M.E.Th. de Grooth/B. Mater (eds), 51-59.
- Grooth, M.E.Th. de/B. Mater (eds), 1997: *Een huis voor altijd*, Maastricht.
- Haalebos, J.K., 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (BVMKN 11).
- Haffner, A., 1983: La tertre funéraire 'Kipp' d'époque romaine près de Siesbach dans le Hunsrück, in H. Cüppers et al. (eds), H. Cüppers/G. Collot/A. Kolling/G. Thill (eds), 1983: *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre*, Mainz, 168-174.

- Harris, O., 1982: The dead and the devils among the Bolivian Laymi, in M. Bloch/J. Parry, 45.
- Hendrikx, S., 1999²(1998): *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland*, Utrecht.
- Henkel, F., 1913: *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, Berlin.
- Hermans, C.R., 1865: *Noordbrabants oudheden*, 's-Hertogenbosch.
- Hessing, W.A.M., 2000: The Roman period cemetery, in D. Wesselingh, *Native neighbours. Local settlement system and social structure in the Roman period at Oss (the Netherlands)*, Leiden (APL 32), 183-189.
- Hiddink, H.A., 2003a: Aspecten van het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in H.A. Hiddink, 1-75.
- Hiddink, H.A. (ed.), 2003b: Een grafveld uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd aan de Molenakkerdreef in Weert (provincie Limburg, Nederland), in H.A. Hiddink, 77-404.
- Hiddink, H.A., 2003c: Een grafveld uit het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw na Chr. te Weert-Kampershoek (provincie Limburg, Nederland), in H.A. Hiddink, 405-512.
- Hiddink, H.A., 2003: *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde-gebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Amsterdam (ZAR 11).
- Hiddink, H.A., 2004: *Een grafmonument uit de Romeinse tijd in Nieuwenhagen, gemeente Landgraaf*, Amsterdam (ZAR 17).
- Hiddink, H.A., 2005: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout (Gemeente Laarbeek, Noord-Brabant)*, Amsterdam (ZAR 18).
- Hiddink, H.A., 2006: *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 2. Graven en grafvelden uit de IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (ZAR 28).
- Hiddink, H.A., 2008a: *Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne. Bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (ZAR 33).
- Hiddink, H.A., 2008b: *Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Weert-Kampershoek Noord (proefsleuf 200-272)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 135).
- Hiddink, H.A., 2009: *Bewoningssporen uit de Volle Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd op de Beekse Akkers bij Beek en Donk, gemeente Laarbeek*, Amsterdam (ZAR 36).
- Hiddink, H.A., 2010: *Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden*, Amsterdam (Materiaal en Methoden 2).
- Hiddink, H.A., 2011: Het grafveld uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd van vindplaats 6, in H.A. Hiddink/E. de Boer (eds), *Opgravingen in Waterdael III te Someren 1. Grafvelden en begravingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (ZAR 42), 135-163.
- Hiddink, H.A., in voorbereiding: *Grafveld Nederweert-Hoebenakker* (ZAR).
- Hiddink, H.A./S. Ostkamp, 2009: Aardewerk uit de Middeleeuwen en latere perioden, in E. de Boer/H.A. Hiddink, *Opgravingen aan de Ter Hofstadlaan te Someren. Een nederzetting en grafveld uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd en erven uit de Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (ZAR 37), 79-84.
- Hofmann, B., s.a.: *Catalogue des estampilles sur vaiselle sigillée 1-3, s.l.* (Revue Archéologique Sites, hors-série 27).
- Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1930: Romeinsch kunsth Handwerk uit Heerlen, OMROL N.R. 11, 1-13.
- Holwerda, J.H./J.P.W.A. Smit, 1917: *Catalogus der archeologische verzamelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch.
- Huijbers, A., 1990: Beek en Donk, in W.J.H. Verwers (ed.), *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1988-1989*, BH 42/4, 143-146.
- Hunold, A./H. Schaaf, 2010: The ancient quarry and mining district between the Eifel and the Rhine. Aims and progress of the Vulkanpark Osteifel project, in J.H.F. Bloemers/H. Kars/A. van der Valk/M.-H. Wijnen (eds), *The cultural landscape and heritage paradox. Protection and development of the Dutch archaeological-historica landscape and its European dimension*, Amsterdam (Landscape & Heritage Studies), 177-186.
- Hupperetz, W., 1991: *Het Middenlimburgse Maasdal in de Romeinse tijd. Platteland tussen Atuatuca Tungrorum en Colonia Ulpia Traiana*, Tilburg/Nijmegen (ongepubliceerde doctoraalscriptie Nijmegen).

- Hurk, L.J.A.M. van den, 1973: The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant 1, *BROB* 23, 189-236.
- Hurk, L.J.A.M. van den, 1975: The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant 2, *BROB* 25, 69-92.
- Hurk, L.J.A.M. van den, 1977: The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant 3, *BROB* 27, 91-138.
- Hurk, L.J.A.M. van den, 1980: The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant 4, *BROB* 30, 367-392.
- Hurk, L.J.A.M. van den, 1984: The tumuli from the Roman period of Esch, province of North Brabant 5, *BROB* 34, 9-38.
- Isings, C., 1959: Objects from a Moyland barrow, *Romana Neerlandica*, Groningen (Archaeologia Traiectina 3), 7-15.
- Kars, H., 1980: Early-Medieval Dorestad, an archaeo-petrological study 1. General introduction. The tephrite querns, *BROB* 30, 393-422.
- Kars, H., 1982: Early-Medieval Dorestad, an Archaeo-Petrological Study 2. The Weights and the Well. Petrology and Provenance of the Tuff Artefacts, *BROB* 32, 147-168.
- Kars, H./J.A. Broekman, 1981: Early-Medieval Dorestad, an archaeo-petrological study 4. The mortars, the sarcophagi, and other limestone objects. Petrography and provenance of the limestone material, *BROB* 31, 415-451.
- Koster, A., 2010: *Het grafveld van Noviomagus en de rijke graven van de stedelijke elite*, Nijmegen (dissertatie Radboud Universiteit).
- Kramer-Clobus, G.M.C., 1978: L.J.F. Janssen (1806-1869). An inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands, *BROB* 28, 441-544.
- Krier, J./P. Henrich, in voorbereiding: Monumental funerary structures of the 1st to 3rd century associated with Roman villas in the area of the Treveri, in N. Roymans/T. Derks (eds).
- Kruizinga, P./S.E.M. van Doormalen, s.a.: *De kadastrale kaart 1812-1990, s.l.* (pdf van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: http://www.inghist.nl/pdf/Broncommentaren/voorlopig/Broncommentaren_3_075-111.pdf)
- Liesen, B., 1994: *Lampen aus Asberg*, Duisburg (Funde aus Asciburgium 11).
- Loeschcke, S., 1919: *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich/Frankfurt am Main.
- Lux, G.V./H. Roosens, 1971: *Een gallo-romeins grafveld te Gors-Opleeuw*, Brussel (AB 128/OLL 25, 1970, 5-52).
- Mader, D./H. Kars, 1985: Provenance determination of Buntsandstein artefacts from the Early-Medieval Dorestad trading site (the Netherlands). An example of the significance of geological-mineralogical analysis in archaeology, in D. Mader (ed.), *Aspects of fluvial sedimentation in the Lower Triassic Buntsandstein in Europe*, Berlin (Lecture Notes in Earth Sciences 4), 591-624.
- Mandos, H., 1975: Meester Petrus Norbertus Panken 1819-1904, in H. Mandos/A.D. Kakebeeke, *De acht zaligheden. Oude kern van de Kempen*, Eindhoven (BSBH), 7-113.
- Mannhardt, W., 1875/1877: *Wald-und Feldkulte*, Berlin.
- Melssen, J.T.M., 1987: Sprokkelingen uit de geschiedenis van Hoogeloon c.a., in W.C.M. van Nuenen *et al.*, 97-124.
- Melssen, J.T.M. *et al.*, 1987: De burgemeesters van de gemeente Hoogeloon, Hapert en Casteren, in W.C.M. van Nuenen *et al.*, 323-325.
- Mylius, H., 1925: Die Krufter Grabdenkmäler und ihre Rekonstruktion, *BJ* 130, 180-192.
- Nuber, H.U., 1972: Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit, *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 53, 1-232.

- Nuenen, W.C.M., van et al. 1987: *Drie dorpen één gemeente. Een bijdrage tot de geschiedenis van Hoogeloon, Hapert en Casteren*, Hapert.
- Oswald, F., 1931: *Index of potters' stamps on terra sigillata 'Samian ware'*, East Bridgford.
- Panhuyzen, T.A.S.M., 1996: *Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stones*, Maastricht/Assen (Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst, Nederland, Maastricht).
- Plumier, J., 1986: *Tumuli Belgo-Romains de la Hesbaye occidentale. Séron, Hanret, Bois de Buis, Penteville*, Namur (Documents inédits relatifs à l'archéologie de la région Namuroise 2).
- Precht, G., 1979²: *Das Grabmal des L. Poblicius. Rekonstruktion und Aufbau*, Köln.
- Pulles, I., 1988: *Brons uit Brabant. Een inventarisatie van Romeinse bronzen voorwerpen uit de Kempen*, Amsterdam (ongepubliceerde materiaalscriptie IPP/AIVU).
- Renes, J., 1999: *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*, Leeuwarden/Maastricht (Maaslandse monografieën, groot formaat 9).
- Riha, E., 1990: *Die römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (FiA 10).
- Riha, E., 2001: *Kästchen, Truhen, Tische, Möbelteile aus Augusta Raurica*, Augst (FiA 31).
- Rijken, C., 1922: Het heilige- of Willebrordusputje te Westerhoven, *Taxandria* 29, 129-132.
- Rijken, C. 1976: De Kabouterberg te Hoogeloon, *Campinia* 6/23, 76.
- Roosens, H./G.V. Lux, 1973: *Grafveld met gallo-romeinse tumulus te Berlingen*, Brussel (AB 147).
- Roosens, H./G.V. Lux, 1974: *Gallo-romeinse tumulus te Helshoven onder Hoepertingen*, Brussel (AB 164).
- Roosens, H./M. Vanderhoeven, 1955: Een verdwenen tumulus te Rosmeer, Brussel (AB 24).
- Roymans, N., 1995: The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2/1, 2-24.
- Roymans, N., 2006: De kerstening van het landschap. Een langetermijngeschiedenis van het Maas-Demer-Scheldegebied, *Trajecta* 15, 305-324.
- Roymans, N., 2009: Becoming Roman in the Rhineland frontier zone. The impact of ethnic recruitment and returning veterans on the romanization of rural populations, in *Kelten am Rhein. Akten der dreizehnten Internationalen Keltologiekongresses 1. Archäologie. Ethnizität und Romanisierung*, Mainz am Rhein (Beihefte BJ 58/1), 25-46.
- Roymans, N./T. Derks, in voorbereiding: Studying Roman villa landscapes in the 21st century. A multi-dimensional approach, in N. Roymans/T. Derks (eds).
- Roymans, N./T. Derks (eds), *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture, lifestyles*, Amsterdam (AAS 17).
- Roymans, N./H.A. Hiddink, 1991: Nederzettingssporen uit de Bronstijd en de vroege IJzertijd op de Kraanvense Heide te Loon op Zand, in H. Fokkens/N. Roymans (eds), 111-127.
- Schaetzen, Baron Ph. de/M. Vanderhoeven, 1956: De Romeinse lampen in Tongeren, *OLL* 11, 5-31.
- Schinkel, K., 1994: *Zwervende erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986*, Leiden (dissertatie Leiden).
- Schinkel, K., 1998: Unsettled settlement. Occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in H. Fokkens (ed.), *The Ussen project. The first decade of excavations at Oss*, Leiden (APL 30), 5-305.
- Sinnighe, J.R.W., 1973 (1933): *Noord-Brabantsch sagenboek*, 's-Hertogenbosch
- Sinnighe, J.R.W., 1944: *Drentsch sagenboek*, Bussum.
- Schlicht, E., 1962: Volkskunde en archeologie, *Neerlands Volksleven* 12/4, 321-323.
- Slofstra, J., 1982: De archeologische Landesaufnahme, in J. Slofstra et al. (eds), 84-92.
- Slofstra, J., 1991: Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman period, in N. Roymans/F. Theuws (eds), *Images of the past. Studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in pre- en protohistorie 7), 131-199.

- Slofstra, J., 2003(1989): *Het geheim van koning Kyrië* (onuitgegeven tekst lezing studiedagen Brabants Heem te Boxtel, 3 maart 1989; herzien voor laatste college Provinciaal-Romeinse archeologie 1B, AIVU, 1 mei 2003).
- Slofstra, J./H.H. van Regteren Altena/N. Roymans/F.Theuws (eds), 1982: *Het Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre (BSBH 22).
- Stevens, S. T., 1991: Charon's obol and other coins in ancient funerary practice, *Phoenix* 45/3, 215-229.
- Strijbos, H., 1995: *Kerken van heren en boeren. Bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kenmerken in het kwartier Kempenland*, 's-Hertogenbosch (BSBH 37).
- Stuart, P., 1962: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden (supplement OMROL 43).
- Stuart, P., 1968: Romeinse grafvondsten uit Geldermalsen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, *OMROL* N.R. 49, 61-82.
- Stuart, P., 1976: Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen. Onversierde sigillata en gewoon aardewerk, *OMROL* N.R. 57, 1-148.
- Taylor, A., 1922: *Northern parallels to the death of Pan*, Washington (Washington University Studies 10/1).
- Theunissen, E.M., 1999: *Midden-Bronstijdsamenlevingen in het Zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*, Leiden (dissertatie Leiden).
- Thill, G., 1969: Römischer Grabhügel mit Ringmauer und eingebautem Altar bei Bill, *Hémecht* 21/3, 317ff.
- Thissen, P.H.M., 1993: *Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940*, Utrecht (dissertatie Nijmegen).
- Vanderhoeven, A., 1989: *Stempels op wrijfschalen in Romeins Nederland en België* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Tongeren/Amsterdam).
- Vanvinckenroye, W., 1967: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren (PPGRMT 7).
- Vanvinckenroye, W., 1984: *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren. Opgravingen 1972-1981*, Tongeren (PPGRMT 29).
- Vanvinckenroye, W., 1989: *Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren*, Hasselt (PPGRMT 41).
- Vanvinckenroye, W., 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren/Hasselt (PPGRMT 44).
- Vermeulen, W.G.J.R., 1932: *Een Romeins grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen (uit den tijd van Tiberius-Nero)*, Amsterdam (dissertatie Nijmegen).
- Vilvorder, F., 1997: La céramique fumée, in R. Brulet/J.-C. Demanet (eds), *Liberchies 3. Vicus Gallo-Romain*, Louvain-La-Neuve (Publications d'histoire de l'art et d'archéologique de l'Université Catholique de Louvain 94), 213-215.
- Wigg, A., 1993: *Grabhügel des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. an Mittelrhein, Mosel und Saar*, Trier (TZ Beiheft 16).
- Zee, A. van der, 1989: *Die hoeve tot Loen. Een 16de-eeuwse abdijhoeve in Hoogeloon*, in A. Verhoeven/F.Theuws (eds), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre (BSBH 33), 27-47.
- Zender, M., 1971: Verbreitung von Sagenmotiven und Vorstellungen des Volksglaubens im Rheinland, *Neerlands Volksleven* 21/1, 39-51.

BIJLAGE I OVERZICHT VAN ARCHEOLOGISCHE PERIODEN

begin	einde	periode
1750 na Chr. -	heden	Nieuwste Tijd
1500 na Chr. -	1750 na Chr.	Nieuwe Tijd
1300 na Chr. -	1500 na Chr.	Late Middeleeuwen
1000 na Chr. -	1300 na Chr.	Volle Middeleeuwen
900 na Chr. -	1000 na Chr.	10de eeuw
700 na Chr. -	900 na Chr.	Karolingische tijd
450 na Chr. -	700 na Chr.	Merovingische tijd
270 na Chr. -	450 na Chr.	laat-Romeinse tijd
70 na Chr. -	270 na Chr.	midden-Romeinse tijd
12 voor Chr. -	70 na Chr.	vroeg-Romeinse tijd
250 voor Chr. -	12 voor Chr.	Late IJzertijd
500 voor Chr. -	250 voor Chr.	Midden IJzertijd
775 voor Chr. -	500 voor Chr.	Vroege IJzertijd
1050 voor Chr. -	775 voor Chr.	Late Bronstijd
1800 voor Chr. -	1050 voor Chr.	Midden Bronstijd
2000 voor Chr. -	1800 voor Chr.	Vroege Bronstijd
5300 voor Chr. -	2000 voor Chr.	Neolithicum
9200 voor Chr. -	5300/4400 voor Chr.	Mesolithicum
9200 voor Chr.		Paleolithicum

BIJLAGE 2 VROEGERE VONDSTEN VAN DE KABOUTERSBERG

1827/1	1827/2	Panken 1984	Rijken 1911/1917	Rijken 1922	Beex 1949
			stukken van urnen	handgevormd aw	(aw urnenveld)
enkele kruiken		aardewerk			
3 stuks <i>sigillata</i>					
munten					
	lampje				
	munten Traianus				(munten Traianus)
	munten				
	2 kommetjes glas				
		bodem kom			(<i>sigillata</i> kom)
		<i>sigillata</i>			
		'kleine lepels'			ijzeren kruisjes
					vele amf./kruiken
			Romeins vaatwerk		
			lichtgroene in		
			elkaar gelopen		
			stukken glas		
		tufsteen	een massa tufsteen		
		grote steen	zw. vierk. (graf)		tufst. 200x60x 60
			st., gat in midden		
		stenen	Romeinse stenen	bouwstenen	<i>cunei</i>
		kalk			
		puin			
			slakken	ijzererts	ijzererts
				beeldhouwwerk	
					fundamenten

Anon. 1951

Beex 1964

Beex 1966

Beex 1973

Van de Huygevoort 1987

(aw urnenveld)

sigillata schaaltes

sigillata borden

scherven

kruiken
potten

kruiken

glazen flesjes
gesm. glascollier

amforen
potten
glazen vaatwerk
gesmolten glas

kettingskes

potjes

steen 200x60x60

cunei grafkamer

stenen grafkamer

steen 200x60x60

500 *cunei*

steen 2-3 m
met gleuf

bouwsporen
bouwmateriaal

fundamenten
2 x 3 m

overblijfselen
klein gebouw

dakpanfragmenten

BIJLAGE 3 FUNERAIRE CONTEXTEN MET STEELPANNEN, KANNEN EN LAMPJES

nr	vindplaats	aard/context grafveld	beschrijving	referenties
0063	Elen-Zengerskamp	onbekend	5 TR aw	Van Doorselaer 1964/1, 129; Hupperetz 1991, 99, nr.63.
0149	Tienen-Grimde I	tumulus	TR + UR br	Faider-Feytmans 1979, 185-1856, pl. 161-163, nr. 382-383
0150	Tienen-Avendoren	tumulus	TR + UR br	Faider-Feytmans 1979, 179-180, pl. 147-148, nr. 368-369
0176	Tongeren-ZW grafveld	stad	TR aw gr 115 TR + UR aw gr 183 TR + UR aw gr 205 TR aw gr 264	Vanvinckenroye 1984, 75, pl. 73, nr. 2 Vanvinckenroye 1984, 106-107, pl. 101, nr. 2, 10 Vanvinckenroye 1984, 115, pl. 107, nr. 5-6 Vanvinckenroye 1984, 134-135, pl. 117, nr. 6
0358	Berlingen	tumulus in grafv.	TR aw gr 31	Roosens/Lux 1973, 35, fig. 23, 31/1.
0384	Gors-Opleeuw	grafv. bij villa	TR + UR aw graf 11	Lux/Roosens 1971, 35-37, fig. 36, nr. 2, 5.
0388	Helshoven-Hoepertingen	tumulus	TR + UR aw graf 1	Roosens/Lux 1974, 20, fig. 10, nr. 42, 44.
0105	Esch-Kollenberg	tumulus	TR + UR aw op deksel kamer gr 2 TR + UR aw in gr 3	Van den Hurk 1973, 198; 207, fig. 22-23, nr. 8-9. Van den Hurk 1973, 220-221, fig. 56-57, nr. 16-17.
0357	Geldermalsen	onbekend	4 TR + 3 UR br	Stuart 1968, 80-81, pl. 7-12, nr. 70, 72-74, 76-78.
0107	Hoogeloon-Kaboutersberg	bij tumulus (?) en villa	TR + UR aw gr 108 TR + UR aw gr 109	
0284	Nijmegen-Hees	grafmonumenten in urbaan grafveld	TR + UR br gr 8 TR + UR br gr 9	Koster 2010
0286	Nijmegen-Mus. Kamstraat	grafv. proto-urbaan centrum	TR aw gr 104	Vermeulen 1932, 72, type 55; 202, nr. 2.
0392	Maastricht-Belfort	ommuurd graf villa	2 TR + UR aw gr 2	Koster 1997, 45-49, pl. 11.
0428	Nieuwenhagen-Valderveste	grafmonument bij villa	TR + UR br	Hiddink 2004, 19-21, nr. 3, 7.
0484	Bocholtz-Helweg	sarcofaag bij villa	TR + UR br	De Groot 2006, 88-91, 126-127, 144-145, nr. 201-202.

Tabel 1. Gegevens aangaande grafvondsten van steelpannen en kannen in het Maas-Demer-Scheldegebied.

TR. *trulleum*; UR. *urceus*; aw aardewerk; br brons; gr graf.

nr	vindplaats	aard/context grafveld	beschrijving	referenties
0132	Oud Turnhout	rurale nederzetting?	1/1 (aw)	Van Doorselaer 1964/1, 6.
0146	Neerwinden	graven bij tumulus	1/- (--)	Van Doorselaer 1964/1, 25.
0169	Rekem	onbekend	2/- (--)	Van Doorselaer 1964/1, 142.
0170	Riemst-Herderen	tumulus	1/1 (aw)	Vanderhoeven 1976, 13, fig. 10, nr. 49.
0172	Rosmeer-Hinnedaôk	tumulus	1/1 (aw)	Roosens/Vanderhoeven 1955: 7, fig. 2, nr. 17.
0176	Tongeren-ZW grafveld	stad	8/130 (aw)	Vanvinckenroye 1984, graf 4, 138, 205, 212, 264, 266, 276, 286
0177	Val-Meer	stenen grafkamer	1/1 (fe)	Van Doorselaer 1964/1, 148.
0358	Berlingen	tumulus en graven	5/31 (aw)	Roosens/Lux 1973, graf 26, 36, 37, 39.
0382	Eben-Emael-Kanne	tumulus	1/1 (aw)	Roosens, H./G.V. Lux 1970, 16-17, fig. 11, nr. 18
0384	Gors-Opleeuw	grafv. villa	2/12 (aw)	Lux/Roosens 1971, 30, fig. 21-22, nr. 18, 27.
0388	Helshoven-Hoepertingen	tumulus	2/3 (aw)	Roosens/Lux 1974, 17, 20, fig. 8, 10, nr. 26, 38.
0218	Moyland-Louisendorf	tumulus	1/1 (br)	Isings 1959, 13, nr. 5, fig. 5, nr. 2.
0330	Pont	grafv. ruraal centrum	34/120 (aw)	Cüppers 1962, 356-357; Bridger 1996, 115-116.
0331	Straelen-Hetzert	grafv. rurale nederzetting	1/58	Cüppers 1962, 365, graf 2; Bridger 1996, 115-116.
0019	Blerick-Nieuwborgstraat	grafv. rurale nederzetting?	1/1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 335.
0102	Cuijk-Grotestraat	grafv. rurale nederzetting	min. 1/>100 (aw)	Van Enckevort/Thijssen 2002, 59.
0104	Esch-Hoogkeiteren	tumuli	1/4 (fe)	Van den Hurk 1975, 86-87, graf 4, nr./fig. 32
0107	Hoogeloon-Kaboutersberg	bij tumulus (?) en villa	3/- (aw)	
0120	Vessem-Lantie	onbekend	>1/- (br)	Beex 1973, 183, nr.209
0125	Boxmeer	grafv. rurale nederzetting?	1/- (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 337; Beex 1973, 166, nr.255.
0190	Eygelshoven-Kolverbos	grafv. villa?	>1/>1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 316.
0191	Eijsden-Breust	grafv. villa?	>1/>1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 316.
0195	Elsloo	grafv. villa?	>1/>1 (fe)	Van Doorselaer 1964/2, 317.
0201	Heerlen I	grafv. ruraal centrum	>1/>1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 320.
0203	Heerlen III	grafv. ruraal centrum, askisten	3/1 (aw)	Holwerda 1930; Van Doorselaer 1964/2, 321.
0212	Maastricht-Wijck IV	grafv. ruraal centrum	>1/>1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 326.
0222	Schaesberg II	tumulus	1/1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 330.
0228	Sittard	grafv. bij villa?	>1/>1 (aw)	Van Doorselaer 1964/2, 332.
0230	Stein-Steenakker	grafv. bij villa?	1/7 (br)	De Grooth/Mater 1997, 56-59, pl. 9, askist 1.
0284	Nijmegen-Hees	grafv. stad	15/81 (aw, br, fe)	Brunsting 1937, 175-191; Koster 2010, 29-63.

Tabel 2. Gegevens met betrekking tot vondsten van lampjes in grafvelden van het Maas-Demer-Scheldegebied. Voor de streep het aantal lampjes, erachter het aantal graven van het grafveld c.q. waarover gegevens bekend zijn. Tussen haakjes het materiaal van de lampjes.

nr	vindplaats	aard/context grafveld	beschrijving	referenties
0286	Nijmegen-Mus. Kamstraat	grafv. proto-urbaan centrum	27/85	Vermeulen 1932, 84-87, tabel 1-2.
0288	Nijmegen-RK Kerkhof	grafv. castra/canabae	>1/>1 (aw?)	Van Doorselaer 1964/2, 305.
0340	Oss-Ussen-Zuidoost	grafv. rurale nederzetting	1/230	Hessing 2000, 186
0343	Venray-Brukske	grafv. rurale nederzetting	>1?/26	Van Enckevort 1997, 45; 2000, 86
0392	Maastricht-Belfort	ommuurd graf villa	5/3 (aw)	Koster 1997
0442	Tiel-Passewaaij	grafv. rurale nederzetting	2/189 (aw)	Heeren/Aarts 2011.

Tabel 2 (vervolg). Gegevens met betrekking tot vondsten van lampjes in grafvelden van het Maas-Demer-Scheldegebied. Voor de streep het aantal lampjes, erachter het aantal graven van het grafveld c.q. waarover gegevens bekend zijn. Tussen haakjes het materiaal van de lampjes.

BIJLAGE 4 LIJST VAN NATUURSTEEN UIT DE OPGRAVING VAN 1988

In een van de dozen met vondsten in het depot van de VU lag een door Slofstra opgestelde, handgeschreven lijst met daarop aangegeven de hoeveelheden natuursteen en bouw materiaal zoals aangetroffen tijdens de opgraving van 1988. Binnen deze lijst is soms aangegeven dat zaken bewaard zijn, maar er is niet systematisch getracht de aangeduide stenen te matchen met het materiaal dat werkelijk in het depot is aangetroffen. Vondst- en spoornummers komen in de lijst soms drie, vier keer voor met andere aantallen; blijkbaar is het materiaal in partijen verwerkt. Een aantal maal zijn spoor- en vondstnummers verwisseld, maar dit kon steeds worden gereconstrueerd. Aan kuil 600 zijn ook de vondsten toegewezen die in de lijst en op de kaartjes als 'werkput 3, kalkplek' worden genoemd. Er is echter helemaal geen 'kalkplek' aangetroffen in deze werkput; iets dergelijks is noch op de vlaktekening, noch in de dagrapporten te vinden. In de lijst worden echter opmerkelijk weinig vondsten genoemd uit werkput 2, terwijl daar toch de meeste natuursteenfragmenten zijn ingetekend. Dit suggereert dat werkput 3 als 2 moet worden opgevat. Kuil 600 wordt verder in de dagrapport-passages die handelen over werkput 2 bovendien steeds de '(grote) kalkplek' genoemd.

Slofstra heeft het materiaal in een aantal categorieën ondergebracht:

cunei	wigvormige bouwstenen van kwartsitische zandsteen
tuf(achtig)	uit de lijst blijkt dat het vooral om kleine brokjes gaat, al is een enkel groter fragment in het depot aangetroffen
nst	natuursteen
kw	kwartskiesel, waarmee blijkbaar stenen, keien en blokken van witte kwarts zijn bedoeld (zoals in item 110-8)
kalk	kalksteen en kalkbrokjes
ijzer	hier lijkt limoniet en/of ijzerslak mee bedoeld te zijn, want af en toe wordt in de lijst vermeld dat het materiaal 'bekapt' is
vst	vuursteen; bedoeld zijn wellicht grotere stukken, potentieel bouw materiaal
ov	overig; onduidelijk waar het hier om gaat, mogelijk gewoon om natuursteen dat niet in een van de andere categorieën past (en dus eigenlijk hetzelfde materiaal als in de kolom 'nst')
dakp	dakpan

str	wp	sp	vnr	cunei	tuf	nst	kw	kalk	ijzer	vst	ov	dakp	opmerkingen
0	0	0	0	1	5			5			2		
1	1	0	0	19	37		1	1	12		3		
1	1	0	1		21				8				
2	2	0	0	1	3		1	10	6	54	4		
4	4	0	0	1			2						
5	5	0	0	14	13		1	3	4	8	26		
9	9	0	1	3	10				2				ijzer 1x bekapt
15	15	0	0	1				2	1	2			
110	5	19	7	39	26	77	4	25		2	4		cunei 1x mortel
207	5	13	4					10			12		
302	9	1	2		9		1	7	12	10	11	1	
303	9	2	3	3	13				160		8		ijzer 2x bekapt
337	5	2	8	1									

str	wp	sp	vnr	cunei	tuf	nst	kw	kalk	ijzer	vst	ov	dakp	opmerkingen
600	2	0	0	1				2					
600	3	0	0		4			20					kalkst 3x bewerkt
600	5	14	9		6	19	2	156		10	125		kalkbrk 3-5 cm
depr	1	10	7	9	6			2	5	2	3		
tot.				93	153	96	12	243	210	88	198	1	